

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 59**

Заснована 1964 року

Харків 2021

У «Віснику» відображаються актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України-№ 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 7 від 29 червня 2021 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Відповідальний редактор – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)
Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)
Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)
Івашенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Кушнар'єв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Мизгін К. В., канд. іст. наук (PhD), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)
Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)
Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)
Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.
Офіційний веб-сайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2021

© Автори статей, 2021

ISSN 2220-7929

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No 59

Founded in 1964

Kharkiv 2021

The Journal seeks to publish articles based on rigorous primary research that addresses major topics of debate in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography and source studies. It targets researchers as well as those who teach history for post-graduate students.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 7 from 29.06.2021).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief – Posokhov S. I., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Górak A., Ph.D. (History), Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Ph.D. (History), Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Kiselyova Yu. A., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kudelko S. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Sciences (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Naumov S. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Obertreis J., Ph.D. (History), Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhova L. Yu., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Sciences (History), Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Іващенко В.* Особливості кооперації університетських музеїв в Україні **8**
- Майборода П.* Одне втрачене ім'я з історії одеської медієвістики: Віктор Соломонович Рейжевський (1907–1937 рр.) **24**
- Мар'єнко М.* Дуель у Російській імперії: закони та покарання **42**
- Наумов С.* Перша справа проти української партії (з історії національного руху імперської доби) **71**
- Нижнікова С.* Єпархіальні жіночі училища на теренах України в перші два десятиліття ХХ ст.: реформування vs стагнація? **88**
- Панін М.* Києво-Печерський патерик у контексті юдаїки: історіографічні спостереження та джерельний потенціал. **106**

ДЖЕРЕЛА

- Гошко Т.* У пошуках нового дому: з листів Андрія Яковліва до Льва Окіншевича **122**

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- Кісельова Ю.* Враження від книги (Рецензія на книгу: Волошина, В. Ю., Груздинская, В. С., Колеватов, Д. М., Корзун, В. П. Из двух углов: отечественный историографический процесс в оценке эмигрантских и советских историков (1920–1930-е гг.). Волошина, В. Ю., Корзун, В. П. (отв. ред.). Омск, 2020. 336 с.) **169**
- Куделко С.* Роздуми про життя (Рецензія на книгу: Бердута М. З. Сторінки мого життя: спогади і роздуми. Посохов, С. І. (відп. ред.), Глибицька, С. Б., Давидова, А. О., Полякова, Ю. Ю., Федоренко, В. В. (уклад. бібліогр.). Харків, 2021. 112 с.) **175**
- Литовченко С.* Вшанування пам'яті О. П. Мартем'янова (Рецензія на книгу: Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии — магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография; Алексей Павлович Мартемьянов: биобиблиография, интервью, воспоминания. Ред. С. Д. Литовченко. Харьков, 2021. 296 с.) **178**
- Рачков Є.* «Урбанізм для всіх». (Рецензія на книгу: Флорида, Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними. Пер. з англ. Київ, 2019. 320 с.) **182**

CONTENTS

ARTICLES

- Ivashchenko V.* Specifics of University Museum Cooperation in Ukraine 8
- Maiboroda P.* A Lost Name From the History of Medieval Studies in Odesa: Victor Solomonovych Reizhevsky (1907–1937) 23
- Marienko M.* Dueling In The Russian Empire: Law And Punishment 42
- Naumov S.* The First Case Against a Ukrainian Party (From the History of the National Movement in the Imperial Era) 71
- Nyzhnikova S.* Eparchial Women’s Schools in Ukraine in the First Two Decades of the 20th Century: Reform vs Stagnation? 88
- Panin M.* The Kyiv-Pechersk Patericon in the Context of Judaica: Its Potential as a Source and Some Historiographical Observations 106

SOURCES

- Hoshko T.* In Search of a New Home: From Andrii Yakovliv’s Letters to Lev Okinshevych 122

REVIEWS

- Kiselyova Yu.* Impressions of the Book (Book review: Voloshina, V. Yu., Gruzdinskaia, V. S., Kolevatov, D. M., Korzun, V. P. Iz dvukh uglov: otechestvennyi istoriograficheskii protsess v otsenke emigrantskikh i sovetskikhistorikov (1920–1930-e gg.). Voloshina, V. Yu., Korzun, V. P. (otv. red.). Omsk, 2020. 336 s.) 169
- Kudelko S.* Thoughts on Life (Book review: Berduta M. Z. Storinky moho zhyttia: spohady i rozdumy. Posokhov, S. I. (vidp. red.), Hlybys't'ka, S. B., Davydova, A. O., Poliakova, Yu. Yu., Fedorenko, V. V. (uklad. bibliohr.). Kharkiv, 2021. 112 s.) 175
- Lytovchenko S.* Honoring the Memory of O. P. Martemianov (Book review: Martem"ianov A. P. Veterany rimskoi armii — magistraty i zhretsy v Nizhnei Mezii: monografiia; Aleksei Pavlovich Martem"ianov: biobibliografiia, interv'iu, vospominaniia. Red. S. D. Litovchenko. Khar'kov, 2021. 296 s.) 178
- Rachkov Ye.* “Urbanism for All” (Florida, R. Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat' nas neshchasnymy. Per. z anhl. Kyiv, 2019. 320 s.) 182

CTATTI

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-01**УДК 69:[061.2:378.4(477)]****Вікторія Іващенко**

кандидатка історичних наук, доцентка, директорка музею історії
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: ivashchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-1799-012X

**ОСОБЛИВОСТІ КООПЕРАЦІЇ
УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ МУЗЕЇВ В УКРАЇНІ**

У статті розглянуто особливості кооперації університетських музеїв України, зокрема проаналізовано музейні мережеві структури різного рівня. На першому рівні мережева ідеологія проявляється у формуванні музейних комплексів університетів, наявність яких дозволяє безпосередньо впливати на стратегію розвитку університетів, розширяє можливості у створенні креативного музейного продукту, посилює позиції музеїв всередині університетського середовища, збільшує залученість до університетського музейного простору жителів та гостей міста. Музейні союзи регіонального рівня, основані на територіальному або профільному принципі, сприяють підвищенню кваліфікації співробітників музеїв, захисту їхніх прав, дозволяють проводити заходи (виставки, конкурси) загальноміського рівня, роблять музеї більш відкритими та привабливими для різних категорій відвідувачів. На сучасному етапі можна говорити про процес формування в Україні об'єднань як на рівні окремих університетів

© Іващенко, В., 2021

Як цитувати: Іващенко, В. Особливості кооперації університетських музеїв в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 8-23, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-01>.

In cities: Ivashchenko, V. Specifics of University Museum Cooperation in Ukraine. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 8-23, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-01>. (In Ukrainian)

(музейний комплекс Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), так і регіонів (Асоціація співробітників вузівських музеїв м. Харкова). Водночас в Україні назріло питання про створення Всеукраїнської асоціації музеїв ВНЗ, яка би сприяла легітимізації та укріпленню університетського музейного співтовариства, збереженню та спрощенню доступу до музейних колекцій закладів вищої освіти, а також про більш широке представництво українських музеїв у міжнародних організаціях, що дозволить точніше сформулювати місію університетського музею в сучасному суспільстві. Відсутність чіткого розуміння місії університетського музею, його непевне становище в академічному та музейному співтоваристві, зокрема в законодавчому полі, може призвести не лише до втрати ідентичності, але й самих музеїв та їхніх колекцій. В Україні спостерігаються перші кроки такої самоорганізації на університетському та регіональному рівнях, а також спроби створити загальнонаціональний центр через формальні (Асоціація) та неформальні (конференції) структури, однак поки що ці спроби епізодичні.

Ключові слова: *університетські (вишівські) музеї, музейні мережі, музейний комплекс, музейний союз, місія музеїв.*

Останнім часом багато говорять про особливу місію університетських музеїв, які покликані уособлювати та поширювати університетські цінності, слугувати «сполучною ланкою між академічним світом та суспільством» (Muravs'ka 2013, 179; Posokhov 2020, 227). З одного боку, це робить університетські музеї абсолютно унікальними, з іншого — ставить перед ними достатньо серйозні виклики. По-перше, попри те, що музеї у складі ВНЗ оформилися досить давно, вони, на відміну від бібліотек та архівів, не завжди адекватно сприймаються в університетському середовищі. По-друге, через нечіткий законодавчий статус та відсутність державного фінансування університетські музеї часто не інтегровані або слабо інтегровані до музейного співтовариства, мають обмежені ресурси. Нарешті, внаслідок усталеної традиції чимало університетських музеїв, залишаючись передусім науковими та начальними центрами, погано представлені на туристичній мапі міста та регіону.

Вихід із цієї ситуації бачиться у створенні й розвитку музейних мережевих структур різного рівня, що дозволяють університетським музеям подолати певну ізоляцію та розпочати реалізацію проєктів, оснований на принципах партнерства та вільного поширення інформації. У центрі уваги статті — досвід кооперації університетських (вишівських) музеїв України, осмислення якого лише розпочалося (Kazantseva 2012, 140-141; Samoilenko 2012). При цьому особливу увагу буде приділено Харкову та музеям Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Відзначимо, щов Україні чимало вишів мають музеї та музейні кімнати. У низці ВНЗ, передусім тих, які були засновані в імперський період та чий колекції почали формуватися наприкінці XVIII — на початку XX ст., функціонує декілька музеїв різного профілю¹. Зокрема, сайт Київського національного університету імені Тараса Шевченка презентує вісім музеїв, серед них музей історії, геологічний, зоологічний, археологічний, астрономічний музеї, музей історії Ботанічного саду імені академіка О. В. Фоміна, міжфакультетський лінгвістичний науково-освітній музей (Muzei, muzeini koleksii Kyivs'koho natsional'noho universytetu), Львівського національного університету — шість музеїв (музей історії, зоологічний, мінералогічний, рудних формацій, палеонтологічний, археологічний) (Muzei. L'vivs'kyi natsional'nyi universytet), Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова — чотири музеї (геолого-мінералогічний, зоологічний, рідкісної книги) (Muzei. Odes'kyi natsional'nyi universytet). У Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна функціонують чотири музеї (історії, природи, археології, астрономії імені М. П. Барабашова) та дві галереї (Художня галерея імені Генріха Семирадського, Центр сучасного мистецтва ЄрміловЦентр). При цьому лише в Харківському університеті музеї презентуються не лише як окремі структурні одиниці, але й як музейний комплекс (Pro universytet; Kul'tura).

Уперше спробу створити музейний комплекс зроблено в 2004 р. у процесі підготовки до святкування 200-річчя Харківського університету. Вона мала радше формальний характер і виявилася у запровадженні посади генерального директора музейного комплексу, яка пізніше була скасована. Ефективнішим виявився шлях неформальної кооперації,

¹ Останнім часом музейні комплекси формуються в багатьох вишах (Posokhov 2020, 232), утім, до сьогодні не складено реєстру вишівських музеїв, тож ми зупинимось на музеях класичних університетів, які мають давні традиції та офіційно презентовані на сайтах відповідних ВНЗ.

який виник під час роботи над «Стратегією розвитку Каразінського університету на 2019-2025 рр.» (Stratehiia 2018). Одним із сорока проєктів, які передбачається реалізувати за цей період, є програма розвитку музеїв під назвою «Модернізація музейного комплексу», метою якої є «створення розгалуженого університетського музейного комплексу» для «організації різноманітної роботи, яка відповідає принципам музейної педагогіки XXI ст.»: використання інноваційних методів, реалізація крос-дисциплінарних проєктів, активна участь у популяризації науки, переформатування музеїв у майданчики для комунікації з професійним співтовариством та широкими колами громадськості (Stratehiia ... Dodatok 2018).

Для реалізації програми була створена спеціальна комісія (керівник — проф. С. І. Посохов), яка об'єднала директорів музеїв, галерей, спеціалістів у галузі музейної справи, керівників низки інших університетських підрозділів, які мають у своєму складі колекції. Програма являє собою поетапний план дій, що передбачає ремонтно-будівельні роботи, модернізацію обладнання, створення нових музеїв або музейних зон (наприклад, музею етнографії та музейно-виставкового комплексу «Університетський спорт»), проведення рекламної кампанії, організацію спільних науково-освітніх та просвітницьких заходів тощо, а також включає передбачувану суму витрат, необхідних для реалізації стратегії. Кожного року під час формування та затвердження бюджету план і суму витрат уточнюють.

Слід відзначити, що, з одного боку, створення неформальних комісій спричиняє небезпеку дублювання функцій формальних університетських структур та призводить до необхідності розроблення нових механізмів взаємодії всередині університетської корпорації. З іншого боку, різні за складом колекцій, кадровим потенціалом, принципами роботи музеї мають можливість об'єднати зусилля для створення спільного бренду, організації виставкової діяльності, популяризації університетської освіти, забезпечення збереженості університетських колекцій, зокрема тих, які не увійшли до складу музеїв.

Спільна діяльність посилює позиції музеїв усередині університетської корпорації, тим більше, що співробітники музеїв долучаються до реалізації інших проєктів, наприклад «Класика, що випереджає час», метою якої є вивчення та збереження університетських традицій, зміцнення університетської корпоративної культури, а також «Університет відкривається світу», який орієнтований на створення міжнародно орієнтованої моделі університетського брендингу.

Крім того, відзначимо, що більшість університетських музеїв України мають невеликий штат: від 3 до 8-10 осіб, за винятком Музею природи Харківського університету, в якому понад 60 співробітників. Що ж стосується невеликих вишівських музеїв, то часто всю роботу в них проводять 1-2 людини. Отже, внутрішньоуніверситетська кооперація музейних співробітників робить їхню присутність в університетському середовищі більш вагомюю.

Водночас музеї розширюють свої можливості у створенні креативного музейного продукту, який збільшує залученість до університетського музейного простору не тільки представників університетського співтовариства, але й мешканців та гостей міста. Зокрема, у 2019 р. на базі ЄрміловЦентру була організована міжнародна художня резиденція «Residents of Universe». Митці з Великобританії, Німеччини, Іспанії, Литви, Польщі та України були запрошені для знайомства з Харківським університетом та його колекціями на базі університетських музеїв, бібліотеки, ботанічного саду для переосмислення університетської спадщини з художнього погляду. Результатом стало створення художніх творів, які були презентовані харків'янам у різних локаціях. Частина цих творів поповнила колекції університетських музеїв.

Крім об'єднань локального рівня, в Україні є музейні союзи, основані на територіальному (Львівська міська громадська організація «Асоціація музеїв і галерей», Асоціація музеїв Вінниччини, Асоціація музеїв Долинщини) або профільному (Асоціація музеїв космонавтики (АМКОС), Асоціація працівників музеїв технічного профілю) принципах. В Україні також діє Всеукраїнська асоціація музеїв (ВУАН) — громадська організація, яка об'єднує близько 30 заповідників, музеїв та галерей і ставить за мету сприяти розвитку музейної справи в Україні, пропагувати ідеї збереження та наукового вивчення пам'яток історико-культурної спадщини, захищати інтереси музейних працівників України, спільні інтереси членів Асоціації (Vseukrains'ka asotsiatsiia muzeiv).

На цьому етапі союзи університетських музеїв представлені регіональним рівнем. Наприклад, у Харкові в 2004 р. була створена Асоціація співробітників вишівських музеїв м. Харкова, яка на початок 2021 р. об'єднує приблизно 20 музеїв ВНЗ (голова Асоціації — проф. С. І. Посохов). Основним завданням Асоціації, на думку її організаторів, було встановлення професійних контактів між співробітниками вишівських музеїв, спеціалістами музейної справи

та представниками інших організацій; захист соціальних, творчих та культурних інтересів своїх членів (Ustav 2004).

На базі музеїв-членів Асоціації на постійній основі проводяться науково-практичні семінари та круглі столи, під час яких обговорюється специфіка роботи музеїв при ВНЗ, видаються тематичні збірки із проблем музезнавства (Ivashchenko, Kalinichenko 2017). Також слід відзначити спільний науковий проєкт, присвячений історії студентських будівельних загонів, за результатами якого був виданий спеціальний збірник (Astakhova 2013). До 210-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за інформаційної підтримки Асоціації був проведений загальноміський студентський конкурс зі створення віртуальних виставок «Харківський університет — місту, Україні, світу» (2015 р.), а в 2017 р. до Міжнародного дня музеїв була організована виставка унікальних експонатів вишівських музеїв м. Харкова, в якій взяли участь 13 музеїв і яка мала велику популярність серед харків'ян. Такі спільні заходи роблять університетські музеї більш відкритими та привабливими, стираючи кордони між університетами та місцевою громадою.

Асоціація співробітників вишівських музеїв м. Харкова є одним зі співорганізаторів «Луньовських читань», які з 2010 р. щорічно проводяться на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та є майданчиком для професійного спілкування фахівців у галузі музейної справи. Матеріали «Луньовських читань» розміщують у спеціальних збірках, при цьому у двох із них публікації, пов'язані із діяльністю вишівських музеїв, подані окремими рубриками (Ekspozytsiinyi dosvid 2016; Kruhlyi stil 2017). Усе це сприяє інтеграції вишівських музеїв до музейного співтовариства, дозволяє більш глибоко осмислити досвід та перспективи розвитку музеїв ВНЗ.

Можливими напрямками подальшої кооперації в межах Асоціації є створення «пересувних» виставок, які можуть експонуватися на виставкових майданчиках різних вишівських музеїв; підготовка спільних каталогів, путівників і т. ін., які б дозволили оцінити науковий потенціал університетських колекцій; створення спільного порталу для інформування музейного співтовариства та широких кіл громадськості про діяльність Асоціації і її окремих учасників.

Крім того, за відсутності об'єднання національного рівня, про необхідність створення якого вже неодноразово заявлялося під час всеукраїнських конференцій з проблем музеїв при ВНЗ (Ohliad 2008, 95;

Rezoliutsiia 2009), Асоціація співробітників вузівських музеїв м. Харкова за підтримки Ради ректорів вищих навчальних закладів Харківського регіону активно долучилася до розв'язання проблеми, пов'язаної з урегулюванням правового статусу музеїв при ВНЗ.

У СРСР діяльність музеїв цієї категорії координувала науково-методична рада при Міністерстві вищої та спеціальної освіти (з 1968 р.). За її підтримки було розроблено та затверджено «Типове положення про музеї вищого навчального закладу» (1984 р.), узгоджене з Міністерством культури СРСР. «Положення» не лише регулювало основні напрями діяльності вишівських музеїв, але й визначало їхній статус: «найбільші музеї вишів залежно від кількості відвідувачів та кількості експонатів основного фонду» могли бути віднесені «до груп музеїв або закладів музейного типу» (пер. з рос.)² різних категорій, що дозволяло на законних підставах оформити їх як окремих структурний підрозділ вищого навчального закладу, створити необхідний штат співробітників, який включав керівника музею, головного зберігача, наукових співробітників та ін. (Prikaz 1984, 4)

У 1997 р. було затверджено нове «Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України» (також редакція 2006 р. з незначними змінами), що фактично зрівняло музеї при університетах, дошкільних загальноосвітніх та ін. закладах, перетворивши музеї вишів на громадські організації (Polozhennia 1997), і, своєю чергою, змусило керівництво багатьох ВНЗ перевести висококваліфікованих музейних співробітників на посади, які не відповідають їхній професійній діяльності (лаборанти, інженери, бібліотекарі та ін.).

Ситуація стала ще гіршою після затвердження «Положення про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України» (2014 р.). Одночасно було підготовлено «Положення про музеї при вищих навчальних закладах системи вищої освіти та при наукових установах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України», яке так і не було затверджено. Внаслідок цієї юридичної колізії вишівські музеї втратили свої й без того хиткі позиції. Цю ситуацію доволі точно охарактеризувала Л. Г. Самойленко: «Музей у ВНЗ загубився

² Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

серед лабораторій, наукових центрів, бібліотек та інших структурних підрозділів, не маючи конкретно визначеного статусу, достатнього кадрового та постійного фінансового забезпечення, не маючи навіть чітких ознак музейної інституції, задовольняючись волонтерською опікою або доглядом на громадських засадах» (Samoilenko 2012, 345). Відсутність законодавчого врегулювання питання фактично означало, що доля конкретного музею ставилася в залежність від позиції керівника вищого навчального закладу.

Спільні зусилля Асоціації співробітників вузівських музеїв м. Харкова, Ради ректорів вищих навчальних закладів Харківського регіону, керівництва низки київських вишів та Українського національного Комітету Міжнародної ради музеїв (ICOM) спричинили те, що 2020 р. Верховна Рада України прийняла поправки до Закону України «Про вищу освіту», згідно з якими до переліку структурних підрозділів ВНЗ були включені музеї, а до штатного розкладу — введені посади директора та наукового співробітника музею (Zakon 2020).

Усе це свідчить про те, що в Україні гостро стоїть питання про створення Всеукраїнської асоціації музеїв ВНЗ, яка б сприяла легітимізації та укріпленню університетського музейного співтовариства. Зокрема, у резолюціях всеукраїнських конференцій із проблем музеїв при ВНЗ (2008, 2009 рр.), де це питання було порушено вперше, окреслювалось коло питань, яке має координувати національний центр: активний обмін позитивним досвідом в організації діяльності вишівських музеїв, створення довідкових матеріалів, проведення семінарів та курсів підвищення кваліфікації для співробітників музеїв ВНЗ. Вочевидь, що низку інших проблем, визначених у цих документах (розроблення та забезпечення практичного виконання нормативних документів, що регулюють музейну діяльність у ВНЗ; захист прав співробітників вишівських музеїв; організація роботи з обліку музейних цінностей, що зберігаються в музеях ВНЗ України) також неможливо вирішити без організаційних та координувальних зусиль з боку відповідної організації (Ohliad 2008; Rezoliutsiia 2009). Зокрема, відзначимо, що до сьогодні невідома загальна кількість вишівських музеїв. Організатори обласної науково-методичної комісії «Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність», яка відбулася 2008 р. в Кіровограді (тепер — Кропивницький), пишуть про 66 музеїв (Haida 2008, 3), а за даними огляду Міністерства науки та

освіти, молоді і спорту за 2011 р. у сфері його управління перебувало 100 вишівських музеїв (Samoilenko 2012, 352-353). Водночас дисертація С. В. Муравської фіксує лише в західних областях України 166 музеїв та колекцій (Muravs'ka 2019).

Резолюції також містять заклик до співробітників музеїв ВНЗ активно долучитися до роботи в Міжнародній раді музеїв ICOM (Rezoliutsiia 2009, 111). У 2011 р. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, національний технічний університет України «КПІ», Національний університет «Києво-Могилянська академія» утворили секцію університетських музеїв і колекцій (UMAC) при ICOM України. Безсумнівно, більш широка представленість українських музеїв у міжнародних організаціях буде сприяти вдосконаленню професійних стандартів, дозволить українському університетському музею чіткіше сформулювати свою місію. Утім, на цьому етапі хиткість позицій українських університетських музеїв гальмує інтеграційні процеси, які розпочалися раніше.

Отже, вже протягом кількох десятиліть ми фіксуємо достатньо непросту ситуацію, в якій опинилися українські університетські (вишівські) музеї. Відсутність чіткого розуміння місії університетського музею, його непевне становище в академічному та музейному співтоваристві, зокрема в законодавчому полі, може призвести не лише до втрати ідентичності, але й самих музеїв та їхніх колекцій. Світовий досвід показує, що розв'язання цих проблем пов'язано з кооперацією музеїв, яка дозволяє подолати кризові явища. В Україні ми бачимо перші кроки такої самоорганізації на університетському та регіональному рівнях, а також спроби створити загальнонаціональний центр через формальні (Асоціація) та неформальні (конференції) структури, однак поки що ці спроби епізодичні.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Astakhova, E. V. (red.). *Studencheskie stroitel'nye otriady: vchera, segodnia, zavtra*. Khar'kov, 2013. (In Russian)

Астахова, Е. В. (ред.). *Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра*. Харьков, 2013.

Ekspozytsiyni dosvid ta perspektyvy rozvytku vuziv's'kykh muzeiv Kharkivshchyny. V: *VI Lun'ovs'ki chytannia. Suchasna muzeina ekspozytsiia: vytohy chasu ta novi mozhlyvosti (do 60-richchia zasnivannia Parkhomivs'koho khudozhn'oho muzeiu imeni A. F. Lun'ova). Materialy naukovo-praktychnoho seminaru 27 bereznia 2015 r.* Kharkiv, 2016, s. 84-134. (In Ukrainian)

Експозиційний досвід та перспективи розвитку вузівських музеїв Харківщини. В: *VI Луньовські читання. Сучасна музейна експозиція: вимоги часу та нові можливості (до 60-річчя заснування Пархомівського художнього музею імені А. Ф. Луньова). Матеріали науково-практичного семінару 27 березня 2015 р.* Харків, 2016, с. 84-134.

Haida, L. Peredmova. V: *Ukrains'kyi muzei pry navchal'nomu zakladi: istoria i suchasnist'.* Materialy oblasnoi naukovo-metodychnoi konferencii. Kirovohrad, 2008. S. 3-5. (In Ukrainian)

Гайда, Л. Передмова. В: *Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність. Матеріали обласної науково-методичної конференції.* Кіровоград, 2008. С. 3-5.

Ivashchenko, V. Yu., Kalinichenko I. V. Rol' asociatsii vuzovskih muzeev g. Khar'kova v konsolidatsii muzeinogo soobshchestva. V: *VII Lun'ovs'ki chytannia. Muzeinyi kolektyv i ioho problemy. Materialy naukovo-praktychnoho seminaru 24 bereznia 2016 r.* Kharkiv, 2017, s. 140-147. (In Russian)

Иващенко, В. Ю., Калиниченко, И. В. Роль ассоциации вузовских музеев г. Харькова в консолидации музейного сообщества. В: *VII Луньовські читання. Музейний колектив і його проблеми. Матеріали науково-практичного семінару 24 березня 2016 р.* Харків, 2017, с. 140-147.

Kazantseva, L. V. Suchasnyi portret ukrains'koho universytets'koho muzeiu – pohliad seksii UMAC pry ISOM Ukrainy. V: *Universytets'ki muzei: ievropeyskyi dosvid ta ukrains'ka praktyka: materialy konferentsii (Kyiv, 6-7 zhovtnia 2011 r.).* Nizhyn, 2012, s. 139-150. (In Ukrainian)

Казанцева, Л. В. Сучасний портрет українського університетського музею – погляд секції UMAC при ICOM України. В: *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: матеріали конференції (Київ, 6-7 жовтня 2011 р.).* Ніжин, 2012, с. 139-150.

Kruhlyi stil «Vuzivs'kyi muzei: mizh mynulym i maibutnim». V: *VII Lun'ovs'ki chytannia. Muzeinyi kolektyv i ioho problemy. Materialy naukovo-praktychnoho seminaru 24 bereznia 2016r.* Kharkiv, 2017, s. 140-170. (In Ukrainian)

Круглий стіл «Вузівський музей: між минулим і майбутнім». В: *VII Луцьовські читання. Музейний колектив і його проблеми. Матеріали науково-практичного семінару 24 березня 2016 р.* Харків, 2017, с. 140-170.

Kul'tura. Kharkivsky' natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina, <http://karazin.ua/>. Accessed 26 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Культура. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, <http://karazin.ua/>. Accessed 26 Jan. 2021.

Muravs'ka, S. V. *Muzei zakladiv vyshchoi osvity Zakhidnoi Ukrainy v konteksti istorychnoho rozvytku (XIX – pochatok XXI st.)*. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia doktora istorychnykh nauk. Kyiv, 2019. (In Ukrainian)

Муравська, С. В. *Музеї закладів вищої освіти Західної України в контексті історичного розвитку (XIX – початок XXI ст.)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2019.

Muravs'ka, S. V. Promotsiini obiednannia muzeiv vyshchychk navchalnykh zakladiv ta osoblyvosti ikhn'oho stvorennia. U: *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, вип. 24, 2013, s. 178-187. (In Ukrainian)

Муравська, С. В. Промоційні об'єднання музеїв вищих навчальних закладів та особливості їхнього створення. У: *Праці Центру пам'яткознавства*, вип. 24, 2013, с. 178-187.

Muzei, L'vivs'kyi natsional'nyi universytet imeni Ivana Franka, <https://www.lnu.edu.ua/research/museums/>. Accessed 26 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Музеї, Львівський національний університет імені Івана Франка, <https://www.lnu.edu.ua/research/museums/>. Accessed 26 Jan. 2021.

Muzei, muzeini kolektsii Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Kyivs'kyi natsional'nyi universytet imeni Tarasa

Shevchenka, <http://museums.univ.kiev.ua/>. Accessed 26 Jan. 2021. (In Ukrainian)
Музеї, музейні колекції Київського національного університету імені Тараса Шевченка, *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*, <http://museums.univ.kiev.ua/>. Accessed 26 Jan. 2021.

Muzeї, *Odes'kyi natsional'nyi universytet imeni I. I. Mechnikova*, <http://onu.edu.ua/uk/culture/museums>. Accessed 26 Jan. 2021. (In Ukrainian)
Музеї, *Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова*, <http://onu.edu.ua/uk/culture/museums>. Accessed 26 Jan. 2021.

Ohliad rezul'tativ konferentsii. V: *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy i perspektyvy rozvytku muzeiv VNZ Ukrainy: naukovo-metodychnyi aspekt. Do 110-richchia NTU «KPI» ta 45-richchia Muzeiu istorii KPI»: Tezy dopovidei*. Kyiv, 23-24 travnia 2008 r. Kyiv, 2008, s. 94-96. (In Ukrainian)

Огляд результатів конференції. В: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України: науково-методичний аспект. До 110-річчя НТУ «КПІ» та 45-річчя Музею історії КПІ»: Тези доповідей*. Київ, 23-24 травня 2008 р. Київ, 2008, с. 94-96.

Polozhennia pro muzei pry navchalnomu zakladi, iakyi перебуває u sferi upravlinnia Ministerstva osvity i nauky Ukrainy (20.05.1997 r.), *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0151281-97#Text>. Accessed 25 Mar. 2021. (In Ukrainian)

Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України (20.05.1997 р.), *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0151281-97#Text>. Accessed 25 Mar. 2021.

Posokhov, S. Diial'nist' vyshivs'kykh muzeiv u konteksti pozashkillia. V: *Muzeina pedahohika v naukovii osviti*. Kyiv, 2020, s. 210-250. (In Ukrainian)

Посохов, С. Діяльність вишівських музеїв у контексті позашкільля. В: *Музейна педагогіка в науковій освіті*. Київ, 2020, с. 210-250.

Prikaz № 725 ob utverzhdenii Tipovogo polozheniia o muzee vysshego uchebnogo zavedeniia i prilozhenie k nemu ot 5 noiabria 1984 g., *KonturNormativ*, <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=265566>. Accessed 25 Mar. 2021. (In Russian)

Приказ № 725 об утверждении Типового положения о музее высшего учебного заведения и приложение к нему от 5 ноября 1984 г., *КонтурНорматив*, <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=265566>. Accessed 25 Mar. 2021.

Pro universytet, *Kharkivs'kyi natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina*, https://www.univer.kharkov.ua/ua/general/our_university/history. Accessed 26 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Про університет, *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*, https://www.univer.kharkov.ua/ua/general/our_university/history. Accessed 26 Jan. 2021.

Rezoliutsiia Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia Ukrainy – ochyma molodi». V: *Materialy Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia Ukrainy – ochyma molodi». Praktychna dopomoha muzeiv VNZ. Do 350-richchia Konotopskoi bitvy: Tezy dopovidei. Kyiv, 14-15 hrudnia 2009 r.* Kyiv, 2009, s. 110-111. (In Ukrainian)

Резолюція Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія України – очима молоді». В: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія України – очима молоді». Практична допомога музеїв ВНЗ. До 350-річчя Конотопської битви: Тези доповідей. Київ, 14-15 грудня 2009 р.* Київ, 2009, с. 110-111.

Samoilenko, L. H. Misiia universytets'koho muzeiu i ioho mistse v strukturі vyshchoho navchal'noho zakladu ta u muzeinii merezhi mista (Storinky istorii ta suchasnyi stan). V: *Universytets'ki muzei: ievropeiskyi dosvid ta ukrains'ka praktyka. Zbirka prats' Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (6-7 zhovtnia 2001 r., m. Kyiv)*. Nizhyn, 2012, s. 338-360. (In Ukrainian)

Самойленко, Л. Г. Місія університетського музею і його місце в структурі вищого навчального закладу та у музейній мережі міста (Сторінки історії

та сучасний стан). В: *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика. Збірка праць Міжнародної науково-практичної конференції (6-7 жовтня 2001 р., м. Київ)*. Ніжин, 2012, с. 338-360.

Strategiia rozvytku Karazins'koho universytetu na 2019–2025 rr. (27 hrudnia 2018 r.), *Kharkivs'kyi natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina*, <https://www.univer.kharkov.ua/docs/work/strategiya-rozvytku-universitetu-2019-2025-2.pdf>. Accessed 15 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Стратегія розвитку Каразінського університету на 2019–2025 рр. (27 грудня 2018 р.), *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*, <https://www.univer.kharkov.ua/docs/work/strategiya-rozvytku-universitetu-2019-2025-2.pdf>. Accessed 15 Jan. 2021.

Strategiia rozvytku Karazins'koho universytetu na 2019–2025 rr. (27 hrudnia 2018 r.). Dodatok 31, *Kharkivs'kyi natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina*, https://docs.google.com/document/d/0BwRBoOD_AIQSanhEQUdvTkFJSkFqejAxeXICLUNpVHpkVTY4/edit#. Accessed 15 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Стратегія розвитку Каразінського університету на 2019–2025 рр. (27 грудня 2018 р.). Додаток 31, *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*, https://docs.google.com/document/d/0BwRBoOD_AIQSanhEQUdvTkFJSkFqejAxeXICLUNpVHpkVTY4/edit#. Accessed 15 Jan. 2021.

Ustav Assotsiatsii sotrudnikov vuzovskikh muzeev g. Khar'kova ot 18.11.2004 g., *Potochnyi arkhiv Asotsiatsii spivrobotnykiv vuzivs'kykh muzeiv m. Kharkova*. (In Ukrainian)

Устав Ассоциации сотрудников вузовских музеев г. Харьков от 18.11.2004 г., *Поточний архів Асоціації співробітників вузівських музеїв м. Харкова*.

Vseukrains'ka asotsiatsiia muzeiv, <http://vuam.org.ua/uk/>. Accessed 12 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Всеукраїнська асоціація музеїв, <http://vuam.org.ua/uk/>. Accessed 12 Jan. 2021.

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia diial'nosti muzeiv zakladiv vyshchoi osvity» (02.09.2020 r.),

Verkhovna Rada Ukrainy, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/849-20#Text>. Accessed 16 Jan. 2021. (In Ukrainian)

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення діяльності музеїв закладів вищої освіти» (02.09.2020 р.), *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/849-20#Text>. Accessed 16 Jan. 2021.

Viktoriia Ivashchenko

Candidate of Historical Science, Associate Professor,

Director of the Museum of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ivashchenko@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-1799-012X

SPECIFICS OF UNIVERSITY MUSEUM COOPERATION IN UKRAINE

The article discusses cooperation between university museums in Ukraine, with particular attention to the structure and operation of museum networks at different levels. At the institutional level, network ideology is manifested in the formation of museum complexes within universities. This type of close coordination makes it possible to directly influence the development strategy of universities, expands opportunities for creating innovative museum product, strengthens the position of museums within universities, and helps to draw the residents and guests of the city into the museum space. At the regional level, museum unions, based on the territorial or specialization principle, help to improve the professional skills of museum staff and protect their rights. They are also involved in the organization of community events (exhibitions, contests) and make museums more open and attractive to different categories of visitors. At present, we are witnessing the gradual development of museum associations in Ukraine, at the level of both individual universities (the museum complex of the V. N. Karazin Kharkiv National

University) and cities or regions (Association of University Museum Workers of Kharkiv). At the same time, Ukraine still needs a country-wide association of university museums, which would help to legitimize and strengthen the university museum community and preserve and facilitate access to museum collections of institutions of higher education. It is also necessary to increase the representation of Ukrainian museums in international organizations, which would make it possible to formulate more clearly the mission of the university museum in modern society. The lack of a clear understanding of the mission of the university museum and the latter's uncertain position (including legal) in the academic and museum community can lead to the loss of not only museum identity, but also museums themselves and their collections. In Ukraine, we can speak of the first steps towards such self-organization at the institutional and regional levels, as well as attempts to create a national center through formal (association) and informal (conferences) structures. However, so far these attempts have been sporadic.

Key words: *university and college museums, museum networks, museum complex, museum union, museum mission.*

*Стаття надійшла до редакції 28.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-02

УДК 930-051:929Рейжевський:94(100)»653»

Павло Майборода

магістр історії, старший викладач

Національний університет «Одеська морська академія»

Вул. Дідріхсона, 8, 65029, Одеса, Україна

Email: pasamajboroda@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6865-0160

**ОДНЕ ВТРАЧЕНЕ ІМ'Я З ІСТОРІЇ
ОДЕСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ:
ВІКТОР СОЛОМОНОВИЧ РЕЙЖЕВСЬКИЙ (1907–1937 рр.)**

У статті йдеться про одне забуте ім'я в історії української медієвістики — Віктора Соломоновича Рейжевського (1907–1937 рр.). Його біографію досліджували в рамках «інтелектуальної історії» та вивчення вчених «другого плану». Останній напрям стає одним із провідних у сучасних біографічних дослідженнях і дозволяє привернути увагу до «звичайних працівників науки». В. С. Рейжевський походив з єврейської родини, яка мала досить великі статки до революції. Батько В. С. Рейжевського був лікарем, а сам Віктор Соломонович здобув добру домашню освіту і вступив до Одеського інституту народної освіти. Закількароківчерезсутопедагогічне спрямування дисциплін, які викладали в Одеському ІНО, В. С. Рейжевський перевівся до Ленінградського університету, дезодомійого заарештували за участю «нелегальній» групі. Відтоді решту життя В. С. Рейжевського супроводжували арешти. (з історії Франції, Флоренції та історії правління Івана Грозного)

©Майборода П., 2021

Як цитувати: Майборода, П. Одне втрачене ім'я з історії одеської медієвістики: Віктор Соломонович Рейжевський (1907–1937 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 24-41, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-02>.

How to cite: Maiboroda, P. A Lost Name From the History of Medieval Studies in Odesa: Victor Solomonovich Reizhevsky (1907–1937). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 24-41, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-02>. (In Ukrainian)

залишились у рукописах. Його разом з товаришами А. Булановим та Ю. Островським, заарештованим у Москві в 1932 р., потім заслали на Урал. Після звільнення 1934 р. В. С. Рейжевський повернувся на свою «малу батьківщину», в Одесу, де мріяв знайти «тиху гавань». Однак не вийшло: 1936 р., після початку «Великого терору», його заарештували і відправили до Москви. Суд тривав пів року, В. С. Рейжевського засудили до смертної кари. Отже, доля В. С. Рейжевського — це своєрідна «історія без моралі». Через репресії та переслідування він не зміг розкрити свої творчі здібності. В Одесі, де він працював останні роки життя, учений не залишив наукової школи, тому кафедру історії середньовіччя після Другої світової війни довелося створювати наново.

Ключові слова: Рейжевський, репресії, історія середніх віків, історія науки, «вчені другого плану».

Розвиток досліджень у ділянці інтелектуальної біографістики все більше змушує істориків звертатися до нових сюжетів. Одним з таких сюжетів є дослідження «вчених другого плану» (Lubskii 2015) — тих, які з тих чи тих причин не змогли розкрити свій творчий потенціал, залишаючись усе життя в когорті «рядових працівників науки». Окремою категорією виступають вчені, яким завадила розкритися репресивна політика тоталітарних режимів. Адже «Великий терор», ініційований сталінським режимом у період 1936–1938 рр., обірвав кар'єру безлічі видатних учених, однак ще більше від нього постраждали рядові науковці, знищення яких породило лакуни в розвитку цілих наукових галузей. Однією з ілюстрацій знищення вчених служить біографія Віктора Соломоновича Рейжевського.

Сформувавшись як інтелектуал в епоху освітніх експериментів 1920-х рр., він рано опинився в орбіті пильної уваги органів ДПУ-НКВС і все своє життя регулярно зазнавав переслідувань. Більшість його робіт, присвячених Івану Грозному, середньовічній Флоренції і Франції XI–XV ст., не були опубліковані, а сам він став однією з жертв репресивної системи.

Метою цієї роботи є реконструкція біографії історика-медієвіста В. С. Рейжевського в контексті розвитку одеської медієвістики 1930-х рр. Методологічним підґрунтям слугували праці із соціальної історії (Repina 2011), інтелектуальної історії (Kolesnyk 2009) і біоісторіографії (Popova 2017).

Серед конкретно-історичних методів, які ми для цього використовували, треба виділити історико-генетичний метод, який дозволив, наприклад, реконструювати низку моментів у розвитку одеських історичних інституцій. Історико-порівняльний метод ми використовували для з'ясування окремих фактів з біографії

В. С. Рейжевського, які реконструювали за аналогією зі схожими долями його родичів. Типологічний метод дозволив віднести В. С. Рейжевського до істориків «другого плану» та співвіднести його долю з іншими «провінційними вченими». Нарешті системний метод дозволив зробити висновки щодо місця й ролі історика в тоталітарному суспільстві.

Розглянемо джерела, що слугували підґрунтям для нашого дослідження, за їх інформативністю. Найбільш інформативними є судові справи, які зберігаються в Москві та Одесі. У Москві, в архіві ФСБ, є дві судові справи, одним з фігурантів яких був В. С. Рейжевський (1932 і 1936–1937 рр.) (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351; f. R-8075, t. 1-2).

Одна зі специфічних особливостей справи 1932 р. — наявність особистої інформації, якою діляться фігуранти зі слідчими ДПУ. Крім того, з матеріалів справи ми можемо дізнатися про інтелектуальні орієнтири університетського гуртка, до якого належав В. С. Рейжевський і який слідчі оголосили «контрреволюційною організацією».

Водночас до матеріалів слідчих справ слід ставитися з певною часткою скептицизму — в них факти (організація гуртків, читання літератури підслідними) переплетені з вигадками слідчих органів, на думку яких гуртки виступають як прикриття для «терористичних фашистських груп». Ще дві слідчі справи, пов'язані з В. С. Рейжевським, стосуються його родичів — дружини Клари Волкової-Рейжевської (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418) і дядька Олександра Ізраїлевича Рейжевського (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3879). З цих справ ми можемо одержати інформацію про генеалогію родини Рейжевських та інколи про особисте життя В. С. Рейжевського.

Використовуючи мемуари письменника і драматурга О. Я. Рейжевського (Reizhevskii 2001), ми можемо ознайомитися із повсякденним життям родини Рейжевських. З гумором О. Я. Рейжевський описує Одесу кінця 1920–1930-х рр., розповідає про своїх родичів, згадуючи і свого племінника — історика В. С. Рейжевського. Істотним недоліком цих мемуарів, однак, є їхня неточність: автор писав їх у поважному віці, тому раз у раз плував хронологію, і це робить необхідною перевірку відомостей О. Я. Рейжевського за іншими джерелами.

Деяку інформацію про походження В. С. Рейжевського можуть дати метричні книги Одеського рабинату і довідники «Вся Одеса» (Vsia Odessa 1914), які містять інформацію про нерухомість, що належала його батькові й дідові¹.

¹ Автор вдячний О. М. Луговому (м. Одеса) за інформацію про низку документів, що дозволяють з'ясувати генеалогію сім'ї Рейжевських.

Твори В. С. Рейжевського, як уже згадано вище, переважно залишилися в рукописах, і нам доводиться задовольнятися лаконічними згадуваннями про його наукові роботи в різних джерелах; ознайомитися з його науковою творчістю зараз дозволяє лише стаття «Флоренція. Старовина та середні віки» у «Великій радянській енциклопедії» (Reizhevskii 1936).

Що стосується дослідницької літератури, то біографія В. С. Рейжевського не ставала до теперішнього часу предметом спеціального розгляду. Його прізвище згадується в списках репресованих, що були опубліковані на сайті Музею та громадського центру імені А. Сахарова (Pamiat' o bespravii), згадки про нього є в роботах, присвячених історії Одеського (Kuznetsov 2013, 173-190) і Уральського університетів та історії науки в 1930-х рр. (Petrovs'kyi 2005).

Віктор Соломонович Рейжевський (1907–1937 рр.) народився в Одесі в родині Соломона Ізраїлевича Рейжевського 28 березня 1907 р. (ДАОО, f. 39, op. 5, spr. 129, l. 127). Дід В. С. Рейжевського, Ізраїль Гіршевіч, купець другої гільдії, мав нерухомість і вів торгівлю папером (Spravochnaia kniga 1912, 46), а його батько Соломон Ізраїлевич займався лікарською практикою (Vsia Odessa 1914, 1002).

До революції родина мала у власності паперовий магазин (Spravochnaia kniga 1912, 46), а також два будинки — на вул. Маразліївській та на вул. Катерининській (на розі Базарної) (Reizhevskii 2001, 4). Після революції магазин разом з квартирами перейшов у державну власність, однак Рейжевським залишили дві квартири (на три і на шість кімнат відповідно), де оселилися численні члени родини. Пізніше Рейжевських ущільнили, і від шестикімнатної квартири залишилася тільки трикімнатна, в якій проживали фактично кілька сімей (Reizhevskii 2001, 5).

О. Я. Рейжевський у своїх спогадах розповідає, що його спочатку не прийняли в радянську школу, тому що його батько навчався в комерційному училищі Лейпцига, потім воював у царській армії, побував в австрійському полоні (Reizhevskii 2001, 8). Крім того, він був сином багатой купчихи. Можна припустити, що з тієї ж причини не здобув освіти в радянській школі і В. С. Рейжевський: його батько був до революції домовласником (Vsia Odessa 1914, 1002), він також, як і О. Я. Рейжевський, походив з родини «соціально ворожих елементів». Проте якщо О. Я. Рейжевського згодом «прилаштували» в радянську середню школу, то В. С. Рейжевський, який був на півтора десятка років старший, завершив освіту вдома².

² Побічно про це свідчить В. С. Рейжевський, говорячи, що його «дрібнобуржуазний батько» аж до вступу до вишу тримав його далеко від пролетарської громадськості (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-31351, l. 30)

Завдяки мемуарам О. Я. Рейжевського ми можемо скласти уявлення про батька В. С. Рейжевського Соломона: «Він був відомим в Одесі дитячим лікарем, і на табличці його дверей значилося: «Приват-доцент С. І. Рейжевський, педіатр». Невисокий, кремезний, з рудувато-сірими вусами, він завжди носив жовтий чесучевий костюм. У нагрудній кишені незмінно стирчала трубка під назвою «фонендоскоп». Цією трубкою він готовий був слухати все людство, але в першу чергу ту його частину, яка ще не вміє говорити» (пер. з рос.)³ (Reizhevskii 2001, 14). Вдома у С. І. Рейжевського був радіоприймач, за допомогою якого можна було слухати не тільки радянські, але й польські, румунські та навіть турецькі радіостанції.

У 1925 р., у віці вісімнадцяти років, В. С. Рейжевський подає документи в Одеський інститут народної освіти (ІНО) на факультет профосвіти (ДАОО, ф. R-1593, оп. 1, спр. 3918, л. 2). ІНО утворився в Одесі після ліквідації Імператорського Новоросійського університету. Попри те, що Одеський ІНО зумів зберегти частину дореволюційної професури⁴, він мало чим нагадував класичний університет, більшість дисциплін мала педагогічне спрямування⁵. Саме цим, мабуть, зумовлено прохання, яке подає В. С. Рейжевський на третьому році навчання в Одеському ІНО. Він просить перевести його на третій курс ЯМФаку («факультету мовознавства та матеріальної культури») Ленінградського університету, обґрунтовуючи це тим, що в Одесі немає необхідних спеціальних курсів (таких як історія Сходу, Візантії, методологія історії та палеографія), немає кафедри загальної історії, на якій він міг би спеціалізуватися, а в одеських книгосховищах не вистачає спеціальної наукової літератури для роботи з вивчення повстання Етьєна Марселя⁶ і «Записки Штадена»⁷ як історичного джерела щодо правління Івана Грозного. Резолюція ректора була досить типовою для провінції: «відмовити і запропонувати, якщо ІНО не задовольняє, відрахуватися» (ДАОО, ф. R-1593, оп. 1, спр. 3918, л. 5).

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

⁴ Зокрема, в агестаційному листі В. С. Рейжевського ми знаходимо, що історію стародавнього світу йому читав відомий фахівець із класичної Греції М. І. Мандес (1866–1934 рр.), середніх віків — О. Л. Вайнштейн (1894–1980 рр.), який став згодом завідувачем кафедри в Ленінграді, історію нового часу — К. П. Добролюбський (1885–1953 рр.), знаний фахівець з історії Французької революції, історію Росії — Є. О. Загоровський (1885–1938 рр.), історію України — майбутній академік ВУАН М. Є. Слабченко (1882–1952 рр.), світову літературу — В. Ф. Лазурський (1869–1947 рр.), історію мистецтв — Б. В. Варнеке (1874–1944 рр.), фахівець з античного театру.

⁵ У своїх спогадах тих років студент ІНО С. Снегов детально описує педагогічні курси А. Г. Готалова-Готліба і М. І. Гордієвського (Snegov 2007).

⁶ Марсель, Етьєн (початок XIV ст. — 1358 р.) — французький державний діяч, який під час Столітньої війни внаслідок Паризького повстання (1356–1358 рр.) отримав на певний час ладу в Парижі. Його було підступно вбито.

⁷ Штаден, Генріх фон (1542 р. — після 1579 р.) — німецький авантюрист, який перейшов на службу до Івана Грозного. Його «Записка» — цінне джерело з історії Московського царства, хоча автентичність цього джерела історики оцінюють неоднозначно.

В. С. Рейжевський обирає продовжити своє навчання саме в Ленінграді. Він і надалі вивчає «Записку Штадена» і присвячує їй доповідь в Ленінградському відділенні Академії наук (1928 р.) (Ochet 1929, 277). Там само, в архіві Історико-археографічного інституту, зберігалася неопублікована робота В. С. Рейжевського про змову проти Івана Грозного 1567 р. (Novoe izvestie 1934, 9). У передмові до праці Альберта Шліхтінга⁸ О. І. Малеїн відзначає, що В. С. Рейжевський «ясно та переконливо» розібрав звістки про вищевказану змову (Novoe izvestie 1934, 9). Однак нам не вдалося з'ясувати, чи зберігається ця праця в архіві Російської академії наук у наш час. Цікаво, однак, що в історичній белетристиці використовується посилання на цю роботу як сумнівний аргумент на користь реальності змови 1567 р. (Bushkov 2012, 211).

У 1927/1928 навчальному році, познайомившись із студентом Мазелем⁹, В. С. Рейжевський вступає до літературного гуртка. На жаль, ті дані, що ми маємо, не дозволяють сказати нічого конкретного ані про цей гурток, ані про причини арешту його членів 1929 р. Можливо, розгром гуртка пов'язаний із «справою О. О. Мейера» (гурток «Воскресіння»)¹⁰, у зв'язку з якою були заарештовані члени різноманітних гуманітарних гуртків у Ленінграді. Перший арешт В. С. Рейжевського тривав близько місяця, після чого він виїхав до Москви.

В. С. Рейжевський вступає тепер до Першого Московського державного університету (МДУ), де студенти зустрічають його підозріло в зв'язку з його попереднім арештом. Поширюється думка, що В. С. Рейжевський — розумний і обдарований студент, який, однак, є кар'єристом і підтримує генеральну лінію партії нібито тільки для просування кар'єри. Пізніше один з його університетських товаришів А. А. Буланов стверджував, що він уважає В. С. Рейжевського «геніальним кар'єристом, якому наплювати на соціалізм і благо людства і якого, зрештою, цікавлять тільки одні баби, на яких йому, до речі

⁸ Шліхтінг, Альберт (пом. після 1570 р.) — німецький найманець, якого взяли в полон московські війська і який у такий спосіб побував при дворі Івана IV. Залишив спогади про своє перебування в Московському царстві.

⁹ Користуючись «Ленінградським мартирологом» (Leningradskii martirolog), ми змогли виявити двох людей із прізвищем Мазель, проте подробиці їхніх біографій не дозволяють стверджувати, що хоч один з них був тим самим студентом. Наприклад, біографія Я. С. Мазеля (1900–1937 рр.) добре ілюструє перипетії «Великого терору» в Ленінграді.

¹⁰ Гурток «Воскресіння» утворив О. Мейер (1874–1939 рр.) з членів Релігійно-філософського товариства в Петрограді в 1917 р. Члени гуртка поставили собі за мету збереження християнської культури, скептично ставилися до офіційної православної церкви, що зближувало їх з «обновленцями». Для православної церкви вони виявилися занадто «лівими», а радянській владі здавалися небезпечними, консервативними елементами. Про гурток у своїх спогадах розповідає історик Н. П. Анциферов (Antsiferov 1992).

(або точніше недоречно), не щастить» (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351, l. 50).

На семінарі академіка В. П. Волгіна¹¹ В. С. Рейжевський робить доповідь про Фур'є¹². Про бажання В. С. Рейжевського продовжувати вчені заняття свідчить його спроба реорганізації студентського науково-дослідного гуртка. Разом із А. А. Булановим і Ю. Г. Островським¹³ він відзначає затхлу атмосферу в радянській науці, яка, мабуть, полягала в неможливості відходу від догматизму панівної ідеології. Отже, не досягши нічого на терені «легальної» науки, він потрапляє до неформального гуртка.

Гурток збирається на квартирі С. Г. Радомисьького¹⁴, сина Г. Зінов'єва¹⁵. Учасники гуртка свідчили, що читали «білу» пресу (газети «Руть», «Останні новини», «Новий час»¹⁶), обговорювали роман Стефана Цвейга¹⁷ «Жозеф Фуше» (порівнюючи Робесп'єра¹⁸ зі Сталіним) та ідеї філософа Анрі Бергсона¹⁹.

В економічній сфері члени гуртка нібито дотримувалися таких поглядів: 1) негативна оцінка успіхів радянської економіки і констатація невідворотності економічної кризи в СРСР; 2) положення про відносну стійкість капіталізму і ознаки розсіювання кризи на Заході й загальної стабілізації капіталізму; 3) позитивне ставлення до процесу фашизації і загибелі парламентаризму; 4) прийняття фашистських методів боротьби

¹¹ Волгін, В'ячеслав Петрович (1879–1962 рр.) — російський і радянський вчений-історик, фахівець з історії поширення соціалістичних ідей. Був одним з перших радянських істориків-марксистів, т. зв. «червоної професури», активно впроваджував панівні ідеї в середовищі студентів.

¹² Фур'є, Шарль (1772–1847 рр.) — французький соціаліст-утопіст, відомий розробленням учення про фаланстер — особливу форму організації людей у комуні.

¹³ Островський, Юрій Григорович (1906–1937 рр.) — літератор, співробітник журн алів «Прапор», «Літературний критик», «Літературне прапор». Окремі спогади про долю Ю. Г. Островського залишила його дружина Г. І. Левінсон (Levinson 1996).

¹⁴ Радомисьький, Стефан Григорович (1908–1937 рр.) — син Г. Зінов'єва від другого шлюбу. Після Другого московського процесу (1936 р.) був репресований.

¹⁵ Зінов'єв, Григорій Овсійович (1883–1936 рр.) — російський і радянський революціонер, один з керівників РКП (б). З 1925 р. перебував в опозиції, в зв'язку з чим репресований. асуджений до розстрілу в ході Першого московського процесу.

¹⁶ Доступ до емігрантської преси було надано тільки органам Державного політичного управління (ДПУ) (Mihalčev 2009), тому це свідчення можна поставити під сумнів. Однак, з другого боку, С. Г. Радомисьький міг отримати доступ до цих видань через свого батька.

¹⁷ Цвейг, Стефан (1881–1942 рр.) — австрійський письменник-белетрист, автор історичних романів, популярний в 1930-ті рр. в СРСР.

¹⁸ Робесп'єр, Максиміліан (1758–1794 рр.) — один з лідерів Французької революції. Робесп'єра вважають одним з організаторів терору в період 1793–1794 рр.

¹⁹ Бергсон, Анрі-Луї (1859–1941 рр.) — французький філософ, представник інтуїтивізму, який в СРСР трактували як реакційний протягом радянського періоду. Про пізньорадянську рецепцію А. Бергсона див. (Losev 1980).

з робітничим класом» (пер. з рос) (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351, l. 122).

Сам Рейжевський заявив на процесі, що не поділяв поглядів гуртка в економічній сфері, що, однак, не справило на слідство жодного враження.

У зв'язку з участю в гуртку В. С. Рейжевський взимку 1931 р. був виключений з МДУ, проте, як він стверджує у своїх свідченнях, знову відновився в університеті в квітні того ж року. Одночасно в лютому 1931 р. він подає прохання про складання екстерном усіх предметів соціально-економічного відділення Одеського інституту професійної освіти (ДАОО, f. R-1647, op. 1, spr. 2264, l. 1). У заяві В. С. Рейжевський не згадує арешт 1929 р., а також відрахування з МДУ, вказуючи, що не зміг здобути вищу освіту через проблеми зі здоров'ям. Він також згадує про досвід роботи викладачем суспільствознавства при школі фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) і керівництво гуртком залізничних робітників. Мабуть, на той момент В. С. Рейжевський сподівався повернутися до Одеси й перечекаати «бурю», спричинену відрахуванням з МДУ і розкриттям нелегального гуртка. Однак вийшло інакше.

Після закінчення МДУ В. С. Рейжевський певний час викладає в Свердловську, а влітку 1932 р. приїздить у Москву, де знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Кларою Олексіївною Волковою-Рейжевською (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418, L. 10 op. side). У жовтні він заарештований разом з А. А. Булановим і Ю. Г. Островським і засуджений на три роки заслання на Урал. Однак уже через рік, у грудні 1933 р., В. С. Рейжевського звільняють від покарання із дозволом проживати в будь-якому місті СРСР (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418, l. 177).

Після звільнення в 1934 р. він чотири рази на тиждень їздить у Свердловський педагогічний інститут (нині Уральський державний університет в Єкатеринбурзі) викладати, а решту часу присвячує написанню монографії з історії правління Івана Грозного (Reizhevskii 2001, 64).

Восени 1934 р. В. С. Рейжевський переїздить до Одеси, де стає завідувачем історичного кабінету й виконує обов'язки професора на кафедрі історії середніх віків (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418, l. 10 op. side).

В Одесі саме тоді відбувається відродження університету, який був утворений з інститутів, що залишилися після розформування Одеського інституту народної освіти, — Інституту соціального виховання (Соцвих), Інституту професійної освіти (Профос) і Фізико-хіміко-математичного інституту (Фізхіматем) (Kuznetsov 2013, 174).

Історичний факультет в структурі університету утворений з вересня 1934 р. в складі кафедр історії України, історії СРСР, історії стародавнього світу та археології, історії середніх віків та нової і

новітньої історії (Petrovs'kyi 2005, 260). Відроджений університет відчував значний кадровий голод, чим і пояснюється переведення сюди В. С. Рейжевського, а потім і М. М. Розенталя²⁰.

В Одесі В. С. Рейжевський працює над темами «Жакерія і повстання Етьєна Марселя», а також «3 історії класової боротьби у Франції XVI–XVII ст. (етюд)» (Petrovs'kyi 2005, 263). У 1936 р. видана його стаття з історії Флоренції у «Великій радянській енциклопедії». У вказаній праці вчений зупиняється на стародавній та середньовічній історії італійського міста, особливу увагу приділяючи боротьбі різних «партій»: гвельфів і гібелінів, «товстих» і «тонких» громадян, чорних і білих. Добре помітно, що В. С. Рейжевський добре засвоїв основні категорії радянського історієписання: він концентрується на класовій боротьбі між буржуазією, що народжується в місті, і залишками феодальної верхівки. Для статті типові, наприклад, такі пасажі: «...цей рух пополанів мав також різко виражений класовий характер; відповідаючи лише інтересам більш широких кіл міської буржуазії, він ігнорував життєві потреби демократичних кіл» (пер. з рос.) (Reizhevskii 1936, 25).

Учений брав участь у написанні підручника з історії середніх віків, роботу над яким організував О. Л. Вайнштейн. У цьому підручнику В. С. Рейжевський повинен був написати розділ про Францію XI–XV ст. (Kondrat'eva), однак він так і не вийшов через його арешт.

Крім основного навантаження, В. С. Рейжевський проводить засідання гуртка з історії середніх віків (ДАОО, ф. Р-20, ор. 2, спр. 5, л. 55). Він також викладає в педагогічному інституті.

За свідченням дружини В. С. Рейжевського, учений жив в Одесі відлюдником, ніхто з колег не ходив до нього в гості (ДАОО, ф. Р-8065, ор. 2, спр. 3418, л. 11, 11 ор. side). Це можна пояснити як загальною атмосферою підозрливості в радянському суспільстві того часу, так і тим, що у В. С. Рейжевського не було соціальних зв'язків в одеському університетському середовищі.

Декан історичного факультету І. Д. Сероглазов²¹ уважав вченого «молодим талантом». Серед студентських відгуків про викладання В. С. Рейжевського до нас дійшов тільки донос студента П. Г. Чухрія,

²⁰ Розенталь, Микола Миколайович (1892–1960 рр.) — радянський учений, фахівець з історії стародавнього світу та середніх віків. У 1935 р. був репресований і відправлений у Казахстан. У 1936 р. отримав дозвіл виїхати з Казахстану й переселився в Одесу. У місті працював з перервами до 1954 р. Останні роки життя провів у Москві.

²¹ Сероглазов, Ізраїль Давидович (1900 р. — після 1955 р.) — революціонер (член Єврейської комуністичної партії), партійний працівник, юрист, історик. Зробивши в 1920-ті рр. кар'єру в партійних органах, 1934 р. став деканом історичного факультету Одеського державного університету. У 1937 р. під тиском звинувачень у контрреволюційній діяльності залишив посаду декана, а в 1938 р. був заарештований і репресований. Після заслання в 1950-ті рр. повернувся до Одеси. У 1955 р. був реабілітований. Див. (Petrovs'kyi 2004).

який стверджував, що В. С. Рейжевський «уживає в лекціях явно антимарксистські і антиленінські вислови «якщо вірити Марксу», «якщо мав рацію Енгельс», «якщо можна погодитися в цьому питанні з Марксом, Енгельсом, Леніном» тощо» (пер. з рос) (ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 565., л. 133 ор. side). Очевидно, що використання тут умовного способу В. С. Рейжевським не більше ніж стилістична фігура, але за часів «Великого терору» і не такі висловлювання потрапляли в категорію «ворожих вилазок проти радянської влади».

Першого грудня 1934 р., після вбивства С. М. Кірова, ухвалено постанову про прискорений порядок ведення кримінальних справ, у радянське законодавство повертається поняття «терору». Це зумовлює катастрофічну кадрову нестабільність як в університеті, так і на історичному факультеті (за період з 1934 по 1939 рр. змінилося чотири ректори і п'ять деканів історичного факультету).

Відбулося це і на навчальних заняттях: зокрема, курс з історії середніх віків читав у Профосі О. Л. Вайншейн (1933/1934 н. р.), а після утворення університету його перечитували В. С. Рейжевський, І. І. Иванов і М. М. Розенталь (1934–1937 рр.) (ДАОО, ф. Р-20, оп. 4, спр. 44, л. 87), причому для тих студентів, які його вже слухали. Це відбувалося через те, що попередні викладачі мали статус «ворогів». За таких умов у студентів, звичайно, не могло скластися цілісного уявлення про предмет, попри весь професіоналізм лекторів.

На історичному факультеті було протистояння між «старими кадрами», до яких належали Б. В. Варнеке, М. І. Гордієвський²², М. М. Розенталь, І. І. Иванов, та «новим поколінням істориків», яке представляли тоді студент старших курсів П. Г. Чухрій, аспірантка Є. В. Сизоненко і низка вже відомих викладачів, таких як декан факультету в 1934–1937 рр. І. Д. Сероглазов, М. Ф. Скавронський та ін. В. С. Рейжевський, попри те, що за своїм віком був представником «нового покоління», за соціальним походженням, способом життя і цінностями належав до «старих кадрів».

Цькуванню, однак, піддавалися як одні, так і другі. Зокрема, ректор університету в 1936–1937 рр. М. С. Вайнштейн змушений був виправдовуватися за свого батька, який вважався «буржуазним елементом» (ДАОО, ф. Р-20, оп. 4, спр. 44., л. 122), низку викладачів історичного факультету характеризували як націоналістів, відкритих ворогів народу, контрреволюціонерів та навіть петлюрівців (ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 565., л. 102-103).

У таких умовах і відбувається арешт В. С. Рейжевського 3 листопада 1936 р. (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 1, l. 31).

²² Гордієвський, Михайло Іванович (1885–1938 рр.) — український вчений, педагог, фахівець з історії стародавнього світу. Під час революції 1917 р. належав до Української партії соціалістів-революціонерів, після встановлення радянської влади працював у різних освітніх установах. Був репресований.

В університеті починається кампанія з викриття вченого. Зокрема, на історичному факультеті було розміщено плакат «Смерть ворогові народу Рейжевському» (Reizhevskii 2001, 51). Декана І. Д. Сероглазова звинувачували в тому, що він «прогледів» «контрреволюціонера» Рейжевського (ДАОО, ф. Р-20, оп. 4, spr. 44., л. 74), засмітив історичний факультет «ворожими елементами» (серед них — Рейжевський), називав ученого «молодим талантом» (ДАОО, ф. R-8065, оп. 2, spr. 565, л. 116, 129 op. side).

В Одесі заарештовують також родичів В. С. Рейжевського — його дружину Клару Волкову-Рейжевську і дядька Олександра Ізраїлевича Рейжевського. Справа О. І. Рейжевського не було пов'язана зі справою В. С. Рейжевського: його допитували за підозрою у шпигунстві на користь Італії через службу в італійській компанії «Ллойд-Трієстіно» у період 1931–1934 рр. А. К. Волкова-Рейжевська була засуджена на п'ять років як «член сім'ї зрадника батьківщини» (ДАОО, ф. R-8065, оп. 2, spr. 3418, л. 17). Її подальша доля невідома. О. І. Рейжевський був засуджений до розстрілу.

Тим часом у Москві почався повторний судовий процес над В. С. Рейжевським, А. А. Булановим і Ю. Г. Островським.

Мабуть, сподіваючись врятувати В. С. Рейжевського, А. А. Буланов намагається наполягати під час допитів, що жодних антирадянських поглядів Рейжевський не висловлював. Ю. Г. Островський, навпаки, під тиском слідчого дав свідчення, що Рейжевський нібито прийняв терористичні установки членів групи (Tsentrал'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 1, l. 58, 149-150).

На перших допитах В. С. Рейжевський і сам майже визнав, що належав до терористичної групи.

«Наша група об'єднувала фашистськи налаштовану молодь, орієнтовану на Гітлера і інтервенцію в СРСР. Основним завданням групи була пропаганда ідей фашизму і підготовка активних кадрів для боротьби з радянською владою» (пер. з рос) (Tsentrал'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 94).

Згодом В. С. Рейжевський відмовився від своїх показів з перших трьох допитів, пояснюючи це тим, що «дав їх, будучи у сильно схвильованому стані і не усвідомлював того, що говорив» (пер. з рос) (Tsentrал'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 463). Можливо, на цих допитах застосовували методи фізичного впливу.

Необхідно відзначити, що слідчий намагався притягти до справи знайомих В. С. Рейжевського Келдиша і Замкова, але вчений мав мужність наполягати на їхній абсолютній невинуватості.

У підсумку обвинувальний висновок було оснований лише на даних, які слідство отримало ще 1932 р. В останньому слові В. С. Рейжевський не погодився з обвинувальним висновком, заявивши, що вважає його

«невірним і неправдоподібним», і попросив зберегти йому життя, оскільки «на його утриманні перебувають люди похилого віку — батьки та хвора дружина» (пер. з рос) (Tsentrāl'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 464).

Судове засідання, на якому було оголошено вирок В. С. Рейжевському, тривало менше тридцяти хвилин. Історик був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна (Tsentrāl'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 465). Разом з іншими репресованими його було поховано на Донському кладовищі.

У 1956 р. В. С. Рейжевський був реабілітований. Не було знайдено доказів того, що він після 1932 р. брав участь у «терористичній групі А. А. Буланова» (Tsentrāl'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 547).

Розглядаючи біографію В. С. Рейжевського, ми доходимо висновку, що внаслідок несприятливих зовнішніх обставин він не зміг реалізуватися як учений. Здобувши добру домашню освіту і маючи таланти, він перевівся з провінційного інституту в один з центральних, однак там потрапив в зону пильної уваги слідчих органів. Усі спроби В. С. Рейжевського втекти з «політичної площини» були невдачі: його заарештували в Москві, а потім вислали на Урал. Повернення до Одеси не стало панацеєю — тут він був заарештований востаннє, а потім — знову в Москві — засуджений до розстрілу. В. С. Рейжевський як історик, хоча й повною мірою засвоїв нову радянську фразеологію та методи дослідження, належав радше до «старої», дореволюційної школи, що прискіпливо ставилася до джерел і намагалася знайти й увести до обігу нові праці. Знаючи як давні (латина), так і нові (французька, італійська) мови, В. С. Рейжевський міг зарекомендувати себе як фахівець з вітчизняної (питання правління Івана Грозного в західноєвропейських джерелах) та зарубіжної медієвістики (повстання Етьєна Марселя, класова боротьба у Флоренції), однак репресії перервали його професійний шлях. Через це ми можемо говорити про В. С. Рейжевського тільки як про «вченого другого плану», чий історіографічний доробок залишається фактично невідомим сучасним історикам. А кафедра історії середніх віків, де вчений працював до війни, фактично припинила своє існування із від'їздом з Одеси наступника В. С. Рейжевського М. М. Розенталя в 1938 р. Вона поновила свою роботу в післявоєнний період (з 1945 р.) та проіснувала як окрема одиниця в структурі історичного факультету до 1952 р.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Antsiferov, N. P. Glava 2. Voskresen'e. V: *Iz dum o bylom: Vospominaniia*. Moskva, 1992, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=10589>. Accessed 1 Apr. 2021. (In Russian)

Анциферов, Н. П. Глава 2. Воскресенье. В: *Из дум о былом: Воспоминания*. Москва, 1992, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=10589>. Accessed 1 Apr. 2021.

Bushkov, I. *Ivan Groznyi*. Krovavyi poët. Moskva, 2012. (In Russian)

Бушков, И. *Иван Грозный*. Кровавый поэт. Москва, 2012.

Vsia Odessa. adresnaia i spravochnaia kniga vsei Odessy s otделom. Odesskii uезд na 1914 g. God izdaniia 4-i. Odessa, 1914. (In Russian)

Вся Одесса. адресная и справочная книга всей Одессы с отделом. Одесский уезд на 1914 г. Год издания 4-й. Одесса, 1914.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (ДАОО), f. 39, op. 5, spr. 129.

Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 39. оп. 5. спр. 129.

ДАОО, f. P-20, op. 2, spr. 5.

ДАОО, ф. П-20, оп. 2, спр. 5.

ДАОО, f. P-20, op. 4, spr. 44.

ДАОО, ф. П-20, оп. 4, спр. 44.

ДАОО, f. R-1593, op. 1, spr. 3918.

ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 3918.

ДАОО, f. R-1647, op. 1, spr. 2264.

ДАОО, ф. Р-1647, оп. 1, спр. 2264.

ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 565.

ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 565.

ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418.

ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 3418.

ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3879.

ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 3879.

Kolesnyk, I. Merezheva model' nauky (novyi proekt ukrains'koi istoriohrafii?). *Eidos. Al'manakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, no. 4, 2009, s. 54-88. (In Ukrainian)

Колесник, І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, № 4, 2009, с. 54-88.

Kondrat'eva, T. N. «Zagruzhnen rabotoi po uchebnikam...». Sluchainnye shtrihy k istorii sozdaniia pervogo sovetskogo vuzovskogo uchebnika po istorii Srednikh vekov. *StudFiles*, <https://studfile.net/preview/3245620/>. Accessed 1 Apr. 2021. (In Russian)

Кондратьева, Т. Н. «Загружен работой по учебникам...». Случайные штрихи к истории создания первого советского вузовского учебника по истории Средних веков. *StudFiles*, <https://studfile.net/preview/3245620/>. Accessed 1 Apr. 2021.

Kuznetsov, V. A. Sozdanie i pervye gody sushchestvovaniia Odesskogo gosudarstvennogo universiteta. V: *Istoriia nauki i tekhniki*, вып. 3, 2013, s. 173-190. (In Russian)

Кузнецов, В. А. Создание и первые годы существования Одесского государственного университета. В: *Історія науки і техніки*, вип. 3, 2013, с. 173-190.

Levinson, G. I. Ja postaralas' zabyt'... V: O. Blinkina, E. Velikanova (izd. podgot.), N. Okhotin (avt. predisl.), *Vsia nasha zhizn': Vospominaniia Galiny Ivanovny Levinson i rasskazy, zapisannye eiu*. Moskva, 1996. (In Russian)

Левинсон, Г. И. Я постаралась забыть... В: О. Блинкина, Е. Великанова (изд. подгот.), Н. Охотин (авт. предисл.), *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею*. Москва, 1996.

Leningradskii martirolog. *Otkryti spisok*, https://ru.openlist.wiki/index.php?title=Категория:Ленинградский_мартиролог&pageuntil=Макеев+Владимир+Николаевич+%281910%29. Accessed 11 Nov. 2020. (In Russian)

Ленинградский мартиролог. *Открытый список*, https://ru.openlist.wiki/index.php?title=Категория:Ленинградский_мартиролог&pageuntil=Макеев+Владимир+Николаевич+%281910%29. Accessed 11 Nov. 2020.

Losev, A. F. Plotin i Bergson s tochki zreniia problemy obraznogo myshleniia V: *Istoriia antichnoi éstetiki. Pozdnii éllinizm*. Moskva, 1980. (In Russian)

Лосев, А. Ф. Плотин и Бергсон с точки зрения проблемы образного мышления. В: *История античной эстетики. Поздний эллинизм*. Москва, 1980.

Lubskii, A. Chelovek vtorogo plana: metodologicheskie problemy «novogo biografizma» («igra v biser») ili narrativnaia strategii istoriko-

biograficheskogo issledovaniia). *Eidos. Al'manakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, no. 8, 2015, s. 67-83. (In Russian)

Лубский, А. Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования). *Ейдос. Альманах теории та історії історичної науки*, № 8, 2015, с. 67-83.

Mihalëv, N. M. Russkaia émigrantskaia periodika kak instrument formirovaniia mirovogo obshchestvennogo mneniia. *Élektronnyi nauchnyi zhurnal «Mediascope» [Electronic Scientific Journal «Mediascope»]*, vup. 3, 2009, <http://www.mediascope.ru/русская-эмигрантская-периодика-как-инструмент-формирования-мирового-общественного-мнения>. Accessed 11 Nov. 2020. (In Russian)

Михалёв, Н. М. Русская эмигрантская периодика как инструмент формирования мирового общественного мнения. *Электронный научный журнал «Медиаскоп»*, вып. 3, 2009, <http://www.mediascope.ru/русская-эмигрантская-периодика-как-инструмент-формирования-мирового-общественного-мнения>. Accessed 11 Nov. 2020.

Novoe izvestie o Rossii vremeni Ivana Groznogo. «Skazanie» Al'berta Shlikhtinga. A. I. Maleina (per., red. i prim.). Leningrad, 1934. (In Russian)
Новое известие о России времени Ивана Грозного. «Сказание» Альберта Шлихтинга. А. И. Малейна (пер., ред. и прим.). Ленинград, 1934.

Otchet o deiatel'nosti Akademii nauk SSSR za 1928 god, sostavlenn nepremennym sekretarem akademikom S. F. Ol'denburgom s prilozheniem otchetov otdel'nykh akademicheskikh uchrezhdenii. Ch. I. Obshchii otchet. Leningrad, 1929. (In Russian)

Отчет о деятельности Академии наук СССР за 1928 год, составлен непременным секретарем академиком С. Ф. Ольденбургом с приложением отчетов отдельных академических учреждений. Ч. I. Общий отчет. Ленинград, 1929.

Pamiat' o bespravii. *Proekt muzeia i obshchestvennogo tsentra «Mir, progress, prava cheloveka» imeni Andreia Sakharova*, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13029>. Accessed 11 Nov. 2020. (In Russian)
Память о бесправии. Проект музея и общественного центра «Мир, прогресс, права человека» имени Андрея Сахарова, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13029>. Accessed 11 Nov. 2020.

Petrovs'kyi, E. P. Z istorii istorychnoho fakul'tetu Odes'koho universytetu u 30-i rr. XX st.: dekan Izrail' Davydovych Sierohlazov. *Zapysky istorychnoho*

fakul'tetu [Paper of Faculty of History], вур. 15, 2004, s. 509-520. (In Ukrainian)

Петровський, Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 30-і рр. ХХ ст.: декан Ізраїль Давидович Сероглазов. *Записки історичного факультету*, вип. 15, 2004, с. 509-520.

Petrovs'kyi, E. Kadrova sytuatsiia na istorychnomu fakul'teti Odes'koho derzhavnogo universytetu v 1930-kh rokakh. U: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuku*, вур. 13, 2005, s. 260-273. (In Ukrainian)

Петровський, Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках. У: *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 13, 2005, с. 260-273.

Popova, T. N. *Zhizneopisanie uchënogo-istorika na perekrëstke istoriograficheskikh tradicii. Teoriia. Metodologii. Praktika*. Odessa, 2017. (In Russian)

Попова, Т. Н. *Жизнеописание учёного-историка на перекрёстке историографических традиций. Теория. Методология. Практика*. Одесса, 2017.

Reizhevskii, A. Ia. *Legkaia zhizn'*. Moskva, 2001. (In Russian)

Рейжевский, А. Я. *Легкая жизнь*. Москва, 2001.

Reizhevskii, V. Florenciia. Drevnost' i srednie veka. V: *Bol'shaia sovetskaia éntsiklopediia*. T. 58. Flora – Franciia. Moskva, 1936, s. 23-30. (In Russian)

Рейжевский, В. Флоренция. Древность и средние века. В: *Большая советская энциклопедия*. Т. 58. Флора – Франция. Москва, 1936, с. 23-30.

Repina, L. P. Intellektual'naia kul'tura kak predmet issledovaniia. *Dialog so vremenem [Dialogue with Time]*, вур. 36, 2011, s. 5-8. (In Russian)

Репина, Л. П. Интеллектуальная культура как предмет исследования. *Диалог со временем*, вип. 36, 2011, с. 5-8.

Snegov, S. *Kniga bytiia: bytie otdel'noi lichnosti i vsei strany*. T. 2. Kaliningrad, 2007. (In Russian)

Снегов, С. *Книга бытия: бытие отдельной личности и всей страны*. Т. 2. Калининград, 2007.

Spravochnaia kniga o kuptsakh pervoi i vtoroi gil'dii i voobshche o litsakh i uchrezhdeniakh torgovo-promyshlennogo klassa, poluchivshikh na 1912 g. kupecheskie i promyslovye svidetel'stva po gorodu Odesse na torgovyie i promyshlennye predpriiatiia vysshikh razriadov. Odessa, 1912. (in Russian)

Справочная книга о купцах первой и второй гильдий и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 г. купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Одесса, 1912.

Tsentrал'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351.

Центральный архив ФСБ России, ф. Р-34351.

Tsentrал'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 1-2.

Центральный архив ФСБ России, ф. Р-8075, т. 1-2.

Pavlo Maiboroda

Master of History, Senior Lecturer

National University «Odesa Maritime Academy»

Didrikhsona str., 8, 65029, Odesa, Ukraine

Email: pasamajboroda@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6865-0160

A LOST NAME FROM THE HISTORY OF MEDIEVAL STUDIES IN ODESA: VICTOR SOLOMONOVYCH REIZHEVSKY (1907–1937)

The article is dedicated to a forgotten figure in the history of Ukrainian medieval studies – Viktor Solomonovych Reizhevsky (1907–1937). His life is examined within the framework of “intellectual history” and the study of “second-tier” scholars. The latter direction has gained considerable prominence in modern biographical research, drawing attention to “ordinary workers of science and scholarship.” V. S. Reizhevsky came from a Jewish family that was fairly wealthy before the revolution. Reizhevsky’s father was a doctor, and Victor Solomonovych himself received a good home education and matriculated at the Odesa Institute of People’s Education (OINO). After a few years, due to the purely pedagogical nature of the curriculum at the OINO, Reizhevsky transferred to Leningrad University, where he was later arrested for participating in an “illegal” group. From then on, the rest of Reizhevsky’s life was plagued by arrests. Because of this, his main scholarly works (on the history of France, Florence, and the reign of

Ivan the Terrible) remained in manuscript. Together with his friends A. Bulanov and Yu. Ostrovsky (the latter arrested in Moscow in 1932), he was eventually sent into exile in the Urals. After his release in 1934, Reizhevsky returned to his “small homeland” of Odesa, where he dreamed of finding a “safe haven.” However, this was not to be: in 1936, after the beginning of the “Great Terror,” he was arrested again and taken to Moscow. The trial lasted six months; the scholar was sentenced to death. Thus, the fate of Victor Reizhevsky is a kind of “story without a moral” – due to repressions and persecution, he was unable to realize his creative potential. In Odesa, where he worked in the last years of his life, he did not leave behind an academic school, and so the Department of Medieval History had to be re-created anew after World War II.

Key words: *Reizhevsky, repressions, history of the Middle Ages, history of science and scholarship, “second-tier scholars.”*

*Стаття надійшла до редакції 25.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*

DOI: 10.26565/2220-7929-2021-59-03**УДК 343.613:340.134]:340.15(470+571)****Микита Мар'єнко**

магістр історії, аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: nikita.marienko77@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4299-4165

ДУЕЛЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЗАКОНИ ТА ПОКАРАННЯ

На початку XVIII ст. в російському законодавстві вперше з'явилися норми про дуелі, в яких були прописані надзвичайно суворі міри покарання. Зокрема, за «Патентом о поединках и начинании ссор» (1716 р.) за участь у поєдинку призначалася страта. Такий підхід виявився досить дієвим. Наприклад, у петровську добу було зафіксовано лише три дуелі. Збільшення кількості поєдинків у добу Катерини II зумовило подальшу законодавчу регламентацію дуелі, результатом чого стало видання «Манифеста о поединках» (1787 р.), у якому загалом були збережені суворі покарання за участь у дуелі. Час правління Олександра I характеризувався досить поблажливим ставленням імператора до поєдинків. У добу Миколи I покарання за участь у дуелі зазвичай залежало від його рішення, що пояснювалося перевагою в Російській імперії законодавчого авторитету, який належав правителю, над законодавчою нормою. Різноманітні джерела підтверджують, що імператор прагнув з'ясувати обставини того чи того конфлікту

©Мар'єнко М., 2021

Як цитувати: Мар'єнко, М. Дуель у Російській імперії: закони та покарання. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 42-70, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-03>.

In cities: Marienko, M. Dueling In The Russian Empire: Law And Punishment. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 42-70, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-03>.

(In Ukrainian)

та призначити покарання відповідно до провини кожного з його учасників. Ось чому нерідко більш сурове покарання отримували навіть не дуелянти, а секунданти. Поширеною мірою покарання в цей час стали також церковні покаєння, що було цілком суголосно тенденції Нового часу, яка полягала у спрямуванні кримінальної процедури «не на тіло, а на душу» злочинця. У розділі «О поединках» «Уложения о наказаниях» (1845 р.) знайшла відображення загальноімперська тенденція до лібералізації кримінального законодавства. У роки правління Олександра II значно не змінились ані кількість поєдинків, ані ставлення правителя до їхніх учасників. У 1871 р. в одному офіційному документі був зафіксований лише натяк на імовірність радикальної зміни дуельного законодавства. Втім, невдовзі цей погляд знайшов втілення в законі 1894 р., згідно з яким відбулася легалізація поєдинків в офіцерському середовищі. У висновку йдеться про прецедентний характер дуельного законодавства в Російській імперії.

Ключові слова: *дуель, дуельне законодавство, Російська імперія.*

Одним з маловивчених аспектів історії поєдинків у Росії початку XVIII — кінця XIX ст. є проблема застосування законів про дуель, згідно з якими «конфлікти честі» протягом усього періоду, що розглядається, були заборонені. У загальних працях про дуель у Російській імперії О. Вострикова (Vostrikov 2004) та І. Рейфман (Reifman 2002), попри їхні безсумнівні переваги, цій темі не приділено достатньо уваги.

Мета статті полягає у здійсненні спроби показати характер дуельного законодавства в Росії у зазначений період. Для цього необхідно виявити та проаналізувати нормативні документи і судово-слідчі справи про поєдинки, а також інші джерела, у яких була зафіксована та чи та інформація щодо реальних чи можливих заходів покарання за дуель. У виборі дуельних кейсів перевагу було віддано маловідомим випадкам, багато з яких вперше вводяться до наукового обігу.

На початку XVIII ст. в російському законодавстві вперше з'явилися норми про дуелі (хоча зазначимо, що перші поєдинки в Росії траплялися ще в першій половині XVII ст.). Зокрема, ставлення законодавця до поєдинків було відображено одразу в кількох документах: в указі «О нечинении иноземцам никаких между собою ссор и поединков, под смертною казнию» (1702 р.), в «Уложении Шереметева» (1702 р.), в «Кратком артикуле» (1706 р.), в «Артикуле воинском» (1715 р.), в «Патенте о поединках и начинании ссор» (1716 р.) та в «Военно-морском

уставе» (1720 р.), у яких були прописані надзвичайно суворі міри покарання. У «Патенте о поединках и начинании ссор» зазначалося таке покарання для дуелянтів: «Ежели же биться начнут, и в том бою убиты и ранены будут, то как живые, так и мертвые повешены да будут» (пер. з рос. «Якщо ж розпочнуть битися й у тому бою вб'ють їх або поранять, та буде повішено й живих, і мертвих»)¹ (Patent 1830, 262-263). Утім, ми не знаємо прикладів застосування цієї норми. У добу правління Петра I було зафіксовано лише декілька поєдинків. Зокрема, у 1702 р. відбулася дуель між французом Г. де Гереном та голландським капітаном П. фон Памбурхом, для якого цей конфлікт скінчився смертельним пораненням. Петро I досить байдуже повідомляв про цей випадок Ф. Апраксину: «... господин Памбурх на пристани Нюхчи от генерал инженера Ламбера заколот до смерти, которой он сам был виною (о чем, чаю, Вам не бызъизвестно)» (пер. з рос. «...пан Памберх на пристані Нюхча генерал-інженером Ламбером заколотий до смерті, якої дістав з власної вини (про що, сподіваюся, Вам відомо)») (Pisma i bumagi 1889, 84). З французом обійшлися доволі м'яко — «... по свидетельству бывших тогда в той компании почтенных особ, признан невинным, то Государь, учинив ему за сие выговор, простил его» (пер. з рос. «... за свідченнями почесних осіб, які були тоді в тій компанії, визнаний невинним, тому Государь склав догану й вибачив йому») (Bantysh-Kamenskii 1814, 66). У 1706 р. поблизу фортеці Дубно був зафіксований ще один поєдинок за участі іноземців Г. фон Розена та К. фон Ренне, останній з яких був поранений. І. Голиков повідомляв, що цей випадок засмутив Петра I і що: «... может-быть, не миновал-бы и сей Розен казни, ежели-бы оное случилось в России; впрочем, однако-же Генерал сей из армии отправлен к городу Архангельскому, но чрез некоторое время исключен будет и из службы» (пер. з рос. «... можливо, не уникнув би й такого покарання Розен, якщо б подібне сталося в Росії, проте генерала цього надіслано до міста Архангельського, але згодом усунений буде й зі служби») (Golikov 1837, 150). У тому ж році відбулася дуель між А. де Куром та І. Петровим. Проте відомо лише «об освобождении их из под ареста и о взятии на поруки» (пер. з рос. «про визволення з-під арешту й про взяття на поруки») (Opisanie 1877, 150-151). Інших поєдинків у петровську добу зафіксовано не було, що робить цілком справедливими слова прусського дипломата Й. Г. Фоккеродта: «... Петр 1-й ни при одном своем Указе не нашел такой охотной покорности, как при запрещении поединков...» (пер. з рос. «... жодному указові Петра I не підкорялися так охоче, як забороні поєдинків...») (Fokkerodt 1874, 109-110).

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

Від початку доби правління Катерини II можна говорити про становлення повноцінної дуельної традиції в Російській імперії, яка характеризувалася збільшенням кількості поєдинків, появою декількох критичних висловлювань про дуель, а також початком її відображення в літературі. В цей час дуель знову опинилась у фокусі уваги законодавця. Наприклад, у «Наказі» (1767 р.), який був відображенням політико-правових поглядів імператриці та мав рекомендаційний характер, висловлювалася думка про поєдинок, яка була майже дослівно взята з праці «Про злочини і покарання» (Bekkaria 1806, 54) відомого представника доби Просвітництва Ч. Беккарія: «О поединках здесь не бесполезно повторить то, что утверждают многие, и что другие написали: что самое лучшее средство предупредить сии преступления есть наказывать наступателя, сиречь того, кто подает случай к поединку, и невиноватым объявить принужденного защищать честь свою, не давши к тому никакой причины» (пер. з рос. «Про поединки тут не зле повторити те, про що багато хто твердить і про що інші написали: найкращим способом попередити ці злочини є покарання призвідника, тобто того, хто спричиняє поєдинок, і невинним визнати змушеного захищати гідність свою, не давши жодного для цього приводу») (Nakaz 1770, 54). Утім, такий погляд не знайшов відображення в реальній судовій практиці того часу — в документах означеної доби неодноразово трапляються згадки про покарання за участь у поєдинку. Зокрема, характерні роздуми Г. Державіна про ймовірні наслідки участі як секунданта в дуелі між Окуневим² та О. Храповицьким (1777 р.), соціальне положення якого на той час було вже доволі високе: «Что делать? С одной стороны короткая приятель прелятствовала от сего посредничества отказаться, с другой соперничество против любимца главного своего начальника, к которому едва только стал входит в милость, ввергало его [у своїх «Записках» Г. Державін пише про себе в третій особі] в сильное недоумение» (пер. з рос. «Що вдіяти? З одного боку, незначна прихильність заважала від цього посередництва відмовитися, з іншого — суперництво проти улюбленця головного свого начальника, прихильність якого ледве здобув, змушувало його почуватися дуже збентеженим») (Derzhavin 1871, 541–542). Схожа інформація міститься в мемуарах І. Долгорукова. Описуючи поєдинок між Даниловим і Г. Ржевським (1785 р.), секундантом якого він був, мемуарист повідомляв, що «Тогда подобные проказы наказывались, ещё и довольно строго. Я не мог отказаться от сей услуги Ржевскому, несмотря на все опасности, потому что в близком был с ним свойстве,

² Лише прізвища вказані в тих випадках, коли ініціали невідомі.

да и жили вместе» (пер. з рос. «На той час за подібні витівки карали, до того ж доволі суворо. Я не міг відмовити Ржевському й не надати цієї послуги, навіть з огляду на всі небезпеки, адже перебували з ним у близькому свояцтві, та й жили разом») (Dolgorukov 1997, 108).

Значну роль у визначенні покарання за дуель у роки правління Катерини II відігравала близькість учасників конфліктів честі до фаворитів імператриці. Зокрема, у 1772 р. відбувся поєдинок між С. Воронцовим і Штакельбергом. Існувала така думка про значення цього випадку для першого: «Это обстоятельство должно было ещё подлить горечи в его чашу, так как на сестре Стакельберга был женат один из Орловых, пользовавшихся ещё весьма значительным влиянием при дворе» (пер. з рос. «Ця обставина мала б зробити його становище ще скрутнішим, адже чоловіком сестри Стакельберга був один з Орлових, які були ще доволі впливовими при дворі») (Ogarkov 1892, 46). Серед інших фаворитів правительки найбільш помітний слід в історії поєдинків у Російській імперії залишив Г. Потьомкін. Зокрема 1778 р. відбулася дуель між І. Горичем-Бенесевським і Кастагаровим, унаслідок якої останній загинув. У ті роки була думка, що «князь Потемкин сказал О. Кастагорову, что он ему не даст полк, ежели он не пойдет с Горичем на дуель» (пер. з рос. «князь Потьомкін сказав О. Кастагорову, що не дасть йому полк, якщо той не піде з Горичем на дуель») (Ivinskii 2018, 182). Підбиваючи підсумки поєдинку, Г. Державін зазначав, що Кастагаров «по неприятному стечению обстоятельств, за начальника своего имел поединок и был убит» (пер. з рос. «через неприємний збіг обставин, через начальника свого мав поєдинок і був убитий») (Derzhavin 1834, 34). Дізнавшись про цю дуель, Катерина II в листі до Г. Потьомкіна повідомила про потребу покарання вбивці: «Буде сыщут, прикажи учинить с ним, как законы повелевают» (пер. з рос. «Як знайдуть, накажи чинити з ним відповідне до закону») (Ekaterina II 1997, 129), але князь Таврійський учинив на свій розсуд і допоміг Горичу уникнути покарання й поїхати до Польщі. Через десять років за допомогою Г. Потьомкіна І. Горич повернувся і був прийнятий на службу.

У 1785 р. відбувся резонансний поєдинок, на якому був убитий князь П. Голіцин. Його важливим наслідком була думка Катерини II про потребу регламентації конфліктів честі, поширення яких за її правління вже було доволі складно помічати. Зокрема, у листі до Г. Потьомкіна вона писала: «Я чаю, у нас нету места, которое о сем деле служба и честь смешаны и легко потерпеть могут... Я б сердечно знать желала о сем мнение Фельдмаршала Графа Румянцева, как сие дело кончить с честью. Пришло на ум, отдать на суд кавалерам

Святого Георгія с таким предписанием, чтоб честь, служба и законы равно сохраняемы были, а презусом посадить Каменского Генерал-Поручика. Но незрела мысль еще» (пер. з рос. «Гадаю, немає в нас такого місця, де б могли неупереджено розсудити цю справу, бо ж тут мова про службу й гідність, які потребують делікатності. Я б сердечно хотіла знати думку фельдмаршала графа Рум'янцева щодо того, як завершити цю справу належним чином. Спало на думку віддати на розсуд кавалерам святого Георгія з настановою, аби гідність, служба й закони були однаково шанованими, а презусом призначити генерал-поручика Каменського. Проте думка ця не цілком сформована») (Ekaterina II 1997, 80). Ще чіткіше цей задум відображено в праці П. В'яземського. Він посилається на слова О. Голіцина, який бачив записку Катерини II про трагічну дуель, і зазначає: «... она, между прочим, говорила, что поединок, хотя и преступление, не может быть судим обыкновенными уголовными законами. Тут нужно не одно правосудие, но и правота [недостаточно правосудия, нужна справедливость]» (пер. з рос. «... вона між іншим говорила, що, коли йдеться про поєдинок, не можна спиратися на звичайні карні закони, хоча мова й про злочин. Тут важливе не лише правосуддя, але й правда [замало правосуддя – потрібна справедливість]») (Viazemskii 1963, 274). Можна припустити, що саме цей поєдинок уперше й спонукав Катерину II до думки про зміну дуельного законодавства, що згодом і призвело до видання в 1787 р. «Манифеста о поединках».

За цим документом, ставилося під сумнів право дворянина на самостійний захист своєї честі. Зокрема, повторювалося положення з петровського законодавства: «никакое оскорбление (какого б ни было) чести обиженного никаким образом умалить не может, понеже обидящий наказан быть имеет» (пер. з рос. «жодна образа (яка б не була) не може применшити гідності ображеного, адже того, хто образив, буде покарано») (Manifest o poedinkakh 1830, 844). Також було запропоновано в разі образи приносити скарги і «во удовлетворении повиноватися законам, под опасением быть судиму, аки нарушителю общаго и частнаго покоя» (пер. з рос. «охоче коритися законам, пильнувати тому, кого судять, бо ж порушив він суспільний та особистий спокій») (Manifest o poedinkakh 1830, 845). Крім того, заборонялося «словом, письмом или пересылкою» (пер. з рос. «словом, листом або пересилкою») викликати на поєдинок начальника або командира (Manifest o poedinkakh 1830, 843). Показово, що «Наказ», «Жалованная грамота дворянству» і деякі інші документи свідчать про те, що дворянство є «нарицание в чести» (Omelchenko 1993, 302), однак «Манифест о поединках» відображає

зовсім інші погляди законодавця, які обмежували дворянство в праві послуговуватись у своїй поведінці принципами індивідуальної честі. За участь у дуелі «Маніфест» передбачав такі покарання: за виклик словом чи листом «судить его аки ослушника узаконения, и взыскать с него судейское безчестие, жалованье по чину того судьи, до которого места по силе учреждений разбор и решение подобных дел относится, и посадить его под стражу, дондеже заплатит» (пер. з рос. «судити його як того, хто повстав проти закону, заперечити гідність його перед судом і стягнути з нього платню за посадою того судді, який подібні справи розглядає, а потім тримати ув'язненим, допоки не заплатить») (Manifest o poedinkakh 1830, 844); за поранення, каліцтво й убивство «имать его под стражу и отослать в Уголовный суд, где судить как законы повелевают о ранах, увечье и убийстве» (пер. з рос. «ув'язнити його, віддати до Кримінального суду й чинити відповідно до законів про поранення, каліцтва й убивство») (Manifest o poedinkakh 1830, 844). Найбільш суворе покарання чекало на того, хто ставав до бар'єру вдруге чи втретє: «яко нарушителя мира и спокойствия, лиша Дворянства и чинов, сослать в Сибирь на вечное житье» (пер. з рос. «як того, хто порушив мир і спокій, позбавити дворянства й чину та назавжди послати до Сибіру») (Manifest o poedinkakh 1830, 845). Як видно, у цьому документі загалом були збережені суворі покарання за участь у дуелі. Водночас новий указ про поединки вважався найлояльнішим серед відповідних законів у Європі (Livenson 1900, 22).

На час правління Олександра I припав пік поширення дуельної традиції в Російській імперії. Її поширенню сприяли такі чинники, як «розширення простору свободи» дворян після смерті Павла I, участь російської армії на початку XIX ст. у війнах у Європі (Reifman 2002, 73-75). Зокрема, у Парижі, як зазначалося в поліцейських бюлетенях, часто відбувалися сварки, які завершувалися поединками між військовими (Réi 2017, 170-171). До вже зазначених чинників варто додати й власне зростання дворянської самосвідомості, для якої однією з характерних особливостей було «утверждение чести как основного законодателя поведения» (пер. з рос. «ствердження гідності як визначального підґрунтя поведінки») (Lotman 2011, 164). У цей час дуельне законодавство не мало жодних змін, проте через нові тенденції змінилося саме ставлення правителя до поединків. Зокрема, декабрист С. Волконський стверджував, що «... в царствование Александра Павловича дуэли, когда при оных соблюдаемы были полные правила общепринятых условий, не были преследуемы Государем, а только тогда обращали на себя взыскание, когда сие не было соблюдено, или

вызов был придишкой так называемых bretteurs; и то не преследовали таковых законом, а отсылали на Кавказ. Дуэль почиталась Государем, как горькая необходимость в условиях общественных. Преследование, как за убийство, не признавалось им, в его благородных понятиях, правильным. Эта мера взыскания не остановит обиженного. Лучший способ к устранению оногo это решение... суда чести и постановление в обязанность слепо повиноваться оному» (пер. з рос. «... за царювання Олександра Павловича дуелі, якщо під час їх проведення було дотримано всіх загальноновизнаних правил, не засуджувалися Государем; догану ж могли дістати учасники, коли ці принципи порушувалися або дуель було спровоковано так званими bretteurs. Але й таких за законом не переслідували, а відсилали на Кавказ. Государ визнавав дуель гіркою потребою суспільного життя. Покарання, рівне призначеному за скоєне вбивство, відповідно до його шляхетних уявлень не було правильним. Такий спосіб досягнення справедливості не зупинить ображеного. Найкращим за таких обставин є рішення...суду гідності й зобов'язання неухильно дотримувалися цього рішення») (Zapiski 1901, 63-64). П. Свистунов звертав увагу на зміну думки Олександра I щодо дуелі після повернення з Європи у 1815 р.: «Известно, что по возвращении гвардии в 1815 г. стали строго взыскивать за дуэли, которые были до тех пор терпимы, и к тому же в большой моде» (пер. з рос. «Відомо, що після повернення гвардії в 1815 р. почали суворо карати за дуелі, хоча доти ставилися до них терпляче й навіть уважали модними») (По поводу zapisok 1871, 345). Судова практика справ про поєдинки визначеного періоду справді підтверджує досить поблажливе ставлення монарха до конфліктів честі, але були й винятки, коли покарання за дуель було більш суворим, ніж про це писали С. Волконський і П. Свистунов.

З тих поєдинків, про які збереглися деякі показові свідчення щодо характеру покарання за них, лише два випадки завершилися повною безкарністю дуелянтів. Після дуелі між М. Сулимою та Ф. Монахтіним (1805 р.) «... военный губернатор Васильчиков довольно сурово посматривал на обоих полковников» (пер. з рос. «... военный губернатор Васильчиков доволі суворо поглядав на обох полковників») (Butovskii 1858, 13), але, судячи з усього, цим поглядом усе й обмежилось, а М. Авдулін unik покарання за вбивство М. Шеншина (1811 р.) («даже не был судим и оставался в полку, как будто ничего не происходило») (пер. з рос. «навіть не був відданий під суд і лишався в полку, ніби нічого не відбувалося») (Sbornik biografii kavalgardov 1906, 110). Попри участь у поєдинку, М. Шеншина було поховано на Лазаревському кладовищі Олександрo-Невської лаври, хоча убитих на дуелі, як і самогубців,

було заборонено ховати на кладовищах. Ба більше, усім офіцерам було наказано долучитися до поховальної процесії, а полковникові Ушакову, барону Левенвольду та Єршову від імені князя Костянтина було зроблено зауваження через те, що вони не дочекалися завершення церемонії поховання М. Шеншина (*Sbornik biografii kavalergardov* 1906, 111). Утім, таким поблажливим Олександр I був не завжди, і це стосується навіть першої половини його правління. Очевидно, імператор узагалі був схильний до того, щоб розглядати детально дуельні події, про що знали його найближчі помічники. Наприклад, у 1802 р. М. Кутузов обіцяв розібратися в обставинах поєдинків між Влодеком і Растворовським, Голциним і Давидовим, щоб «иметь счастье... всеподданейше донести» (пер. з рос. «мати за щастя... якнайвідданіше зробити донос») про них імператору (*Kutuzov* 1950, 635). У 1803 р. відбувся поєдинок між О. Кушелевим і М. Бахметьевим. Розпочався цей конфлікт ще в павлівський час, коли М. Бахметьев ударив тростю О. Кушелева. Дуель відбулася лише через шість років, про що «правительство узнало, воротили Кушелева и обоих теперь судят» (пер. з рос. «уряд дізнався, повернули Кушелева й обох тепер судять») (*Marin* 1948, 292-293). Резолюція Олександра I фіксується в справі про дуель між полковником Деляновим і ротмістром Хвостовим, яка відбулась у 1809 р. у Сумському гусарському полку. Слідство визначило покаранням для Делянова «отсечь правую руку» (пер. з рос. «відсікти правицю»), а для Хвостова — «лишить живота» (пер. з рос. «позбавити життя»), однак думка правителя була іншою: Делянова «за неумение сохранить в его команде должную дисциплину» (пер. з рос. «за невміння дотримати в його команді належну дисципліну») було позбавлено права на самостійне командування, а Хвостова розжалували до рядового (*Golodolinskii* 1902, 64). Так само розжалували в рядові М. Розена, який у 1816 р. бився на поєдинку з Ф. Уваровим (*Rozen* 1876, 71). У 1821 р. було відвернено дуель між ліфляндським маршалом Левізом і маркізом Паулуччі. Щоб цей поєдинок відбувся, Левіз був готовий поїхати в Європу, що владі вдалося з'ясувати за допомогою перлюстрації його листування. Після цього було ухвалене рішення не видавати йому закордонний паспорт. Спроби Левіза отримати бажаний документ ані в Дерпті, ані в Петербурзі не були вдалі. Граф В. Кочубей у повідомленні до графа К. Нессельроде так передавав усну розповідь правителя: «Его Императорское Величество Высочайше указал мне сообщить Вашему Сиятельству, что в случае, еслибы Г. отставной Генерал-Лейтенант Левиз... обратится к Вам с домогательством о выдаче ему паспорта для проезда за границу, то Вы, милостивый Государь мой, не

изволили бы удовлетворить сему требованию его, не спрося наперед особого на то Высочайшего разрешения» (пер. з рос. «Його Імператорська Величність Вельможно дав мені розпорядження повідомити Вам, Яснішому: якщо Г. генерал-лейтенант у відставці Левіз...звернеться до Вас і вимагатиме надати йому паспорт для виїзду за кордон, то Ви, милостивий Государ мій, не повинні задовольняти це його прохання, не отримавши попередньо Вельможного дозволу на те»). Ускладнювало ситуацію ще й те, що маркіз Паулуччі мав від Олександра I особливі доручення, тому його участь у поєдинку була не просто забороненою з точки зору закону, а й небажаною особисто для імператора (GARF, f. 1165, op. 2, d. 261, л. 1-3). Істотне покарання отримав М. Доливо-Добровольський, який убив на дуелі в 1823 р. І. Емме. Його мати «имела счастье быть лично известной и пользоваться расположением покойной императрицы Марии Федоровны. По ходатайству императрицы определено было: не давать подсудимому в продолжении нескольких лет отпусков и обходить чинами» (пер. з рос. «мала щастя бути особисто відомою і користуватися розташуванням покійної імператриці Марії Федорівни. За клопотанням імператриці визначено було: не давати підсудному протягом декількох років відпусток і чинів»), однак, мабуть, це клопотання не мало належної сили й М. Добровольському призначили інше покарання. Спочатку він був «наименован в рядовые до выслуги в Сумской гусарский полк с определением церковного покаяния по распоряжению духовного начальства» (пер. з рос. «визначений в рядові до вилуги в Сумський гусарський полк з призначенням церковного покаяння за розпорядженням духовної влади»), але через півтора місяця «был вновь причислен к полку; по Высочайшему помилованию ему возвращены чины и определено заключение в крепость на 3 месяца» (пер. з рос. «його було знову включено до полку; за Вельможним помилуванням повернуто чин і визначено ув'язнення у фортеці на 3 місяці») (Burskii 1912, 134–136). У тому ж 1823 р. за вбивство Гедеонова на дуелі було покарано В. Пусловського. Спочатку він був змушений деякий час перебувати в монастирі, після чого його перевели до іншого полку. Показово, що за два роки дворянство Віленської губернії обрало В. Пусловського губернським предводителем дворянства, однак він так і не був затверджений на цю посаду: «Помешали дуэль с Гедеоновым и известные правительству его эмансипационные взгляды» (пер. з рос. «Завадили дуель з Гедеоновим і відомі урядові його емансиповані настрої») (Sbornik biografii kavalergardov 1906, 379-380). Найтяжче покарання за весь час правління Олександра I отримав В. Казакевич, який в 1812 р. убив на дуелі свого командира М. Закревського і втратив

після цього свій чин і дворянське звання, а також був направлений на довічне заслання на каторжну працю. За свідченням П. Цехановецького, таке серйозне покарання пояснювалось умовами воєнного часу, коли керівництво стало більш суворо ставитися до поєдинків (Tsekhanovetskii 1886, 104). Зокрема, Количев за дуель з Ольшевським майже три роки перебував у попередньому ув'язненні в Свеаборгській фортеці, а князь Друцькой-Соколинський за таку саму провину майже рік провів у тому ж місці й був звільнений лише завдяки клопотанню свого начальника, але без права на подальше «производство» і нагороду (Tsekhanovetskii 1886, 104).

Більш неоднозначним періодом в історії поєдинків у Російській імперії стала доба правління Миколи I, який не приховував вкрай негативного ставлення до дуелей (зокрема, відомі його слова «Я ненавижу дуэли; это — варварство; на мой взгляд, в них нет ничего рыцарского») (пер. з рос. «Я ненавижу дуелі, це варварство; як на мене, у них немає нічого лицарського») (Pushkin 1928, 185). Водночас у розділі «О поединках» «Уложения о наказаниях» (1845 р.) знайшла відображення загальноімперська тенденція до лібералізації кримінального законодавства (Ruzhitskaia 2015, 262). Покарання за участь у дуелі часто залежало від рішення імператора. Зазвичай дуелянтам призначалося максимально сурове покарання за участь у поєдинку. Втім, коли та чи та справа потрапляла в руки правителя, то той змінював встановлене законом покарання на свій розсуд. Це була важлива особливість російського законодавства, яка полягала в тому, що законодавчий авторитет (він належав імператору) був вище законодавчої норми (Kliuchevskii 1989, 203). Судово-слідчі справи та інші джерела свідчать про те, що Микола I прагнув з'ясувати обставини того чи того конфлікту і призначити покарання відповідно до провини кожного з його учасників. Ось чому нерідко більш суворе покарання отримували навіть не дуелянти, а секунданти. Зокрема, надзвичайно жорстоке покарання отримав корнет Алі-Гассан за дуель, у якій суперниками були поручик Зинов'єв і корнет Кошкін, якого було вбито на поєдинку (1840-ві рр.). Показово, що за конфірмацією імператора той, хто вбив свого товариша по службі, залишився зовсім безкарним, одного із секундантів на місяць ув'язнили у фортеці, а от другому секунданту, Алі-Гассану, було призначене таке покарання: «... по лишению всех прав состояния сослать на двадцать лет в каторжную работу в сибирские рудники» (пер. з рос. «... позбавити всіх прав на статки й вислати на двадцять років для каторжних робіт на сибірські рудники») (Markov 1999, 234). Така сувора міра була мотивована тим, що Алі-Гассан, по-перше, посварив майбутніх дуелянтів, а по-друге, як секундант, зробив все залежне від

нього для того, щоб завадити примиренню Кошкіна та Зинов'єва. У 1842 р. на поєдинку проти Ерасі був убитий Меллер-Закомельський. Цікаво, що й у цій історії вбивця фактично залишився безкарним, лише був відправлений на 8 місяців на покаєння до монастиря. Це зумовлювалося тим, що Ерасі був змушений прийняти виклик Меллер-Закомельського. Зате Нікітіну, одному із секундантив, було призначено чотиримісячне ув'язнення у фортеці, а Мамонтов, який сприяв проведенню поєдинку, був розжалуваний у солдати й переведений в інший полк (Duel Erasi 1908).

У 1842 р. на дуелі проти князя В. Яшвіля вбито князя М. Долгорукова. В. Яшвіля було засуджено, однак власноручна конфірмація імператора вказувала на досить м'яке покарання: «в рядовые до отличной против неприятеля выслуги» (пер. з рос. «в рядові до відмінної проти ворога вислуги»). Водночас Микола I зробив зауваження полковнику Герсдорфу, який був свідком сварки між М. Долгоруковим і В. Яшвілем: «... должно было не пренебрегать происшедшим за обедом, призвать к себе обоих ссорившихся офицеров, и требовать по званию своему немедленного примирения, тем более, что всё дело было столь ничтожно, что более походило на ребячьи шалости, чем на поступки благородных офицеров; когда же присутствуют при этом старшие офицеры, их долг, неприличный не терпеть, и не медля прекращать, предвидя последствия» (пер. з рос. «... не слід було нехтувати тим, що сталося під час обіду, потрібно було викликати до себе обох офіцерів, які сварилися, і вимагати за званням своїм негайного примирення, а особливо якщо зважити, що вся справа була незначна й більш нагадувала дитячі витівки, аніж вчинки шляхетних офіцерів. Коли ж за таких обставин присутні старші офіцери, їхній обов'язок – не терпіти й негайно припиняти все, знаючи про наслідки») (Russkie ugolovnye protsessy 1868, 42-43).

Не зовсім звичайні були обставини поєдинку між курляндськими дворянами Ю. Клейстом і І. Сакеном, який відбувся в 1843 р. Ю. Клейст був убитий, а в його кишені знайшли записку, у якій він повідомляв своїм родичам, що закінчив життя самогубством. Цей документ був складений для того, щоб інших учасників поєдинку не було покарано. У самій записці були такі слова: «Дабы вы, любезные мои, оставшиеся по мне родственники, не сомневались более на счёт моего исчезания, я сим признаюсь вам, что безотрадная жизнь заставляет меня искать свою смерть посредством самоубийства; Бог моим молитвам, взять меня к себе, не внимал, почему я сам себе причиняю смерть. Прощайте. Ваш Юлиус Клейст» (пер. з рос. «Аби ви, дорогі мої родичі, що лишилися по мені, не сумнівалися більше щодо мого зникнення, я сим зізнаюся вам, що безрадісне життя змушує мене шукати своєї смерті в

самогубстві; Бог не слухав моїх молитов і не хотів забрати мене, тому я вчиняю смерть сам собі. Прощайте. Ваш Юліус Клейст») (*Russkie ugovolnyue protsessy 1867*, 45-46). Слідство за цією справою відбувалося не дуже швидко, оскільки І. Сакен втік до Лондона. Згодом він розкається й просив у імператора дозвіл повернутися. Микола I погоджувався на його повернення лише за умови, що І. Сакена буде засуджено як утікача й убивцю. У той же час секунданти отримали шестимісячне утримання в казематах, звідки вони прагнули якнайшвидше вийти, подавши клопотання про відпустку на один місяць для того, щоб владнати господарські справи через наближення Іванова дня. Очевидно, що вони сподівалися на те, що після відпустки їм дозволять не повертатись у каземати (*GARF*, f. 109, op. 183, d. 159, л. 17-48). Для І. Сакена справа завершилась порівняно позитивно: було вирішено його «... не лишая дворянства, но сняв... крест, отправитъ рядовым на Кавказ до выслуги в сражениях против неприятеля» (пер. з рос. «... не позбавляти дворянства, але зняти... хрест, надіслати рядовим на Кавказ до выслуги в боях із супротивником») (*Russkie ugovolnyue protsessy 1867*, 53-57).

У 1849 р. за вбивство на дуелі Ф. Унгерн-Штернберга засудили його суперника Д. Бреверна, а також секунданти Г. Унгерн-Штернберга та Л. Оф-Менара. Микола I погодився з вердиктом Державної ради в цій справі, і Д. Бреверн був ув'язнений у ревельському вишгородському замку на три роки, а секунданти — на один рік. Однак через п'ять місяців усіх учасників події було звільнено за наказом правителя (*Russkie ugovolnyue protsessy 1866*, 584-588).

Одразу дві дуельні справи розглядались у 1850 р. За вбивство на дуелі корнета Ланевського-Волка поміщика А. Пржигодського Сенат засудив до ув'язнення у фортеці на три роки. Однак убивця подав особисте клопотання про заміну визначеного покарання на службу рядовим у діючій армії, яке було прийняте Миколою I (*GARF*, f. 109, op. 80, d. 89, л. 1-4). Дещо іншими були обставини поєдинку між поміщиками О. Шишковим і С. Шелашниковим, другого з яких було поранено. Спочатку О. Шишкова вирішили тримати у фортеці протягом одного року, а С. Шелашникова — протягом трьох місяців, але потім з огляду на молодий вік дуелянтів («все женихи»), було прийняте клопотання про прощення всіх учасників поєдинку «с строгим им внушением быть впредь осмотрительнее в своих действиях» (пер. з рос. «із суворою їм пересторогою бути надалі обачнішими у своїх вчинках»), а рукою Миколи I була зроблена примітка олівцем: «... шатається праздными в этих летах стыдно и неприлично; прощу ежели служат или определяются на службу» (пер. з рос. «... залишатися без діла в такому віці соромно й

непристойно; вибачу, якщо служать або стануть на службу») (GARF, f. 109, op. 190, d. 219, л. 1-5).

Наступного 1851 р. також розбиралися дві дуельні події. Поєдинку між графом О. Гендриковим і бароном Е. Розеном передувала серйозна образа, що вчинили брати Гендрикови, які через конфлікт, що виник між ними, повеліли своїм слугам насильно тягнути Е. Розена до табору. За свідченнями, останній тоді вигукнув ображено: «Я убью обоих Гендриковых, или пускай они меня убьют, жить после такой обиды я не хочу, — если меня убьют напишите моему отцу, что я умер за честь и на поле чести. Я просил отца не выпускать меня в кавалергарды, здесь дядя мой дрался с Уваровым, видно уже судьба наша такая. Но Гендриковым я этого не прошу, пускай они меня убьют, но им обоим не остаться живыми» (пер. з рос. «Я вб'ю обох Гендрікових, або нехай вони мене вб'ють, жити після такої образи я не хочу. Якщо мене буде вбито, напишіть моєму батькові, що я помер за гідність і на полі гідності. Я просив батька не випускати мене в кавалергарди, тут дядько мій бився з Уваровим, певне, така наша доля. Але Гендріковим я цього не дарую, хай вони мене вб'ють, але їм обом живими не лишитися»). Автакому в ін був стані, засвідченнями тих, хто тоді перебував поруч з ним: «Он плакал и задыхался. Невозможно описать ужасное положение, в котором он тогда находился; это было состояние самого глубокого отчаяния и бешенства, которое выражалось перерывистыми, бессвязными речами, между потоками слез, и слезы эти лились как то сами, не изменяя выражения лица» (пер. з рос. «Він плакав, йому не вистачало дихання. Неможливо описати його тодішнє жакливе становище; це були найглибші відчай і гнів, утілені в переривчастих, нескладних фразях, у сльозах, що текли якось ніби окремо, не змінюючи виразу обличчя») (GARF, f. 678, op. 1, d. 1115, л. 19-20). Незабаром відбулася дуель, і О. Гендрикова було вбито. Е. Розен був «разжалован в рядовые впредь до отличной выслуги, с определением в Отдельный Кавказский корпус» (пер. з рос. «розжалуваний у рядові знову до відмінної вислуги, з призначенням в Окремий Кавказький корпус»), секундантав й усіх, хто мав стосунок до дуелі, перевели до інших полків (Sbornik biografii kavalergardov 1908, 161, 176, 184).

У миколаївську добу разом з покараннями за поєдинки частим засобом впливу на їх учасників стали й церковні покаяння, статус яких правознавці XIX ст. визначали як «дисциплінарні заходи». На думку спеціалістів, виправданість використання церковних покаянв у кримінальному провадженні була доволі сумнівною. Зокрема, М. Таганцев уважав, що «... постановка вопроса о церковном покаянии

в нашом законє являється несостоятельною, возлагає на судебную власть функции ей не свойственные, обращая высокий принцип покаяния в простую формальность, и внося в дело веры и совести внешнее принуждение, противоречащее самой природе церковного общения» (пер. з рос. «... порушення питання про церковне покаєння в нашому законі є свідченням нереалізованості, адже покладає на судову владу функції їй не властиві, перетворює високий принцип покаєння на звичайну формальність і поєднує віру й сумління із зовнішнім примусом, що суперечить самій сутності церковного спілкування») (Tagantsev 1882, 28). Схожу думку висловлював М. Суворов: «... церковные меры становятся под авторитет нецерковной принудительной силы; действия, которые должны бы были вытекать из внутренних мотивов, принимают характер официально-вынужденных действий, рассматривающихся как необходимое зло, которое нужно отбыть *volens-nolens*, для избежания большего зла, причём вопрос о действительном душевном расположении лица, проходящего покаяние, рассматривается как излишний» (пер. з рос. «церковні заходи підпадають під авторитет нецерковної примусової сили; дії, які мали б мотивуватися внутрішньою сутністю людини, набувають офіційно-вимушеного характеру, що сприймається як потрібне зло, яке слід відбути *volens-nolens*, аби уникнути зла більшого. До того ж питання про істинний душевний стан особи, що кається, сприймається як не варте уваги») (Suvorov 1876, 16). Хай там що, але використання церковного покаєння як міри впливу на дуелянтів демонструвало те, що вбивство мало розглядатися не лише як правопорушення, а і як вчинок, який стосується духовної основи людини. Це було цілком суголосним тенденції Нового часу, яка полягала у спрямуванні кримінальної процедури «не на тіло, а на душу» злочинця (Fuko 2016, 23).

Не менш значущими в миколаївський час були й міри щодо запобігання поєдинкам. Співробітники вищого органу політичної поліції, який з'явився в 1826 р., — Третього відділення — докладно й не завжди безуспішно досліджували обставини переддуельних ситуацій, і в деяких випадках завдяки їхній активності виходило запобігти черговій дуелі. Зокрема, саме завдяки цьому в 1834 р. було зірвано поєдинок між І. Нелідовим і Гвоздьовим (завдяки відрядженню другого до іншого міста) (GARF, f. 109, op. 9, d. 96, л. 5). Цей випадок зовсім не поодинокий.

У роки правління Олександра II значно не змінилися ані кількість поєдинків, ані ставлення правителя до їх учасників. У 1860 р. Н. Набоков у листі до Д. Набокова, майбутнього міністра юстиції, повідомляв про хід конфлікту його сина Федора з бароном Корфом, одруженим з дочкою Н. Набокова. Корф поширював компромітовні

чутки про свою дружину, які родина Набокових не змогла залишити без відповіді, тим більше — зважаючи на безпідставність цих підозр. Н. Набоков просив заступитися за свого сина, який убив Корфа («...чтобы его никуда не отправляли, а выдержали бы под арестом») (пер. з рос. «щоб його нікуди не відправляли, а тримали б під арештом»), про що Н. Набоков дізнався незадовго до надсилання листа, оскільки повідомляє про це в постскрипті, а також висловлював побоювання за секунданта, іншого свого сина, Михайла («...конечно арестованного, и не на короткое время, чрез что должен лишиться места») (пер. з рос. «звичайно, заарештованого, і не на короткий термін, через що повинен втратити посаду») (GARF, f. 109, op. 3a, d. 2760, л. 1-3).

Співробітники Третього відділення й надалі намагалися запобігати поєдинкам. Зокрема, у 1867 р. була відвернена дуель між графом В. Буксгевденом і графом Е. Цукатто. Усі учасники призначеного поєдинку зібрались у готелі, «куда для воспрепятствования дуэли немедленно были командированы полицейский и жандармские офицеры» (пер. з рос. «куди для запобігання дуелі негайно були відряжені поліцейський і жандармські офіцери») (GARF, f. 109, op. 3a, d. 2783, л. 1). Однак такі спроби не завжди завершувалися вдало. У 1857 р. на ім'я керівника Третього відділення О. Тимашева надійшов анонімний лист такого змісту: «Александр Егорович! Передаю Вам известие, не как донощик, но как христианин, желающий, ежели Провидению будет угодно, спасти ближнего. В лейб-гвардии гусарском полку между офицером Козловым и Корсаковым предположена дуэль, 12 числа, т. е. завтра утром в Колпине. Корсакова в настоящее время в Петербурге нет; но он 12 числа утром должен приехать из Москвы и будет встречен Козловым с тем, чтобы стреляться. Вот все, что случайным образом я узнал, и передаю Вам как христианин, не имея никаких других видов, кроме спасения от гибели ближнего. Ежели найдете нужным — примите Ваши меры и не сомневайтесь в справедливости всего, что пишу. Дуэль эта может только не состояться потому, ежели Корсаков найдет какой-либо предлог отклонить ее, в противном де случае, она неизбежна» (пер. з рос. «Олександр Єгоровичу! Несу Вам звістку не як донощик, але як християнин, який прагне, якщо Провидінню буде завгодно, урятувати ближнього. У лейб-гвардії гусарському полку між офіцером Козловим і Корсаковим, імовірно, відбудеться дуель – 12 числа, тобто завтра вранці, в Колпині. Корсаков наразі не в Петербурзі, але 12 числа вранці він повинен приїхати з Москви. Його зустрічатиме Козлов, аби стрілятися. Ось усе, про що випадково я дізнався й повідомляю Вам як християнин і не маю на увазі нічого, крім порятунку ближнього від

загибелі. Якщо вважатимете за потрібне, уживте належних заходів і не піддавайте сумніву справедливість написаного. Дуель ця може не відбутися, тільки якщо Корсаков знайде який-небудь привід скасувати її, а інакше вона неминуча» (Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF, f. 109, op. 197, d. 150). А втім, дуель між Козловим і Корсаковим відбулася — щоправда, у інший час і в іншому місці. Обоє суперників було переведено до інших полків, однак Корсакова за два тижні перевели на колишнє місце служби (GARF, f. 109, op. 197, d. 150).

У 1856 р. засудили за дуель двох 19-річних студентів Московського університету барона Ховена та Ексе. Вочевидь, через молодий вік суперників Олександр II вирішив, «не предавая их суду, выдержать обоих под арестом в течение месяца» (пер. з рос. «не віддавати під суд і місяць тримати під арештом обох») (GARF, f. 109, op. 196, d. 168, л. 18-19). Барона Ховена відправили у фортецю Динамінде, а Ексе подав клопотання щодо зміни ув'язнення у фортеці на місяць домашнього арешту через хворобу. Варто зазначити, що в одному з наступних документів Ховен і Ексе визначені як «бывшие студенты» (пер. з рос. «колишні студенти») (GARF, f. 109, op. 196, d. 168, л. 27).

Показовою є історія дуелі між поручиком Д. Певцовим і корнетом Біельським, якого було вбито на поединку (1860 р.). Княгиня Гагаріна, мати одного із секундантаів, клопотала про помилування свого сина через підготовку селянської реформи й потреби його присутності в маєтку. Водночас її аргументація свідчила про належний рівень освіченості про останні поединки, що, вочевидь, натякає на її близькість до високопоставлених діячів. Зокрема, вона писала: «В 1848 г. штабс-капитан Бреверн вызвал на поединок и убил Эстляндского помещика барона Унгерн-Штернберга, за что по решению суда 1 октября 1849 г. он и секунданты были заключены в крепость: первый на 3 года, последние на 1 год, но в декабре того же года все они Всемилостивейше прощены. В 1858 г. титулярный советник князь Кудашев был вызван на дуэль помещиком Абазою, который от полученной раны умер. Кудашев был приговорен к 3-х летнему заключению в крепости, но этот срок Всемилостивейше сокращен на половину, а потом, в марте 1860 г., повелено зачисленное время содержать его в домашнем аресте в срок заключения в крепости. Секунданты же были подвергнуты кратковременному аресту» (пер. з рос. «У 1848 році штабс-капітан Бреверн викликав на поединок і вбив естляндського поміщика, барона Унгерн-Штернберга, через що за рішенням суду 1 жовтня 1849 р. його й секундантаів було кинуте до фортеці: першого на 3 роки, інших на 1 рік, але в грудні того ж року всіх їх було Всемилостиво прощено.

У 1858 р. титулярного радника князя Кудашева викликав на дуель поміщик Абаз, який від отриманої рани помер. Кудашева засудили до трирічного ув'язнення у фортеці, але цей термін Всемилоливо було скорочено наполовину, а потім, у березні 1860 р., наказано зарахований час утримувати його під домашнім арештом за термін ув'язнення у фортеці. Секунданти ж відбули короткочасний арешт») (GARF, f. 109, op. 200, d. 229). Результатом цього клопотання для Гагаріна стала заміна тримісячного ув'язнення в тюрмі на рік домашнього арешту. Певцову через кілька місяців утримання в Шліссельбурзькій фортеці Олександром II було дароване прощення (GARF, f. 109, op. 200, d. 229).

Лише один документ доби правління Олександра II фіксує певні тенденції щодо зміни усталеного правового статусу дуелі, які позначилися ще тоді, коли на практиці продовжувалися переслідування за поєдинки. Зокрема 1871 р. у справі про запобігання дуелі між полковниками Косичем і Шафонським є така рекомендація, надіслана з Третього відділення начальника губерньського жандармського управління: «По существующим узаконениям, участвующие в поединке и свидетели (секунданты) подлежат определенному законом взысканию, смотря по последствиям дуэли и предшествовавшим ей причинам; между тем воззрения по этому предмету изменились в последнее время и повторились случаи, когда правительствующие власти, особенно Военное Начальство, зная о предстоящем поединке, не только не предупреждало его, но передавало сделанные лицами воинского звания вызовы суждению офицерских судов, а последние неоднократно разрешали поединки и участвующие в них стороны не подвергались никакому взысканию. В виду изменившегося таким образом взгляда, предлагаю Вашему Превосходительству, по поручению Господина Шефа Жандармов, руководствоваться следующим: по получению Вами сведений о вызове на поединок вследствие личной обиды, ссоры, оскорбления или вообще вследствие нарушения общепринятых понятий о чести, не принимать мер к предупреждению дуэли, но следить за ходом ея и о всех обстоятельствах оной доносить Господину Шефу или мне, без замедления. Если же Вы удостоверитесь, что вызов сделан из мести или буйства неблагонамеренной личности, что поводом к вызову будет не защита чести, а злой умысел или вообще какие-либо низкие побуждения, то в таких случаях Вам следует руководствоваться инструкциями и относящимися до сего общими законоположениями» (пер. з рос. «За наявними законами учасники дуелі й свідки (секунданти) підлягають певному покаранню, визначеному залежно від наслідків дуелі й причинам, що їй передували. Але думки щодо цього змінилися

й останнім часом повторювалися випадки, коли головуюча влада, особливо Військове начальство, знаючи про майбутній поєдинок, не тільки не попереджала його, але й передавала зроблені військовими виклики на розгляд офіцерським судам. Останні ж неодноразово дозволяли поєдинки, а їхніх учасників не було жодним чином покарано. З огляду на таку ситуацію пропоную Вашій Високоповажності за дорученням Пана Шефа Жандармів мати на меті таке: після отримання Вами відомостей про виклик на поєдинок через особисту зневагу, сварку, образу чи взагалі через порушення узвичаєних понять про гідність не вживати заходів щодо попередження дуелі, але стежити за її перебігом і про всі обставини доповідати Панові Шефу або мені, до того ж негайно. Якщо ж Ви переконаєтеся, що виклик зроблено через помсту або буяння нешляхетної людини, що приводом до виклику буде не захист гідності, а підступний умисел чи й взагалі будь-які негідні наміри, то в таких випадках Вам слід керуватись інструкціями й відповідними законами щодо цього» (GARF, f. 109, op. 211, d. 105, л. 22). Очевидно, такий погляд на дуель мав саме рекомендаційний характер і на практиці ще не використовувався. Наприклад, у 1879 р. О. Обрескова було засуджено на два з чвертю роки ув'язнення у фортеці за вбивство на дуелі В. Вишневського (Rummel' 1887, 193). Проте таку думку про поєдинок варто вважати початком роздумів про радикальну зміну дуельного законодавства, яке остаточно оформилось у 1894 р. Згідно з «Правилами о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде» (1894 р.), право розглядати «конфлікти честі» в офіцерському середовищі та в тій чи тій ситуації призначати поєдинок стало належати Суду товариства офіцерів (Pravila 1898, 259-260). Цей документ не був узгоджений з «Уложением о наказаниях» 1885 р., дія якого поширювалась і на військовослужбовців. Отже, дуель продовжувала залишатись злочином, але насправді поєдинки в офіцерському середовищі припинили переслідувати за законом (хоча сама судово-слідча процедура зберігалась). Варто зазначити, що нова дуельна постанова спричинила появу додаткових конфліктів між військовими та цивільними особами через різне ставлення законодавця до поєдинків за їх участю³.

Отже, з 1702 р. по 1894 р. (а для цивільних осіб — до 1917 р.) дуелі в Росії були заборонені, хоча кожен новий указ щодо «конфліктів честі» був значно лояльнішим за попередні. Численні судово-слідчі справи про поєдинки й інші джерела показують, що, попри на постійну загрозу суворих заходів за дуель, насправді учасники поєдинків практично ніколи не отримували покарання, яке передбачалось законом за це

³ Детальніше про наслідки зміни дуельного законодавства 1894 р. див. (Marienko 2019).

правопорушення. Водночас було би неправильно говорити і про повну безкарність за участь у дуелі. Найчастіше «суддею» в питаннях про дуель був імператор, який на основі рішення суду виносив власний вердикт щодо подальшої долі дуелянтів. Дані про покарання за поєдинки дають змогу говорити про прецедентний характер дуельного законодавства в Російській імперії XVIII–XIX ст.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Bantysh-Kamenskii, D. N. *Istoricheskoe sobranie spisikov Kavaleram chetyrekh rossiiskikh imperatorskikh ordenov*. Moskva, 1814. (In Russian)

Бантьш-Каменский, Д. Н. *Историческое собрание списков Кавалерам четырех российских императорских орденов*. Москва, 1814.

Bekkaria, Ch. *O prestupleniiah i nakazaniiah*. Sankt-Peterburg, 1806. (In Russian)

Беккариа, Ч. *О преступлениях и наказаниях*. Санкт-Петербург, 1806.

Burskii, I. D. *Istoriia 8-go Gusarskogo Lubenskogo polka*. Odessa, 1912. (In Russian)

Бурский, И. Д. *История 8-го Гусарского Лубенского полка*. Одесса, 1912.

Butovskii, I. G. *Feldmarshal kniaz' Kutuzov pri kontse i nachale svoego boevogo poprishcha: Pervaia voina imperatora Aleksandra I s Napoleonom I v 1805 g.* Sankt-Peterburg, 1858. (In Russian)

Бутовский, И. Г. *Фельдмаршал князь Кутузов при конце и начале своего боевого поприща: Первая война императора Александра I с Наполеоном I в 1805 г.* Санкт-Петербург, 1858.

Derzhavin, G. R. *Ob'iasneniia na sochineniia Derzhavina, im samim diktovannye rodnoi ego plemiannitse, Elisavete Nikolaevne L'vovoi, v 1809 g., izdannye F. P. L'vovym v chetyrekh chastiakh*. Sankt-Peterburg, 1834. (In Russian)

Державин, Г. Р. *Объяснения на сочинения Державина, им самим диктованные родной его племяннице, Елисавете Николаевне Львовой, в 1809 г., изданные Ф. П. Львовым в четырех частях*. Санкт-Петербург, 1834.

Derzhavin, G. R. *Zapiski. Sochineniia Derzhavina s ob'iasnitelnymi primechaniiami Ia. Grota. T. 6*. Sankt-Peterburg, 1871. (In Russian)

Державин, Г. Р. *Записки. Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота. Т. 6.* Санкт-Петербург, 1871.

Dolgorukov, I. M. *Kapishche moego serdtsa.* Moskva, 1997. (In Russian)
Долгоруков, И. М. *Капище моего сердца.* Москва, 1997.

Duel Erasi s Mellerom-Zakomel'skim (Iz vospominanii starogo gusara). *Russkaia starina*, no. 134, 1908, s. 598-603. (In Russian)

Дуэль Эраси с Меллером-Закомельским (Из воспоминаний старого гусара). *Русская старина*, № 134, 1908, с. 598-603.

Ekaterina II i G. A. Potemkin. *Lichnaia perepiska (1769–1791).* Moskva, 1997. (In Russian)

Екатерина II и Г. А. Потемкин. *Личная переписка (1769–1791).* Москва, 1997.

Fokkerodt, I. G. *Rossia pri Petre Velikom.* Moskva, 1874. (In Russian)
Фоккеродт, И. Г. *Россия при Петре Великом.* Москва, 1874.

Fuko, M. *Nadzirat' i nakazyvat': Rozhdenie tiur'my.* Moskva, 2016. (In Russian)
Фуко, М. *Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы.* Москва, 2016.

Golikov, I. I. *Deianiia Petra Velikogo, mudrogo preobrazitelia Rossii. T. 3.* Moskva, 1837. (In Russian)

Голиков, И. И. *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. Т. 3.* Москва, 1837.

Golodolinskii, P. *Istoriia 3-go dragunskogo Sumskogo polka. Ch. 2.* Moskva, 1902. (In Russian)

Голодолинский, П. *История 3-го драгунского Сумского полка. Ч. 2.* Москва, 1902.

Gosudarstvennyii arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), f. 109, op. 200, d. 229. Delo o dueli mezhdru kornetom baronom Biel'skim i poruchikom Pevtsovym, 36 l. (In Russian)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 109, оп. 200, д. 229. Дело о дуэли между корнетом бароном Биельским и поручиком Певцовым, 36 л.

GARF, f. 109, op. 183, d. 159. Delo o dueli mezhdu kurlyandskimi dvoryanami: Kleystom i Sakenom, 52 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 183, д. 159. Дело о дуэли между курляндскими дворянами: Клейстом и Сакеном, 52 л.

GARF, f. 109, op. 197, d. 150. Delo o dueli mezhdu poruchikami Korsakovym i Kozlovym pri uchastii poruchika Zagriazhskogo i praporschika kniazia Viazemskogo, 15 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 197, д. 150. Дело о дуэли между поручиками Корсаковым и Козловым при участии поручика Загряжского и прапорщика князя Вяземского, 15 л.

GARF, f. 109, op. 190, d. 219. Delo o dueli pomeschikov Orenburgskoi gubernii Shelashnikova i Shishkova, 15 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 190, д. 219. Дело о дуэли помещиков Оренбургской губернии Шелашникова и Шишкова, 15 л.

GARF, f. 109, op. 211, d. 105. Delo o preduprezhdenii dueli mezhdu polkovnikami Kosichem i Shafronskim. Tut zhe rasporiazhenie o nepresledovanii poedinkov v sluchayah lichnoi obidy, ssor, oskorbleniia chesti i t. p., 27 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 211, д. 105. Дело о предупреждении дуэли между полковниками Косичем и Шафронским. Тут же распоряжение о непреследовании поединков в случаях личной обиды, ссор, оскорбления чести и т. п., 27 л.

GARF, f. 109, op. 196, d. 168. Delo o studentakh Moskovskogo universiteta barone Khovene i Ékse, imevshikh mezhdu soboi duél v Mitave, 27 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 196, д. 168. Дело о студентах Московского университета бароне Ховене и Эксе, имевших между собой дуэль в Митаве, 27 л.

GARF, f. 109, op. 9, d. 96. O buinykh postupkakh otstavnogo poruchika Ivana Nelidova i o vyzove im na duél praporshchika Malorossiiskogo Kirasirskogo polka Gvozdeva, 35 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 9, д. 96. О буйных поступках отставного поручика Ивана Нелидова и о вызове им на дуэль прапорщика Малороссийского Кирасирского полка Гвоздева, 35 л.

GARF, f. 1165, op. 2, d. 261. Perepiska ministra vnutrennikh del s ministrom inostrannykh del i Peterburgskim voennym gubernatorom ob otkaže v vydache zagranichnogo pasporta Lifliandskomu landmarshalu general-leitenantu Levizu za namerenie vyzvat' na duél markiza Pauluchchi, 5 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 1165, оп. 2, д. 261. Переписка министра внутренних дел с министром иностранных дел и Петербургским военным губернатором об отказе в выдаче заграничного паспорта Лифляндскому ландмаршалу генерал-лейтенанту Левизу за намерение вызвать на дуэль маркиза Паулуччи, 5 л.

GARF, f. 109, op. 80, d. 89. Po prosbe pomeschika Adama Przhigodskogo, prigovorennoho za ubivstvo na duéli pomeschika Lanevskogo-Volka k vyderzhaniuu tri goda kreposti o zhelanii ego prosluzhit' onoe vremia riadovym v deistvuiushchei armii, 5 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 80, д. 89. По просьбе помещика Адама Пржигодского, приговоренного за убийство на дуэли помещика Ланевского-Волка к выдержанию три года крепости о желании его прослужить оное время рядовым в действующей армии, 5 л.

GARF, f. 109, op. 3a, d. 2760. Vypiska iz pisma Nabokova N. iz s. Niknian, Pskovskoi gubernii Nabokovu D. N. v Peterburg s prosboi soobschit' o rezul'tatakh duéli ego syna Nabokova F. s baronom Korfom, zhenivshimsia na ego docheri i rasprostraniavshim komprometiruiushchie eë slukhi, i vypiska iz pis'ma Nabokova D. N. Glebovu v Parizh ob étom zhe, 7 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 3а, д. 2760. Выписка из письма Набокова Н. из с. Никнян, Псковской губернии Набокову Д. Н. в Петербург с просьбой сообщить о результатах дуэли его сына Набокова Ф. с бароном Корфом, женившимся на его дочери и распространявшим компрометирующие её слухи, и выписка из письма Набокова Д. Н. Глебову в Париж об этом же, 7 л.

GARF, f. 109, op. 3a, d. 2783. Zapiska i otnoshenie peterburgskomu ober-politsmeisteru o komandirovanii zhandarmov na mesto sbora lits, namerevavshisja uchastvovat' v duéli mezhdru grafom Buksgevdenom V. P. i grafom Tsukatto E. M. i o peredache etogo dela v sudebnye instantsii, 11 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 109, оп. 3а, д. 2783. Записка и отношение петербургскому обер-полицмейстеру о командировании жандармов на место сбора лиц, намеревавшихся участвовать в дуэли между графом Буксгевденом В. П. и графом Цукатто Е. М. и о передаче этого дела в судебные инстанции, 11 л.

GARF, f. 678, op. 1, d. 1115. Zapiska neustanovlennogo litsa i predpisanie velikogo kniazia Aleksandra Nikolaevicha komandiru gvardeiskogo kavaleriiskogo rezervnogo korpusa po delu barona Rozena, ubivshego na duéli grafa Gendrikova, 32 l. (In Russian)

ГАРФ, ф. 678, оп. 1, д. 1115. Записка неустановленного лица и предписание великого князя Александра Николаевича командиру гвардейского кавалерийского резервного корпуса по делу барона Розена, убившего на дуэли графа Гендрикова, 32 л.

Ivinskii, A. Iz épistol'iarnogo naslediia M. N. Murav'eva: Pis'ma 1778 goda k ottsu (po materialam OPI GIM). *Novoe literaturnoe obozrenie [New Literary Observer]*, no. 154, 2018, s. 171-191. (In Russian)

Ивинский, А. Из эпистолярного наследия М. Н. Муравьева: Письма 1778 года к отцу (по материалам ОПИ ГИМ). *Новое литературное обозрение*, № 154, 2018, с. 171-191.

Kliuchevskii, V. O. Kurs russkoi istorii. Ch. 5. V: *Sochineniia v 9 t.* T. 5. Moskva, 1989. (In Russian)

Ключевский, В. О. Курс русской истории. Ч. 5. В: *Сочинения в 9 т.* Т. 5. Москва, 1989.

Kutuzov M. I. *Sbornik dokumentov i materialov*, t. 1. Moskva, 1950. (In Russian)

Кутузов М. И. *Сборник документов и материалов*, т. 1. Москва, 1950.

Livenson. *Poedinok v zakonodatel'stve i nauke.* Sankt-Peterburg, 1900. (In Russian)

Ливенсон. *Поединок в законодательстве и науке.* Санкт-Петербург, 1900. Lotman, Yu. M. *Besedy o russkoi kul'ture: Byt i traditsii russkogo dvorianstva (XVIII – nachalo XIX veka).* Sankt-Peterburg, 2011. (In Russian)

Лотман, Ю. М. *Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века).* Санкт-Петербург, 2011.

Manifest o poedinkakh. V: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Sobr. 1-e. T. 22. Sankt-Peterburg, 1830, s. 839-846. (In Russian)

Манифест о поединках. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1-е. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830, с. 839-846.

Marienko, N. Yu. Pravila o razbiratelstve ssor, sluchaiushchikhsia v ofiterskoi srede: znachenie i posledstviia izmeneniia duél'nogo zakonodatel'stva. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia "Istoriia" [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вып. 56, 2019, s. 78-88. (In Russian)

Марьенко, Н. Ю. Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде: значение и последствия изменения дуэльного законодательства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 56, 2019, с. 78-88.

Marin, S. N. *Polnoe sobranie sochinenii*. Moskva, 1948. (In Russian)

Марин, С. Н. *Полное собрание сочинений*. Москва, 1948.

Markov, A. L. Poedinki v russkoi armii. V: *Novyi chasovoi. Russkii voenno-istoricheskii zhurnal*, 1999, s. 231-239. (In Russian)

Марков, А. Л. Поединки в русской армии. В: *Новый часовой. Русский военно-исторический журнал*, 1999, с. 231-239.

Nakaz ee imperatorskogo velichestva Ekateriny Vtoroi, samodержitsy vserossiiskoi, dannyi Komissii o sochinenii proekta Novogo ulozheniia, s prinaldlezhashchimi k tomu prilozheniiami. Sankt-Peterburg, 1770. (In Russian)

Наказ ее императорского величества Екатерины Второй, самодержицы всероссийской, данный Комиссии о сочинении проекта Нового уложения, с принадлежащими к тому приложениями. Санкт-Петербург, 1770.

Ogarkov, V. V. *Vorontsovy, ikh zhizn i obshchestvennaia deiatel'nost'*. Sankt-Peterburg, 1892. (In Russian)

Огарков, В. В. *Воронцовы, их жизнь и общественная деятельность*. Санкт-Петербург, 1892.

Omelchenko, O. A. «*Zakonnaia monarhiia*» *Ekateriny Vtoroi: Prosveshchennyi absolutizm v Rossii*. Moskva, 1993. (In Russian)

Омельченко, О. А. «*Законная монархия*» *Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России*. Москва, 1993.

Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva. Za vremia s poloviny XVII do nachala XIX stoletia, t. 1. Sankt-Peterburg, 1877. (In Russian)

Описание дел Архива Морского Министерства. За время с половины XVII до начала XIX столетия, т. 1. Санкт-Петербург, 1877.

Patent o poedinkakh i nachinanii ssor. V: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Sobr. 1-e. T. 5. Sankt-Peterburg, 1830, s. 260-264. (In Russian)

Патент о поединках и начинании ссор. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1-е. Т. 5. Санкт-Петербург, 1830, с. 260-264.

Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo, t. 2. Sankt-Peterburg, 1889. (In Russian)

Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 2. Санкт-Петербург, 1889.

Po povodu zapisok I. D. Iakushkina i stat'i o nikh P. N. Svistunova: v) Otpoved' P. N. Svistunova. *Russkii arhiv*, no. 2, 1871, s. 345. (In Russian)

По поводу записок И. Д. Якушкина и статьи о них П. Н. Свистунова: в) Отповедь П. Н. Свистунова. *Русский архив*, № 2, 1871, с. 345.

Pravila o razbiratelstve ssor, sluchaiushchihsia v ofitserской srede. V: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Sobr. 3-e. T. 14. Sankt-Peterburg, 1898, s. 258-260. (In Russian)

Правила о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. 14. Санкт-Петербург, 1898, с. 258-260.

Pushkin, A. S. *Pisma. T. 2. 1826-1830*. Moskva-Leningrad, 1928. (In Russian)

Пушкин, А. С. *Письма. Т. 2. 1826-1830*. Москва-Ленинград, 1928.

Réi, M.-P. 1814. *Tsar' v Parizhe*. Moskva, 2017. (In Russian)

Рэй, М.-П. 1814. *Царь в Париже*. Москва, 2017.

Reifman, I. *Ritualizovannaia agressiia: Duél v russkoi kul'ture i literature*. Moskva, 2002. (In Russian)

Рейфман, И. *Ритуализованная агрессия: Дуэль в русской культуре и литературе*. Москва, 2002.

Rozen, A. E. *Oчерk famil'noi istorii baronov fon Rozen*. Sankt-Peterburg, 1876. (In Russian)

Розен, А. Е. *Очерк фамильной истории баронов фон Розен*. Санкт-Петербург, 1876.

Rummel', V. V. *Rodoslovnyi sbornik russkikh dvorianskikh familii*, t. 2. Sankt-Peterburg, 1887. (In Russian)

Руммель, В. В. *Родословный сборник русских дворянских фамилий*, т. 2. Санкт-Петербург, 1887.

Russkie ugovolnye protsessy, t. 1. Sankt-Peterburg, 1866. (In Russian)

Русские уголовные процессы, т. 1. Санкт-Петербург, 1866.

Russkie ugovolnye protsessy, t. 2. Sankt-Peterburg, 1867. (In Russian)

Русские уголовные процессы, т. 2. Санкт-Петербург, 1867.

Russkie ugovolnye protsessy, t. 4. Sankt-Peterburg, 1868. (In Russian)

Русские уголовные процессы, т. 4. Санкт-Петербург, 1868.

Ruzhitskaia, I. V. *Zakonodatel'naia deiatel'nost' v tsarstvovanie imperatora Nikolaia I*. Moskva-Sankt-Peterburg, 2015. (In Russian)

Ружицкая, И. В. *Законодательная деятельность в царствование императора Николая I*. Москва-Санкт-Петербург, 2015.

Sbornik biografii kavalergardov, kn. 3 (1801-1826). Sankt-Peterburg, 1906. (In Russian)

Сборник биографий кавалергардов, кн. 3 (1801-1826). Санкт-Петербург, 1906.

Sbornik biografii kavalergardov, kn. 4 (1826-1908). Sankt-Peterburg, 1908. (In Russian)

Сборник биографий кавалергардов, кн. 4 (1826-1908). Санкт-Петербург, 1908.

Suvorov, N. S. *O tserkovnykh nakazaniiah*. Sankt-Peterburg, 1876. (In Russian)
Суворов, Н. С. *О церковных наказаниях*. Санкт-Петербург, 1876.

Tagantsev, N. S. *Karatel'naia deiatel'nost' gosudarstva i ee granitsy*. Sankt-Peterburg, 1882. (In Russian)

Таганцев, Н. С. *Карательная деятельность государства и ее границы*. Санкт-Петербург, 1882.

Tsekhonovetskii, V. P. *Istoriya 18-go Dragunskogo Klyastitskogo polka*. Varshava, 1886. (In Russian)

Цехановецкий, В. П. *История 18-го Драгунского Клястицкого полка*. Варшава, 1886.

Viazemskii, P. A. *Zapisnyie knizhki*. Moskva, 1963. (In Russian)
Вяземский, П. А. *Записные книжки*. Москва, 1963.

Vostrikov, A. *Kniga o russkoy dueli*. Sankt-Peterburg, 2004. (In Russian)
Востриков, А. *Книга о русской дуэли*. Санкт-Петербург, 2004.

Zapiski Sergeia Grigor'evicha Volkonskogo (dekabrista). Sankt-Peterburg, 1901. (In Russian)

Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). Санкт-Петербург, 1901.

Mykyta Marienko

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: nikita.marienko77@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4299-4165

DUELING IN THE RUSSIAN EMPIRE: LAW AND PUNISHMENT

The first anti-dueling norms, setting forth draconian penalties for offenders, appeared in Russian law at the beginning of the 18th century.

In particular, according to the “Patent on Dueling and Starting Quarrels” (1716), participation in a duel was punished by death. This approach proved to be quite effective – only three duels were recorded in the Petrine era. The increase in their frequency in the days of Catherine II led to further regulatory efforts, which resulted in the publication of a “Manifesto on Duels” (1787). It mostly retained harsh penalties for engaging in duels. The reign of Alexander I was generally characterized by a rather lenient attitude towards this practice on the part of the emperor, although there were cases of prosecution. In the era of Nicholas I, the punishment for participating in a duel usually depended on the sovereign’s decision, because of the precedence of legal authority (which belonged to the ruler) over legal norm in the Russian Empire. Various sources confirm that the emperor generally sought to clarify the circumstances of each particular conflict and to mete out sanction according to the fault of each participant. That is why it was often not even the duelists, but the seconds who were treated with more severity. Church penitence also became a common form of punishment at this time, which was in complete agreement with the modern-era trend of aiming the criminal procedure “not at the body, but at the soul” of the offender. The section “On Duels” in the “Regulation on Punishments” (1845) reflected the general tendency towards the liberalization of criminal law in the empire. During the reign of Alexander II, neither the incidence of duels nor the monarch’s attitude to their participants changed significantly. In 1871, only one official document barely hinted at the possibility of radical change in dueling legislation. However, this view soon found expression in the law of 1894, which legalized duels in officer circles. In conclusion, the author discusses the precedent-based nature of dueling legislation in the Russian Empire.

Keywords: *duel, dueling legislation, Russian Empire.*

*Стаття надійшла до редакції 30.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-04
УДК 343.13:329(477)РУП(091)

Сергій Наумов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-0289-4357

ПЕРША СПРАВА ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ (З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ)

У статті знайшли відображення матеріали справи «Про Українську партію соціалістів-революціонерів», відкритої в 1901 р. Полтавським губернським жандармським управлінням. Попри невідповідну назву організації, це справді була перша справа такого роду, фігуранти і ключові епізоди якої були пов'язані з українською партією (РУП). Справі 1901 р. не присвячено жодної спеціальної праці. Окремі її сюжети знайшли відображення лише в дотичній публікації ширшого змісту А. Дучинського (1928 р.). Сучасні дослідження, присвячені боротьбі правоохоронної системи царизму проти українських партій, про неї не згадують. Стаття побудована переважно на архівних документах з фонду Полтавського губернського жандармського управління (ЦДІАУК, ф. 320), з використанням опублікованих імперських законодавчих та справочинних актів. Одержані матеріали верифіковані матеріалами

©Наумов С., 2021

Як цитувати: Наумов, С. Перша справа проти Української партії (з історії національного руху імперської доби). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 71-87, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-04>.

In cities: Naumov, S. The First Case Against a Ukrainian Party (From the History of the National Movement in the Imperial Era). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 71-87, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-04>. (In Ukrainian)

новітніх досліджень з історії українського національного руху кінця XIX — початку XX ст. Справа 1901 р. виявила специфіку діяльності імперських правоохоронних органів, яка може вважатися характерною для того часу: більша результативність у початковій, найпростішій фазі (відстеження зв'язків, обшуки, арешти) і доволі безпорадна, малоефективна дізнавальна робота. Крім того, вона продемонструвала невідготовленість політичної поліції до активізації та радикалізації національного руху, її цілковиту некомпетентність у тому, що стосувалось українських організацій, їхньої структури, персонального складу, ідеології тощо. З другого боку, матеріали справи засвідчують, що українські активісти, попри юний вік і недосвідченість більшості з них, трималися досить упевнено і мужньо у протистоянні з царськими жандармами. Завдяки цьому слідство не тільки не одержало жодної істотної інформації про Революційну українську партію, а й узагалі не встановило факт її існування, що дало партії можливість продовжити процес власного становлення й невдовзі відіграти помітну роль у селянському повстанні 1902 р. на Полтавщині й Харківщині.

Ключові слова: українська партія, РУП, М. Русов, М. Маслов, Департамент поліції, жандармське управління, Полтавщина, 1901 рік.

Історія українського руху в Російській імперії щедра на арешти, розгроми, провали та інші неприємні речі, властиві функціонуванню нелегальних організацій. Співвідношення сил між потужною правоохоронною системою самодержавства з великим досвідом боротьби проти революційного підпілля і слабкими, нечисленними національними осередками було вочевидь не на користь останніх. І все ж у цьому протистоянні траплялись епізоди, коли царським жандармам, які безпосередньо здійснювали розшук і слідство у політичних справах, було дуже непросто впоратися зі своїми завданнями. В їхній боротьбі проти українського політичного руху в його початковій фазі (90-ті рр. XIX ст. — перші роки XX ст.) був тривалий, більше 10 років, період «невпевненості й нерозуміння». Поодинокі часткові успіхи, які випадали тоді на долю жандармів, були наслідком випадку, а не системної роботи, довести ту чи іншу справу до логічного завершення (розгрому організації) не виходило. Показовим із цього погляду було

перше в межах означеного хронологічного відрізка дізнання щодо Братства тарасівців (1893 р.), у процесі якого жандарми, попри велику кількість одержаного матеріалу, не спромоглися не тільки розгромити організацію, а й навіть здобути відомості про її ключові параметри: назву, чисельність, структуру, географію, ідеологію тощо (детальніше див.: Naumov 1999, 60-61).

Виникнення у 1900 р., за всієї умовності цієї дати (Naumov 2006a), перших українських партій на Наддніпрянщині (Революційної — РУП та Соціалістичної — УСП) залишилось поза увагою правоохоронного відомства. Лише розгортання активної роботи РУП в українському селі (передусім на Полтавщині), яка стала помітною вже в 1901–1902 рр., до того ж наклалась на масові селянські виступи і певною мірою спричинилась до них, привернуло увагу влади. Як результат, постала низка справ, перша серед яких (перша щодо української партії в Російській імперії та й, очевидно, взагалі перша щодо української партії) — «Про Українську партію соціалістів-революціонерів» — припадає на 1901 — початок 1902 рр. Їй надавалось важливе значення, про що свідчить включення матеріалів дізнання до щорічника Департаменту поліції «Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях» (Obzor 1906, 58-60). Документи самої справи і пов'язані з нею та її фігурантами дають можливість скласти уявлення про характер і особливості практик, задіяних двома головними учасниками започаткованого відтоді постійного і непримиренного протиборства — поліцією та українським підпіллям, а також кидають світло на ставлення до нього «третьої сторони» — незаангажованої більшості суспільства. Скористатися цими можливостями для характеристики початкового етапу систематичної боротьби імперської правоохоронної системи проти українського руху, з'ясувати рівень компетентності й ефективності жандармських органів і здатність національних активістів протистояти їм, вивчити поведінку учасників тих подій (наскільки це можливо за наявних джерел) — мета цієї статті.

Справа 1901 р., попри її першість, гучну назву та наявність архівних документів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8-10), досі не знайшла належного відображення в історіографії. Лише одного разу, ще в 1928 р., її ключові епізоди були викладені, разом з іншими справами, в суто фактографічній, приправленій квазімарксистською риторикою публікації (Duchyns'kuj 1928) дослідника полтавських архівів Антонина Дучинського (див. про нього: Клерас'кuj 1929). Цікаво, що синхронно з цією публікацією поза межами УСРР справою зацікавився «архіваріус» РУП-УСДРП Андрій Жук, який збирав матеріали для написання

«великої» історії партії (втліити задум у життя не вийшло). У листі до колишнього лідера партії Миколи Порша від 10 квітня 1928 р. він, поміж іншим, запитував: «Що це була за історія навесні 1901 р., коли мене і ще когось (кого саме, не пам'ятаю) тягли жандарі на допит? В моїй пам'яті ця справа представляється в сей спосіб: Павло Крат змайстрував якусь проклямацію і відбив її на гектографі та в ночі під Великдень поширив її в пригородніх селах, нарядившись для цього в козацький жупан і роз'їздаючи з тою прокламацією верхом на коні. Ця прокламація попала до рук місцевого жандармського «унтера», він переслав її до свого начальства і з Полтави прибув десь на провідний понеділок жандармський офіцер для переведення слідства. Не певен я, одначе, чи це відповідає дійности, чи не є це легенда? Але щось мусіло бути. Про що мене розпитував жандармський офіцер — не пам'ятаю. Арештований ніхто не був, тільки мене звільнено в кілька днів по цім з посади в земстві, «без пояснення причин». Що Ви про цю історію пам'ятаєте?» (цит. за: Magurchak 2009, 26). Документ засвідчує, між іншим, наскільки неточними, а то й фантастичними були уявлення про справу навіть у людини, яка перебувала в епіцентрі тих подій.

У сучасній українській історіографії з'явилась низка спеціальних праць, присвячених боротьбі правоохоронної системи царизму проти українських партій (Sarnac'kyj 2006; Stromyljuk 2007; та ін.). Проте справа 1901 р. не привернула увагу їх авторів.

Початок справі було покладено доволі випадково й не завдяки пильності місцевих жандармів чи провалу українських активістів. Упродовж 1900 р. Департамент поліції отримав низку повідомлень про активізацію українського руху в Росії та поза її межами, зокрема, про створення у Львові «київськими сепаратистами» міфічної організації «Молода Україна» з завданням «отделить Малороссию от Российской империи на конфедеративных началах» (Central'nyj, f. 274, op. 1, spr. 536, ark. 151). Початкова реакція була формальною: Департамент у жовтні 1900 р. розіслав на місця цю інформацію з приміткою, що робить це про всяк випадок, «не придавая особого значения возникшему движению ввиду крайнего затруднения к достижению намеченной цели» (ibid., ark. 151 sv.). Проте з надходженням нових даних ставлення змінилось: навесні 1901 р. в Департаменті була підготовлена аналітична довідка про розвиток «українофільського» руху в імперії, яка була розіслана губернським жандармським управлінням (далі — ГЖУ) для реагування. В ній, зокрема, наводилась інформація, яка вказувала на енергійну діяльність полтавського осередку, який нібито мав значні кошти, розгалужену організаційну мережу, зв'язки з закордоном тощо

(Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 1). Відповідно Полтавське ГЖУ мало докласти зусиль до його розкриття і припинення «злочинної» діяльності. Ситуацію ускладнювало те, що уявлення фахівців центрального поліцейського відомства про український рух були вкрай неточні (навіть у назві), а на місцях ситуація тоді була ще гіршою.

Як саме вдалося вийти на реальний слід українського підпілля на Полтавщині, достеменно не відомо. Виходячи з того, що головним у жандармській інформації були зв'язки з «закордонним центром», можна припустити, що було встановлено нагляд за потенційними «зв'язковими». З цього погляду найбільш перспективно мали виглядати політично неблагонадійні студенти, які бували за кордоном (про це йшлося в довідці Департаменту поліції), курсували між великими містами, зокрема й столицями, з одного боку, та периферією, з другого.

Принаймні саме такою фігурою виглядає Микола Маслов: уродженець Лубенського повіту, він у 1898 р. вступив до Петербурзького університету, з якого двічі, у 1899 р. і грудні 1900 р., був виключений за участь у студентських виступах і зрештою мусив повернутися на Полтавщину. Його поведінка не викликала підозри у місцевих жандармів, але орієнтування Департаменту поліції спрацювало, і начальник Санкт-Петербурзького ГЖУ зажадав провести обшук у Маслова. 24 липня 1901 р. у нього і його сестри Марії (колишньої курсистки) у с. Ковалин Переяславського повіту жандармський підполковник Телегін провів обшук, у ході якого було знайдено «Нарис програми Української партії соціалістичної» (відбиток на мімеографі, очевидно, місцевого походження) та друкований «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна» (видання РУП авторства М. Міхновського). Можливо, це був не єдиний обшук у М. Маслова і було знайдено лише незначну частину нелегальної літератури. Про це свідчить його лист другу й однодумцю, «однокашнику» по Прилуцькій гімназії й університету Олексію Назарієву (Назар'єву): «А я їх, жандармів, таки оба раза надув» (*ibid.*, ark. 19, 61).

Проаналізувавши виявлену літературу і знайшовши підтвердження своїм підозрам, жандарми розгорнули бурхливу діяльність. До кінця серпня були проведені обшуки в родини Беренштамів (с. Хатки Зіньківського повіту), Володимира Шемета (Лубни, х. Олександрівка), «колишнього студента» Петербурзького університету О. Назарієва (Прилуки) та ще кількох осіб, підозрілих своєю попередньою діяльністю або зв'язками з Масловим. У Шемета вилучили велику кількість української літератури (як згодом виявилось, здебільшого легальної), львівський «Літературно-науковий вісник» і самостійницький твір

Ю. Бачинського «Україна irredenta», у Назаріїва (попри попередження Маслова) — львівський журнал «Молода Україна», «Відкритий лист», а також «рефераты и стихи самого возмутительного и преступного содержания» (ibid., ark. 33-35, 45).

Матеріали обшуків і допитів вказували жандармам на «злочинну» діяльність фігурантів, їхні зв'язки між собою і з закордоном, «протидержавний» характер літератури і тим самим підтверджували «наводку» Департаменту поліції. Було розпочато формальне (відповідно оформлене) дізнання. Назва справи виглядає дивно не тільки через те, що такої партії тоді не існувало, а й тому, що в матеріалах немає жодних згадок про «Українську партію соціалістів-революціонерів». Можливо, жандарми випадково «передбачили» назву партії, яка виникне кількома роками пізніше, поєднавши назви Української соціалістичної партії, яка фігурувала в матеріалах, і вже відомої їм, принаймні за назвою, російської Партії соціалістів-революціонерів.

Насправді ж у той час на Лівобережжі діяла лише одна українська партія — Революційна (РУП). Наявність програми УСР, яка функціонувала на Правобережжі, пояснюється тим, що рупівці використовували її для політичної самоосвіти та підготовки власного програмного документа. Саме члени РУП та її література опинилися в епіцентрі справи; більше того, в ході слідства звучала й назва партії: жандарми дійшли висновку (невідповідного, до речі) «о принадлежности Беренштама к Украинской Революционной Партии». Проте цією інформацією знехтували, оскільки поліція ще нічого не знала про РУП — хоч саме тоді, в червні 1901 р. в Полтаві відбулась її Перша конференція (докл. див.: Naumov 2006a, 54-55).

Пильну увагу жандармів привернув Михайло Русов — теж колишній студент (Харківського університету) і учасник виступів 1899–1901 рр., фігурант згадуваної довідки Департаменту поліції. Вони ще не знали, що той був одним із засновників і лідерів РУП та її полтавського осередку. Підозру викликали активні роз'їзди Русова: протягом червня-вересня 1901 р. він відвідав не менше 35 населених пунктів 5 повітів Полтавщини, мав багато зустрічей з «політично неблагонадійними» особами. Офіційно це пояснювалось його участю в підготовці до XII Археологічного з'їзду, в рамках якої він вивчав етнографічні особливості населення Полтавської губернії, причому робив це якісно, судячи з того, що результатом стали кілька наукових статей (Rahno 2006, 122).

А паралельно він провів численні зустрічі, закладаючи гуртки прибічників РУП, формуючи її периферійну мережу.

Жандармам не вдалося проникнути в суть того, що відбувалось буквально перед їхніми очима. Вони зафіксували численні контакти

М. Русова з «неблагонадійними»: Борисом Мартосом у Лубнах, сестрами Приходько і Сергієм Нікітіним, селянами Петром Заїкою і Савою Шевченком у Литвяках Лубенського повіту та іншими. У їхньому розпорядженні була інформація про лубенський «українофільський гурток» — називались А. Жук, Чичибабін, Кирста, Шемет (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 81-81 sv.). Названі особи були членами РУП або здебільшого її «симпатиками» (діяльними прихильниками, пов'язаними з партією). Але у жандармів було замало як матеріалу щодо цієї конкретної справи, так і знань про український рух загалом (не кажучи вже про РУП), щоб скласти все це воедино, зрозуміти справжню роль фігурантів та характер їхньої діяльності.

Шостого жовтня Телегін провів обшук у Русових у Полтаві. Під час обшуку в помешканні Русових випадково опинились товариші Михайла студент Київського університету Владислав Козиненко і місцевий статистик Микола Кохановський — обидва вже тоді помітні діячі РУП (на I з'їзді партії у грудні 1902 р. перший буде обраний членом Центрального комітету, а другий представлятиме Полтавську «Вільну громаду» як її лідер), які теж були допитані. Попри незначні результати обшуку, за його підсумками (а більше за матеріалами довідки Департаменту поліції) було зроблено принципові висновки: «...1) что отставной надворный советник Ал. Ал. Русов и жена его София Феодоровна, урожденная Линдфорс, привлекаящиеся и ранее сего к таким же формальным дознаниям в г. г. Киеве и Харькове по организации украинофильской социальной партии, продолжают по прежнему свою преступную деятельность по Полтавской и Черниговской губерниям, преследующую полное отделение Малороссии от Российской империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах, распространяя понятия эти в молодежи, которую они для сей цели постоянно собирают у себя в доме, человек по 40 в один вечер, дабы эта молодежь проводила их в народ путем рассказов из народного и деревенского быта, напоминая этим простому народу о его самобытности;

2) что в означенной преступной деятельности участие принимает сын их, бывший студент Харьковского университета Михаил Александрович Русов, который, по имеющимся в деле сведениям, в августе 1900 г. ездил в Женеву в качестве депутата украинской партии для переговоров с эмигрантом Ляховецким [А. Ляхоцьким — С. Н.] относительно издания печатного органа этой партии «Молодая Украина», каковой журнал издается в настоящее время в г. Львове...;

3) что все они, т. е. Александр, София и Михаил Русовы бывали неоднократно за границею, где посещали города Львов, Цюрих, Женеву и

Париж, и находятся в сношениях с издателями украинских журналов в г. Львове;

4) что... Русовы принимали самое деятельное участие в агитации по поводу введения преподавания в народных школах Малороссии на малорусском языке, а также об издании и распространении малорусского букваря, картинок из малороссийского быта, нот с малорос. песнями революционного содержания и других легальных и нелегальных сочинений на малорусском языке для народа;

5) что Ал. и София Русовы сами признают в своих письмах к сыну Михаилу Русову существование украинской партии «полтавской громады», украинских кружков, преследующих противоправительственные цели...» (Duchyns'kuj 1928, 288-289; Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 103-103 sv.).

При обранні запобіжного заходу для Русових стався цікавий казус. Телегін пропонував арештувати всіх їх як особливо небезпечних і «обнаруживающих стремление к побегу за границу». Товариш (заступник) прокурора Вігура вважав це недоцільним для С. Русової, оскільки в неї була малолітня дитина (Duchyns'kuj 1928, 289). Проте прокурорський аргумент не справив враження, і всі троє потрапили до в'язниці.

У подальшому жандарми діяли у звичний «мережевий» спосіб: відстежували зв'язки підозрюваних, вивчали їх, проводили чергову серію обшуків, виявляли нових «злочинців» і т. д. Унаслідок цього до їхнього поля зору потрапили як члени РУП, яких на той час було, ймовірно, кількадесят осіб (Naumov 2006a, 54-56), так і симпатички партії, а також члени Загальної української організації, безпартійні українські діячі, представники російської опозиції і просто випадкові особи. Зокрема, в листопаді відбулись обшуки в Б. Грінченка в Чернігові, Л. Жебуньова в Харкові, В. Козиненка в Києві, В. Дорошенка в Москві та ін. (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 9, ark. 9, 27, 62, 93). Утім, оскільки інформація про поліцейську операцію поширювалася швидко, результати здебільшого були незначні.

Тим часом РУП на початку 1902 р. активізувала свою роботу, розраховуючи скористатись невдоволенням селянства у зв'язку з голодом. Відповідно активізувалась і поліція, ретельно розшукуючи нелегальну літературу, пропагандистів, підпільні типографії тощо. В січні 1902 р. після поширення «Відкритого листа» в Засуллі Роменського повіту, в чому запідозрили студента Київського університету Аркадія Барбара, його самого допитали, а в батьківському будинку в Ромнах був проведений обшук. Виявлена література РУП

та російських партій, здебільшого в кількох примірниках, вказувала на причетність Аркадія до революційної пропаганди (ibid., spr. 10, ark. 42 sv., 58-59).

Значно більше інформації жандарми отримали після обшуку 11 лютого 1902 р. у найманому помешканні статистика Аркадія Кучерявенка в Полтаві. Справа була не так в літературі (знайдено кілька видань РУП, зокрема, гектографовану брошуру «Самостійна Україна»), як у показаннях власниці будинку, котра, як виявилось, уже давно запідозрила свого мешканця й доносила на нього поліції. Вона засвідчила, що в Кучерявенка неодноразово збирались підозрілі особи, зокрема селяни, семінаристи, читалась і тиражувалась література. Жандармський унтерофіцер Денисов доповідав своєму начальству (правопис збережено): «По полученным сведениям от Анны Леонтович хозяйки дома, (у) которой жил Кучерявенко, то он в апреле месяце прошлого года печатовав что-то на гектографе в роде полковых приказов, которые были у него (в) комнате розложены для просушки, заинтересовавшись Леонтович приказала своей прислуге когда будишь убирать комнату Кучерявенко возьми одну бумагу которья у него сохнуть когда прислуга взяла один лист рано утром, Кучерявенко заметил вскочил с постели в ночном белье вбежал в комнаты Леонтович и отнял тот лист, который взят был прислугой так, что прочитав ей не пришлось ничего, когда Кучерявенко оделся и явился к хозяйке дома с выговором, какое ваше дело мешаться к нам что мы делаем, та ему ответила, что вы хотя бы мальчишек не збивали столку гимназистов и симинаристов, Кучерявенко ответил, хорошие мальчишки, когда им уже по 18 лет, когда Леонтович ему сказала, что поздно или рано, а попадешся, на это Кучерявенко засвистал и сказал, скорей можно в море иголку найти нежели меня полтавской полиции поймать...» (цит. за: Duchyns'kyj 1928, 291).

Домовласниця додала, що Кучерявенко ночами «пропадав невідомо де», повертався вранці, брудний. Часто їздив до Харкова і завжди привозив «щось у корзині» (напевне, літературу), яку потім забирали його гості. Його відвідувала переважно місцева учнівська молодь (до 20-25 осіб), але бували й харків'яни (згадувались Ю. Коллард і «Борис» — очевидно, Б. Мартос), а також люди в «барашкових шапках і смазаних сапогах» (тобто селяни), вели розмови «о несчастьях Украины», читали літературу з закликами до боротьби «как батько украинский». «Я как-то сказала Кучерявенко, что Вы затеиваете, вот Вас вздернут. На это Кучерявенко ответил: большие дела больших жертв требуют. Тысячи погибнут, а миллионы спасибо скажут. Я поняла его слова так:

они будут бунтовать, будет много жертв, но в конце концов они возьмут верх... Одно время Кучерявенко старался привлечь на свою сторону меня и говорил мне про неправду на свете и про то, что неправда в Малороссии. Вообще он выражал недовольство правительством» (ibid.; Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 10, ark. 124-125). Аркадій на той час переховувався. Його дружина Інна на допиті мусила визнати, що читала брошури РУП «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», проте їхнього походження не розкрила.

Чимдалі інформації про поширення літератури РУП у селах ставало все більше, в березні розпочалися масові селянські заворушення. Це спонукало жандармів шукати зв'язок між цими явищами і переосмислити наявний у них матеріал. Епізод Кучерявенка, де вбачались очевидні вказівки на селянську присутність, тиражування й поширення літератури, підготовку пропагандистських кадрів, був виділений в окреме провадження і згодом став частиною розпочатого 26 квітня 1902 р. дізнання «О революционной пропаганде среди крестьянского населения Полтавской и Харьковской губерний, вызвавшей весной 1902 года массовые беспорядки на политической почве, направленные против Правительства, властей и частных собственников» (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 56, ark. 1). Ще в одній справі (С. Харченка та інших) на початку 1902 р. був притягнутий до дізнання і ув'язнений М. Кохановський (Obzor 1906, 134), який згадувався вище. На цьому слід наголосити ще й тому, що А. Дучинський у своїй публікації подає всі епізоди 1901–1902 рр. як єдине ціле, неодноразово говорячи про «справу Русових, Кучерявенка та інших» (Duchyns'kuj 1928, 293, 294).

Крім названих епізодів, у справі 1901 р. фігурували й деякі інші, але жандарми не змогли досягнути їхнього зв'язку і значення, тож залишили поза увагою. Зрештою, офіційно до дізнання були притягнуті 11 осіб: М. Маслов (24 роки), М. Маслова (21 рік), В. Беренштам (62 роки), І. Присецький (44 роки), О. Назаріїв (20 років), М. Русов (25 років), С. Русова (45 років), О. Русов (54 роки), В. Шемет (28 років), А. Барбар (22 роки), І. Кучерявенко (19 років) (Obzor 1906, 136; Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 7-8). Нескладно помітити, що в переліку виділяються дві вікові групи зі значним розривом: молодь 19–28 років і старше покоління 44–62 років, що як таке мало б насторожити уважного спостерігача. Тим більше, цей поділ не був випадковим. Перша група, за винятком В. Шемета, — це члени або симпатички (хто тоді належав до партії, достеменно встановити неможливо) РУП, яка створювалась саме як молодіжна організація. Друга — непричетні до партійної роботи люди, які потрапили до рук жандармів лише завдяки своїй неблагонадійності

і/або зв'язкам з рупівцями та наявності заборонених видань. Щодо Шемета, то він не мав стосунку до партії, але був одним з лідерів української молоді Лубенського повіту; місцевий «українофільський», як він іменувався в жандармських документах, гурток молоді, який невдовзі влився до РУП, називали «дітьми Шемета» (Lotos'kyj 1966, 75).

У будь-якому разі семеро осіб, причетних до РУП, у поєднанні з інформацією про їхню пропагандистську роботу серед населення та виявленою нелегальною літературою, до того ж частково місцевого походження, мали б дати достатній матеріал для розкриття одного з перших і найбільш життєздатних осередків РУП. Проте жандарми, вкотре продемонструвавши власну некомпетентність, не змогли «розшифрувати» нехитрий віковий «код»; навпаки, як уже згадувалось, належним «к Української Револ. Партії» в документах називався найстарший В. Беренштам.

Звинувачення проти Русових та інших висувались тяжкі, за ст. 250-251 «Уложения о наказаниях». Вони конкретизували й доповнювали визначальну статтю 249: «За бунт против Власти Верховной, то есть восстание скопом и заговором против Государя и государства, а равно и за умысел испровергнуть правительство..., и за составление на сей конец заговора или принятие участия в составленном уже для того заговоре...» (Ulozhenie 1901, 209).

Ст. 250 стосувалася випадків, «когда означенное в ст. 249 злоумышление открыто правительством заблаговременно, так что ни покушений, ни смятений, ни иных вредных последствий не произошло, однако виновные обнаружили умысел действовать для достижения своей цели насильственно...» (санкція — каторга від 10 до 15 років) або «если виновные не обнаружили умысла действовать насильственно, но составили сообщество, направленное к достижению, хотя бы и в более или менее отдаленном будущем, целей, указанных в статье 249, или вступили в подобное сообщество...» (каторга 4-6 років / поселення в Сибіру / виправні арештантські відділення / в'язниця).

Під ст. 251 підпадали «виновные в составлении и распространении письменных или печатных объявлений, воззваний или же сочинений или изображений, с целью возбудить к бунту или явному неповиновению Власти Верховной...» (каторга 8-10 років); «изобличенные в злоумышленном распространении таких сочинений, и вообще все участвовавшие заведомо в сем преступлении, а равно и те, которые в каком-либо месте будут, с тою же преступною целью, говорить публично речи...» (так само); «виновные в составлении таких объявлений, воззваний или же сочинений или изображений, хотя и не изобличенные

в злоумышленном распространении оных, подвергаются за сие, как за приготовление и начало покушения к возбуждению бунта...» (в'язниця від 16 до 32 місяців); «имевшие у себя объявления, воззвания или же сочинения или изображения сего рода, и равномерно не избличенные в злоумышленном распространении оных...» (арешт від 7 днів до 3 місяців, потім нагляд поліції від 1 до 3 років) (*ibid.*, 209-210).

Отже, дії підозрюваних кваліфікувались як особливо небезпечні — державний злочин, що підпадав під категорію «бунт против Власти Верховной». Слідство мало намір щонайменше довести створення «злочинної» організації з такою метою та спрямовану на її досягнення пропагандистську діяльність.

Досягти очікуваних результатів від дізнання полтавські жандарми не змогли. Серед причин — нечисленність і некомпетентність жандармських кадрів, їхня необізнаність з українським рухом, який до того мало цікавив імперську політичну поліцію, відсутність спеціалізованої («зорієнтованої» на українські організації) агентури; з другого боку — стійка, навіть задержувато-наступальна поведінка фігурантів, які в ході слідства не розкрили жодної таємниці. Вище вже згадувалась тверда позиція 19-річної І. Кучерявенко. Наступально вів себе М. Русов. 24 жовтня з в'язниці він подав заяву товаришу голови Полтавського окружного суду з клопотанням про звільнення і цілковитого виправдання. Мотивуючи свою заяву відсутністю доказів, Русов відверто кепкував зі слідства: «Я обвиняюсь в принадлежности к противозаконной партии, а между тем ни мне, обвиняемому, ни, как ясно было из вопросов Вашего Высокородия и господина жандармского полковника, и обвинителям эта партия не известна совершенно. Неизвестно её название, ни её программа, ни её образ мыслей и тем более образ действий, неизвестно даже есть ли она на самом деле и где она действует и где проявилась её преступная деятельность» (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 9, ark. 6). Глузував він зі слідчих і в заяві прокурору від 27 жовтня, наполягаючи, що звинувачений помилково і що не можна ув'язнювати людину, якої «...стремления и желания почерпнуты из университета, лекций профессоров и цензурной литературы...» (цит. за: Duchyns'kyj 1928, 290]. С. Русова у відповідь на звинувачення в українофільстві та обстоюванні права українців на освіту рідною мовою доводила, що інтелігентна людина саме так і має поводити себе в цих умовах: «Естественно, что интеллигентное общество в Полтаве, находящейся в центре Малороссии, заботится об окружающем его населении... Каждый, стоящий близко к народной школе в Малороссии, может только страдать, видя, как затрудняется для детей усвоение

грамоты азбуками и книгами, переполненными не только русскими, но и специально великорусскими выражениями» (ibid., 289-290]. Вона ж категорично відмовилась назвати своїх адресантів у листуванні, на що слідчі звернули особливу увагу.

Через окреслені обставини жандарми не змогли довести провину підозрюваних у повному обсязі, а справу — до бажаного фіналу. У порівнянні з очікуваннями кінцевий результат виглядав разюче скромним — вийшло лише підтвердити політичну неблагонадійність фігурантів: «Хотя расследованием и не добыто фактов, подтверждающих существование в Полтавской губернии организованной группы украинофилов, тем не менее у некоторых обвиняемых найдены нелегальные издания, относящиеся к литературе украинских сепаратистов, а также — рукописи и переписка, свидетельствующая о политической неблагонадежности привлеченных к дознанию лиц» (Obzor 1906, 59).

Відповідно досить м'якими були запобіжні заходи: арешт на час дізнання застосовувався тільки щодо найбільш «небезпечних» і на короткий термін: від кількох днів до кількох тижнів. Мінімальними були й міри покарання — переважно нетривалий особливий нагляд поліції за місцем проживання: Маслови — в Ковалині (вітку 1902 р. вони вже мешкали в Полтаві, звідки роз'їхались: Микола до Катеринодара, де тоді зібралось чимало рупівців-втікачів, які створили тут Чорноморську «Вільну громаду» РУП, а Марія — до Лівонської губернії), В. Беренштам — у Києві, О. Назаріїв — у Прилуках, В. Шемет — в Олександрівці, А. Барбар — у Ромнах, С. Русова і О. Русов — у Полтаві. «Особливо небезпечний» М. Русов був звільнений під заставу 3 000 рублів і невдовзі разом з батьками безперешкодно виїхав за кордон. Відомий своєю революційною діяльністю ще з 1880-х рр. І. Присецький теж мусив внести заставу 2 600 рублів і мешкав на родинному хуторі Климове Зіньківського повіту; за даними А. Дучинського, він «відкупився» від особливого нагляду за 1 000 рублів (Duchyns'kuj 1928, 290). І. Кучерявенко була відпущена під підписку про невиїзд з Полтави (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 7-8).

Загалом справа 1901 р. показала, що жандарми виявились більш ефективними лише у звичній для себе, відпрацьованій на інших конспіративних організаціях роботі попереднього характеру (хоча й тут діяли доволі незграбно): відстеження зв'язків, масові обшуки, арешти. Але інші, визначальні складові дізнавальної роботи — допити й аналітика — були безнадійно провалені. Не маючи достовірних знань про українські нелегальні організації, їхню діяльність у конкретній

місцевості, не маючи серйозного викривального матеріалу (по-перше, його просто не могло бути багато, враховуючи зародковий сан РУП і мінімальні обсяги її практичної діяльності; по-друге, було виявлено лише кілька примірників, які змішувались з виданнями російських партій, губились серед кількісно переважальної легальної української літератури), жандарми просто не знали, що шукати, про кого і про що запитувати на допитах. Слідство виявило і проблеми кадрового складу, як загальні (недостатні штати, невисокий культурно-освітній рівень частини співробітників), так і особливо спеціальні: не було фахівців, які б розумілися на українському питанні та українських організаціях, та відповідно зорієнтованої агентури внутрішнього і зовнішнього спостереження. Згадані у цій статті справи 1901–1902 рр. стали для керівництва Департаменту поліції, губернських жандармських управлінь першим серйозним стимулом до пошуку засобів виправлення ситуації. Принаймні про це свідчить результативний для них наступний, 1903 р., коли їм вдалося розгромити щойно створену розгалужену мережу організацій РУП (див.: Naumov 2006b, 50-51).

Справа 1901 р. виявила й гідну поведінку, впевненість у собі українських активістів, які, попри юний вік і недосвідченість більшості з них, трималися досить упевнено й мужньо у протистоянні з царськими жандармами. Завдяки цьому слідство не тільки не одержало жодної істотної інформації про Револьюційну українську партію, а й узагалі не встановило факт її існування, що дало партії можливість продовжити процес власного становлення й невдовзі відіграти помітну роль у селянському повстанні 1902 р. на Полтавщині й Харківщині.

Деякою мірою до такої поведінки спричинилась відносна слабкість протилежної сторони, її некомпетентність і досить лояльне ставлення до українського руху, який ще не видавався загрозливим. Відіграла свою роль і та обставина, що це була перша справа проти української партії, тож ще не накопичився негативний досвід деморалізуючих поразок, тривалих ув'язнень тощо. Надихалася молодь і революційною романтикою, народолюбством і своєрідним «прометейством» — вірою в ідеали, власну визвольну місію, властивими опозиційно налаштованим колам того часу.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny v m. Kyjevi. F. 274, 320.
(In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 274, 320.

Duchyns'kyj, A. Revoljucijna Ukrai'ns'ka Partija (RUP) na Poltavshhyni za arhivnymy materialamy 1901-1905 rokiv. U zb.: *Za sto lit*, kn. 2, 1928, s. 283-320. (In Ukrainian)

Дучинський, А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років. У зб.: *За сто літ*, кн. 2, 1928, с. 283-320.

Клеpac'kyj, P. A. F. Duchyns'kyj (posmertna zgakda). *Ukrai'na*, no. 33, 1929, s. 174-176. (In Ukrainian)

Клепацький, П. А. Ф. Дучинський (посмертна згадка). *Україна*, № 33, 1929, с. 174-176.

Lotoc'kyj, O. *Storinky mynulogo*. Ch. 2. B. m., 1966. (In Ukrainian)

Лотоцький, О. *Сторінки минулого*. Ч. 2. Б. м., 1966.

Magurchak, A. Vse u nas, navit' najkrashhe, vyhodyt' jakos' ne poljuds'komu! (Iz lystuvannja Andrija Zhuka i Mykoly Porsha). *Pam'jatku*, no. 9, 2009, s. 23-34. (In Ukrainian)

Магурчак, А. Все у нас, навіть найкраще, виходить якось не полюдському! (Із листування Андрія Жука і Миколи Порша). *Пам'ятки*, № 9, 2009, с. 23-34.

Naumov, S. O. Bratstvo tarasivciv. *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, no. 6, 1999, s. 55-63. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Братство тарасівців. Український історичний журнал, № 6, 1999, с. 55-63.

Naumov, S. O. Stvorennja Revoljucijnoi' ukrai'ns'koi' partii'. *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 2, 2006a, s. 49-57. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Створення Революційної української партії. *Український історичний журнал*, № 2, 2006а, с. 49-57.

Naumov, S. O. *Ukrai'ns'kyj politychnyj ruh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – ljutyj 1917 r.)*. Harkiv, 2006b. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)*. Харків, 2006б.

Obzor vazhnejshih doznaniij, proizvodivshihsja v zhandarmskih upravlenijah za 1901 god. Rostov-na-Donu, 1906. (In Russian)

Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях за 1901 год. Ростов-на-Дону, 1906.

Rahno, O. Myhajlo Rusov: vihy zhyttja ta dijaj'nosti (do 130-richchja vid dnja narodzhennja). *Siverjans'kyj litopys* [*Siverian chronicle*], no. 4, 2006, s. 120-125. (In Ukrainian)

Рахно, О. Михайло Русов: віхи життя та діяльності (до 130-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*, № 4, 2006, с. 120-125.

Sarnac'kyj, O. P. *Caryzm ta ukrai'ns'ki politychni partii' (1900-1917 rr.)*. Zaporizhzhja, 2006. (In Ukrainian)

Сарнацький, О. П. *Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.)*. Запоріжжя, 2006.

Stromyljuk, L. V. Borot'ba tajemnoi' policii' Rosijs'koi' imperii' proty ukrai'ns'kyh politychnyh partij (1900–1914 rr.). Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyi'v, 2007. (In Ukrainian)

Стромилюк, Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900 – 1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007.

Ulozhenie o nakazaniyah ugovolnyh i ispravitel'nyh 1885 goda. 11-e izd., peresm. i dop. Sankt-Peterburg, 1901. (In Russian)

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. 11-е изд., пересм. и доп. Санкт-Петербург, 1901.

Serhii Naumov

Doctor in Historical Science, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-0289-4357

**THE FIRST CASE AGAINST A UKRAINIAN PARTY
(FROM THE HISTORY OF THE NATIONAL MOVEMENT IN THE
IMPERIAL ERA)**

The article analyzes the materials of the case “On the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries,” opened in 1901 by the Poltava Provincial Gendarmerie. The incorrect name of the organization aside, it was indeed the first case of its kind, in that its participants and key episodes were associated with a Ukrainian political party (the Revolutionary Ukrainian Party, RUP). The case of 1901 has never been a subject of special academic attention. Only some of its aspects found reflection in a broader 1928 work by A. Duchynsky. It is not represented in modern studies on the operations of tsarist law enforcement agencies against Ukrainian parties. This article is based mainly on archival documents from the Poltava Provincial Gendarmerie collection (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, f. 320), additionally drawing on published imperial laws and regulations. The materials obtained are verified through the latest scholarship on the history of the Ukrainian national movement in the late 19th and early 20th centuries. The 1901 case conforms to the patterns in the work of imperial law enforcement that can be seen as characteristic for that period: better results in the initial, simplest stages (the tracing of connections, searches, arrests) and rather helpless, ineffective performance in investigation and interrogation. Furthermore, the case demonstrates the unpreparedness of the political police in the face of the intensification and radicalization of the national movement and its complete incompetence in the matter of Ukrainian organizations, their structure, personnel, ideology, etc. On the other hand, the case materials show that Ukrainian activists, despite the young age and inexperience of most of them, showed confidence and courage in confronting the tsarist gendarmes. Due to this, the investigation failed not only to obtain any significant information about the RUP, but even to establish the fact of its existence, which gave the party the opportunity to develop further and soon play a prominent role in the peasant uprising of 1902 in the Poltava and Kharkiv regions.

Key words: *Ukrainian party, RUP, M. Rusov, M. Maslov, Police Department, gendarmerie, Poltava region, 1901.*

*Стаття надійшла до редакції 31.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-05

УДК 373.018.56.043.1-055.2:271.2-773(477)»190/191»

Світлана Нижнікова

кандидатка історичних наук, старша викладачка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022

Email: s.v.nyzhnikova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2064-6867

**ЄПАРХІАЛЬНІ ЖІНОЧІ УЧИЛИЩА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В
ПЕРШІ ДВА ДЕСЯТИЛІТТЯ XX СТ.:
РЕФОРМУВАННЯ VS СТАГНАЦІЯ?**

У роботі досліджено історію єпархіяльних жіночих училищ протягом перших десятиліть XX ст. Ці заклади переживали певні зміни в навчально-виховному процесі упродовж другої половини XIX ст. Однак поступово накопичилися проблеми, які спричинили відставання цих училищ від інших жіночих середніх освітніх установ за різними показниками. На початку XX ст. було багато ініціатив щодо їхньої реорганізації та пристосування до сучасних викликів часу. У статті було розглянуто складний процес, який пройшли єпархіяльні училища для того, щоб відповідати освітньому рівню жіночих гімназій. Досліджено зміни в навчальному процесі, які були впроваджені внаслідок активної участі вихованок духовних училищ у революційних подіях 1905–1907 рр. Авторка відзначила схожість вимог, які висували єпархіялки та семінаристи, оскільки вони передусім стосувалися основ функціонування всієї мережі духовних освітніх закладів. У статті проаналізовано проєкт нового статуту єпархіяльних училищ 1915 р. та порівняно його зі статутом

©Нижнікова С., 2021

Як цитувати: Нижнікова, С. Єпархіяльні жіночі училища на теренах України в перші два десятиліття XX ст.: реформування vs стагнація? Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 88-105, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-05>.

In cities: Nyzhnikova, S. Eparchial Women's Schools in Ukraine in the First Two Decades of the 20th Century: Reform vs Stagnation? The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 88-105, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-05>. (In Ukrainian)

1868 р. Проект 1915 р. розробляли протягом кількох років, його пункти обговорювали на різних засіданнях Навчального комітету при Св. Синоді та спеціальної комісії, створеної для узгодження вимог і пропозицій щодо реформування єпархіальних жіночих училищ. Особливу увагу було приділено саме пунктам, які мали модернізувати навчальні частини. Було розглянуто засідання всеросійського з'їзду педагогів духовно-навчальних закладів та всеросійського з'їзду духовенства і мирян, котрі відбувалися навесні 1917 р. та під час яких обговорювали подальші шляхи трансформації мережі цих установ. Приділено увагу процесу поступової ліквідації всієї системи духовної освіти у зв'язку з приходом до влади більшовиків. Зроблено висновок про постійний процес реформування, який переживали єпархіальні жіночі училища протягом перших десятиліть ХХ ст., однак ці зміни не розв'язали всіх проблем, які накопичилися за їхню історію.

Ключові слова: єпархіальні жіночі училища, реформування, стагнація, ХХ ст., Україна, Св. Синод, жіноча освіта, статут, реорганізація.

Початок ХХ ст. був буремним часом як на теренах України, так і всієї Російської імперії: економічна криза, відсутність демократичних прав та свобод, втрата авторитету царизму, поширення емансипаційних ідей тощо. Усі ці події не могли оминати і молодих дівчат, які починали своє доросле життя, здобуваючи освіту та шукаючи відповідну роботу для забезпечення існування. Нове століття сформувало низку викликів для навчальних закладів, яким доводилося пристосовуватися до економічних, політичних та культурних змін суспільства, щоб зберегти актуальність в освітньому просторі.

Близько 5 тисяч дівчат на початку ХХ ст. навчалися в єпархіальних жіночих училищах України (Nyzhnikova 2018, 4). На думку багатьох сучасників та дослідників, ці заклади були одними з найбільш консервативних жіночих навчальних установ. Єпархіальні училища перебували під опікою Церкви, і саме в цьому вбачалася причина їхніх дуже повільних змін (Golikov 1896; Krasnov 1892; Kuznetsov 1909). Перед нами постає завдання проаналізувати, наскільки єпархіальним жіночим училищам була притаманна архаїчність, чи розвивалися вони впродовж перших десятиліть ХХ ст. або переживали застій в навчально-виховному процесі та своєму устрої.

Загальні огляди історії єпархіальних жіночих училищ наявні в працях М. Краснова (Krasnov 1892), О. Кузнецова (Kuznetsov 1909), Д. Семенова (Semenov 1893). Ці автори основну увагу приділили затвердженню статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р. і трансформації училищ протягом другої половини XIX ст. Дослідники не акцентували увагу на проблемах, з якими стикалися ці освітні заклади на початку XX ст. та шляхах їх розв'язання. До окремої групи можемо віднести низку статей 90-х рр. XIX — початку XX ст., у яких фахівці порушували та аналізували нагальні питання жіночої духовної освіти (Golikov 1896; Zabytyi ugiolok 1912; K voprosu o nuzhdakh 1894; K voprosu o shtatakh 1897; Poletaev 1893). Чимало уваги в них було приділено проблемі відставання єпархіальних училищ від інших світських жіночих навчальних закладів за рівнем підготовки вихованок та необхідності реорганізації навчальної частини. Автори цих статей звертали увагу і на проблеми в матеріальному забезпеченні викладачів, обмеженні їхніх прав на пенсію та соціальні гарантії. В деяких статтях можемо побачити і пропозиції щодо необхідності реформування цих установ. У радянський час дослідники освіти оминали вивчення єпархіальних училищ у зв'язку з пануванням комуністичної ідеології та атеїзму. З 90-х рр. XX ст. з'явилися роботи як українських, так і зарубіжних авторів про різноманітні аспекти діяльності єпархіальних жіночих училищ (Andreeva 1999; Lysenko 2013; Porova 2006; Stepanenko 2007). Проте період початку XX ст. в історії цих освітніх установ залишився поза увагою сучасних істориків. Кілька сюжетів про єпархіальні училища в період революцій 1905–1907 рр. й 1917 р. трапляються в розвідках, що були опубліковані нещодавно (Nuzhnikova 2018; 2019). Джерельна база дослідження складається з законодавчо-нормативних актів, діловодної документації єпархіальних училищ та Св. Синоду та періодичних видань XIX — початку XX ст.

У 1850-ті рр. місцеве священство та громадські діячі зніщували відкриття перших училищ для дочок духовенства. Вони перебували під контролем Св. Синоду та місцевої єпархіальної влади. Реформи 1860-х рр. мали великий вплив на училища для дівчат духовного звання та призвели до реорганізації їх у напівзакриті єпархіальні жіночі училища, які стали всестановими навчальними закладами. Протягом другої половини XIX ст. вони поступово зазнали якісних змін: було доповнено програму навчання, відкрито нові навчальні корпуси, законодавчо закріплено статус викладачів та виховательок цих освітніх інституцій тощо. Однак лише у вересні 1895 р. були створені єдині розширені навчальні програми для єпархіальних училищ з пояснювальними записками та списком рекомендованих навчальних посібників (RDIA 1893, 648). Училищне

керівництво послідовно запроваджувало ці навчальні програми, і вже на початку ХХ ст. було завершено їхнє введення. Це сприяло уніфікації змісту навчальних курсів.

Попри постійну трансформацію єпархіальних училищ, з 1870-х рр. однією з найбільших проблем для них було відставання за рівнем підготовки учениць від тогочасних жіночих гімназій Міністерства народної освіти та інститутів і гімназій відомства установ імператриці Марії. Основна відмінність у навчальному процесі жіночих гімназій та єпархіальних училищ полягала в тому, що перші мали семирічний курс навчання, а також додатковий восьмий педагогічний клас, а другі — лише шестирічний курс. Проблемою для єпархіалок був і обмежений перелік дисциплін, які вони вивчали, оскільки він не змінювався з 1868 р., якщо не враховувати заміни педагогіки дидактикою в 1886 р. Проте в другій половині ХІХ ст. педагогічна галузь активно розвивалася, і в світських освітніх установах з'являлися нові дисципліни, котрі були вкрай необхідні для успішної конкуренції на ринку праці та майбутнього працевлаштування. Крім того, в єпархіальних училищах навчальний курс був більш стислим. Загальне число уроків у єпархіальних училищах становило 112 годин на тиждень, тоді як у гімназіях Міністерства народної освіти — 175 годин, гімназіях відомства установ імператриці Марії — 210 годин, жіночих інститутах відомства установ імператриці Марії — 171 година (Nyzhnikova 2018, 54).

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у випускниць середніх освітніх установ з'явилася можливість продовжити своє навчання у вищих жіночих навчальних закладах. Водночас для єпархіалок вступ на вищі жіночі курси був можливий лише за умови наявності атестата гімназій чи інституту шляхетних дівчат про середню освіту. Абітурієнти, які не мали таких атестатів, складали вступні іспити, письмові та усні, «відповідно до програм остаточних випробувань у жіночих гімназіях» (Kobchenko 2007, 38).

Треба відзначити, що всі ці нагальні питання відмінностей у здобутій освіті між випускницями жіночих гімназій та єпархіальних училищ наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. не ігнорували, а, навпаки, активно обговорювали викладачі, керівництво училищ, священнослужителі як на засіданнях училищних рад, так і в періодиці (Kapralova 1904, 1100-1102; Shishatskii 1886, 461-467; Novik 1886, 661-665; Filevskii 1905, 4; Chego možno zhelat' 1904, 1649-1650). На жаль, події початку ХХ ст. лише посилили ці відмінності в освіті між ученицями світських та духовних навчальних закладів, оскільки ринок освітніх послуг вимагав від кандидаток у вчительки/виховательки не тільки знання традиційних дисциплін, таких як Закон Божий, математика, мова, малювання,

чистописання, а й нових — гігієна, медицина, природознавство тощо. Перевагою для успішного працевлаштування було знання різних іноземних мов, набуття навичок світського етикету, танців. Як ми розуміємо, єпархіалки були обмежені в здобутті цих знань та навичок, оскільки для учениць єпархіальних училищ була можливість вивчати лише французьку або німецьку мову, малювання та музику, але як не обов'язкові дисципліни за окрему плату. Відповідно не всі вихованки могли скористатися цією можливістю через складне матеріальне становище батьків. Однак вивчення, наприклад, німецької мови в південних губерніях було вкрай необхідним для працевлаштування в німецьких народних училищах, які були щільно розташовані на материковій частині Таврійської губернії.

Революція 1905–1907 рр. не оминула і єпархіальні жіночі училища. Учениці цих закладів долучилися до табору невдоволених вихованців духовних навчальних установ. Єпархіалки створювали петиції зі своїми вимогами, скаргами та пропозиціями, які вони подавали до училищних рад, а інколи і до Св. Синоду. Цікавим є той факт, що єпархіалки висували вимоги, які були дуже схожі з вимогами семінаристів. Передусім це ліквідація станового устрою. Учениці майже всіх єпархіальних училищ вимагали надання їм права вступати до вищих чоловічих та жіночих навчальних закладів як спеціального, так і загальноосвітнього характеру (RDIA 1905, 32). Попри те, що Св. Синод заборонив приймати петиції, училищні ради їх розглядали. Проте згодом Св. Синод все ж таки вирішив зреагувати на активність вихованців і запропонував радам духовно-навчальних закладів підготувати звіти щодо бажаних змін у їхньому устрої. Результатом цієї роботи стала тритомна справа «Об измененіях в учебно-воспитательном отношении епархиальных женских училищ», яку сформував Навчальний комітет Св. Синоду. Вона поєднувала 58 проєктів, надісланих з єпархіальних училищ Російської імперії (RDIA 1906, 351).

Вимоги учениць стосувалися різних сторін життя єпархіальних освітніх закладів: навчально-виховного процесу, господарського життя, керівництва училищами. Утім, головні питання, які порушували в усіх петиціях, були пов'язані з навчанням. Училищні ради наполегливо пропонували збільшити термін навчання до семи років і створити восьмий додатковий педагогічний клас, за можливості дворічний, щоб мати змогу витримувати конкуренцію з жіночими гімназіями. Крім того, училищне керівництво було солідарне в тому, що зміст та обсяг навчального курсу мав бути зрівняний з навчальним курсом міністерських жіночих гімназій, а випускниці єпархіальних училищ мали отримати такі ж можливості для

подальшого навчання та вступу до університетів, як і випускниці жіночих гімназій (Izvlacheniiia 1906, 11-17).

Результатом цих петицій та звітів училищ стало прийняття Св. Синодом кількох важливих рішень, які сприяли пристосуванню єпархіяльних училищ до нових вимог часу. 1 жовтня 1907 р. було затверджено «Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах». Навчання в цьому додатковому класі було спрямовано на посилену педагогічну підготовку вихованок. Навчальний курс сьомого класу тривав один або два роки залежно від матеріальних можливостей училища. Курс другого року мав два відділення: словесне і фізико-математичне. Головна увага приділялася педагогічній практиці учениць, яку вони проходили на базі зразкових церковнопарафіяльних шкіл при училищах (Polozhenie o sed'mom dopolnitel'nom 1907, 362-366). Протягом 1907–1913 рр. всі єпархіяльні жіночі училища в Україні відкрили сьомі додаткові класи, а Таврійське, Перше Чернігівське єпархіяльні училища та Друге Київське училище духовного відомства мали дворічний курс навчання в цих класах (Nyzhnikova 2018, 65).

Другим важливим нововведенням стали зміни в навчальній програмі єпархіяльних училищ, затверджені також у 1907 р. Навчальний комітет при Св. Синоді запровадив нові загальноосвітні дисципліни: природознавство і креслення, а малювання та рукоділля перенесли з необов'язкових у розряд обов'язкових курсів, децю змінили рекомендації щодо підручників. Кількість годин з деяких загальноосвітніх дисциплін була збільшена. Загальна кількість уроків у кожному класі збільшилася і поступово зростала. Навчальний комітет розширив перелік необов'язкових дисциплін. До них були віднесені «нові» — мови, музика, іконопис, живопис, садівництво, городництво та гімнастика (Opredelenie Sv. Sinoda 1907, 324-329).

Ці зміни, безумовно, сприяли поліпшенню рівня загальноосвітньої підготовки єпархіялок. Однак одна з головних вимог, яку висували учениці цих училищ, так і не була виконана Св. Синодом. Вони не були зрівняні в правах з випускницями жіночих гімназій, зокрема вони не отримали право на вступ до вищих навчальних закладів. Отже, попри якісні зміни, що їх зазнали єпархіяльні училища в перше десятиліття ХХ ст., невдоволення єпархіялок з часом знову посилювалося і призвело до нової хвилі петицій, котрі вони продовжували подавати до училищних рад на початку другого десятиліття ХХ ст. Керівництво єпархіяльних училищ і окремі представники духовенства, зокрема єпископи, не ігнорували ці петиції, а відправляли свої скарги та пропозиції до Навчального комітету

Св. Синоду. Головне питання, яке в них порушувалося, стосувалося недостатньої підготовки учениць єпархіальних училищ та необхідності більш кардинальної зміни навчального процесу (RDIA 1913, 5-6).

Можемо зробити висновок, що як місцеве керівництво училищ, так і Св. Синод розуміли важливість реорганізації цих освітніх установ для пристосування їх до нових умов та викликів часу. Тому вже восени 1911 р. Св. Синод надав дозвіл Навчальному комітету на перегляд та зміну статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р. 16 січня 1912 р. відбулося перше засідання Навчального комітету стосовно реорганізації статуту цих освітніх закладів. Основні питання, які розглядалися на засіданнях, стосувалися: розмежування прав та обов'язків голови училищної ради, начальниці та інспектора класів; точне визначення освітнього цензу голови училищної ради, начальниці, інспектора класів, викладачів, вихователок; зміна навчального курсу 6 та 7 класів; покращення релігійно-виховного процесу; перегляд та зміна відносин між місцевою єпархіальною владою та училищами; покращення фізичного виховання єпархіалок; розширення прав випускниць єпархіальних училищ. До травня 1913 р. відбулося 16 засідань стосовно реорганізації статуту. У січні 1914 р. була створена спеціальна комісія для перегляду статуту єпархіальних жіночих училищ (RDIA 1917, 19).

Спеціальна комісія плідно працювала і вже навесні 1914 р. створила проєкт нового статуту єпархіальних жіночих училищ, в якому було залишено фактично без змін виховний процес, але внесено істотні зміни в систему управління, навчальну та адміністративну-господарську частини. У червні цього ж року цей проєкт був розісланий членам Навчального комітету для узгодження. Одне з головних нововведень, яке було внесено до проєкту нового статуту, стосувалося повного зрівняння навчальної програми єпархіальних училищ з програмою жіночих гімназій. Ця зміна була спрямована на те, щоб збільшити можливості єпархіалок у майбутньому під час працевлаштування. Проте в проєкті зазначалося, що має зберігатися християнська основа виховання та навчання, а також педагогічна мета цього закладу, який передусім готує вчителів для народної освіти.

Попри початок Першої світової війни, обговорення проєкту статуту продовжилось, і вже 15 лютого 1915 р. Навчальний комітет при Св. Синоді затвердив остаточну його редакцію. Головна мета єпархіальних жіночих училищ визначалась як надання дівчатам православного віросповідання освіти та виховання на основі православної віри для служіння в сім'ї та школі. Були чітко розподілені повноваження між головою училищної ради та начальницею училища: перший займався лише навчальною

частиною, а друга — виховним процесом. Згідно з шостим пунктом проекту статуту передбачалося сім загальних класів з річним курсом навчання, а також восьмий додатковий клас. За необхідності можна було відкривати паралельні відділення. За наявності коштів дозволялося заснування підготовчих класів (RDIA 1917, 77).

За статутом 1868 р. членами училищної ради були начальниця, інспектор класів та два члени от місцевого духовенства. Викладачів, крім учителів чистописання та співу, запрошували на засідання училищної ради з правом голосу при обговоренні лише тих питань, що стосувалися навчального процесу (Polnoe sobranie zakonov 1885, 255). Водночас під час обговорення проблем ненавчального характеру, члени училищної ради просили викладачів, посилаючись на статут 1868 р., залишити засідання. Якщо хто-небудь із викладачів подавав на розгляд училищної ради пропозиції щодо поліпшення виховної частини, то йому могли зробити зауваження, що за статутом тільки член ради може подавати такі пропозиції, а «викладачі завідують тільки навчальною частиною» (Poletaev 1893, 789-790; 805). Виховательки взагалі не запрошувалися на засідання училищних рад. Водночас вони були особами, які знали вихованок не тільки краще ніж викладачі, але і краще ніж начальниця. Саме виховательки цілодобово перебували разом з єпархіалками (Nuzhnikova 2018, 140). Відповідно до проекту статуту 1915 р. училищна рада складалася з голови, начальниці, завідувача господарською частиною, трьох представників від місцевого духовенства, викладачів та виховательок. Водночас зазначалося, що вчителі чистописання, малювання та співу, а також училищний лікар та вчителі необов'язкових предметів членами ради не були, однак їх могли запрошувати на засідання з правом голосу під час обговорення питань, що стосувалися тих предметів, які вони викладали. Виховательки відтепер отримували право вирішального голосу в тих питаннях, які мали пряме відношення до їхніх класів, а також право дорадчого голосу в усіх інших випадках (RDIA 1917, 79).

Важливим здобутком проекту статуту 1915 р. було встановлення освітнього цензу та більш широких вимог для кандидатур на посади начальниць, викладачів та виховательок єпархіальних училищ. Головною вимогою для кандидатури на посаду начальниці училища була «педагогічна досвідченість та відмінна поведінка», а також належність до Православної церкви. Затверджував її на цій посаді єпархіальний преосвященний (Polnoe sobranie zakonov 1885, 256). Однак за новим проектом начальниця призначалася Св. Синодом за рекомендацією єпархіального архієрея, а затверджував її на посаді Навчальний комітет.

Вона обов'язково мала бути православного віросповідання, руською підданою, отримати атестат або свідоцтво про завершення курсу вищого жіночого навчального закладу, а також мати педагогічний стаж не менше ніж 10 років. Начальницею призначали вдову або дівицю, якій було не менше 30 років (RDIA 1917, 82). Тобто, як бачимо, для цієї посади був навіть передбачений віковий ценз.

У статуті 1868 р. було визначено, що викладачі повинні обиратися училищною радою з осіб, які мали задовільні атестати про закінчення середніх та вищих навчальних закладів і були представниками духовного або світського станів. На посаді вони затверджувалися єпархіальним архієреєм. У примітці до 54 параграфу статуту 1868 р. зазначалося, що з дозволу єпархіального преосвященного до викладання могли бути допущені і вчительки, які здобули достатню освіту і пройшли попереднє випробування радою училища (Polnoe sobranie zakonov 1885, 257-258). Водночас у новому проєкті статуту 1915 р. були збільшені вимоги щодо рівня освіти викладачів. У 117 параграфі зазначалося, що викладачами могли бути особи, які завершили курс духовної академії зі ступеня не нижче ніж кандидат богослов'я, а також особи, котрі здобули освіту в світських вищих навчальних закладах. Лише викладачі нових мов могли мати середню освіту. У примітці до цього параграфу було прописано, що особи жіночої статі, які завершили навчання в жіночих гімназіях, єпархіальних жіночих училищах, інститутах шляхетних дівчат та жіночих училищах духовного відомства, могли викладати лише в перших чотирьох класах. Крім того, до виконання викладацьких обов'язків в перших чотирьох класах допускалися й дійсні студенти духовних академій та духовних семінарій (RDIA 1917, 84).

Відповідно до 21 параграфу статуту єпархіальних жіночих училищ 1868 р. виховательок призначала училищна рада за рекомендацією начальниці училища з осіб православного віросповідання, які мають відмінну поведінку та достатню освіту (Polnoe sobranie zakonov 1885, 257). Зрозуміло, що визначення «достатньої освіти» є дуже неточним і незрозумілим. Найчастіше виховательками були випускниці єпархіальних училищ та жіночих училищ духовного відомства, про що свідчать звіти про діяльність цих училищ. За новими вимогами виховательки обов'язково повинні були мати вищу або середню освіту (RDIA 1917, 82).

Наступна група змін стосувалася навчального процесу і відповідала більшості вимогам, які висували як учениці, так і викладачі й керівництво училищ у зверненнях, петиціях до Св. Синоду. Було запроваджено вступні екзамени, що значно підвищувало вимоги до

дівчат, які хотіли навчатися в єпархіальних училищах і загалом підіймало середній рівень знань єпархіалок. У майбутньому така практика могла зменшити проблему малоуспішних вихованок, яка була в центрі уваги училищних рад протягом усього періоду існування цих освітніх установ (Nuzhnikova 2018, 33-34). Навчальний курс було значно розширено і фактично зрівняно з курсом жіночих гімназій. У розкладі з'явилися нові дисципліни: історія руської літератури, природознавство, гігієна, практичні заняття з педагогіки, гімнастика. Крім того, курс математики був розділений на арифметику, алгебру та геометрію. Французька та німецька мови перейшли з групи необов'язкових до групи обов'язкових дисциплін, відтепер вихованки їх вивчали по 20 годин на тиждень. Загалом було змінено перелік необов'язкових предметів, з'явилися такі дисципліни, як: латина, музика, іконопис, медицина, стенографія, сільське господарство та інше. За новим проєктом статуту загальне число уроків у єпархіальних училищах становило 195 годин на тиждень замість 112 годин, передбачених статутом 1868 р. (RDIA 1917, 91-92). Усі ці нововведення, безумовно, мали сприяти покращенню навчального процесу та зрівнянню можливостей пошуку в майбутньому роботи для випускниць єпархіальних училищ і жіночих гімназій. Цей проєкт так і не був реалізований через Першу світову війну та Лютневу революцію. Однак він міг розв'язати багато проблем, які накопичилися в системі жіночої духовної освіти протягом другої половини XIX — початку XX ст.

Останні палкі дискусії щодо реорганізації єпархіальних жіночих училищ розгорнулися у травні 1917 р. в Петрограді під час роботи всеросійського з'їзду педагогів духовно-навчальних закладів. На одному з фінальних засідань після довгої полеміки про шляхи розв'язання проблем єпархіальних училищ, передусім матеріальних, майже одностайно було ухвалено рішення про перехід цих училищ у підпорядкування Міністерства народної освіти (Vserossiiskii s'ezd pedagogov 1917, 2-3). Проте одночасно відбувався всеросійський з'їзд духовенства і мирян, члени якого відхилили це рішення, хоч і незначною більшістю (Ot uchebnoho komiteta 1917, 3-4). Це питання так і не було розв'язано, оскільки 11 грудня 1917 р. Комісаріат народної освіти затвердив постанову, згідно з якою всі навчальні заклади духовного відомства передавали в підпорядкування Комісаріату народної освіти (Dekrety Sovetskoï vlasti 1957, 325). Протягом 1918 р. радянська влада видала ще низку декретів, які повністю ліквідували будь-які можливості для існування релігійного виховання й навчання і збереження духовно-навчальних установ (Dekrety Sovetskoï vlasti 1959, 276). Тому, як наслідок, протягом 1918 р. всі єпархіальні училища були закриті, а їхні

будівлі були експропрійовані та передані Комісаріату народної освіти, Комісаріату шляхів сполучення для розміщення військ тощо.

Отже, попри поступові зміни, яких зазнавали єпархіальні жіночі училища протягом усього часу свого існування, на початку ХХ ст. вони значно відставали за різними показниками від інших середніх жіночих навчальних закладів, підпорядкованих міністерству народної освіти та відомству установ імператриці Марії. Активними ініціаторами модернізації цих освітніх установ найчастіше були самі ж викладачі та члени училищних рад. Протягом перших десятиліть ХХ ст. єпархіальні училища переживали постійні трансформаційні процеси: відкриття сьомих додаткових педагогічних класів, розширення та модифікація навчальної програми. Однак ці перетворення так і не дали бажаного результату, вони призвели лише до часткового реформування училищ. Розв'язання всіх проблемних питань, пов'язаних з навчально-виховною частиною та статусом єпархіальних училищ, покладалося на новий статут, проект якого був розроблений 1915 р. Проте військові та політичні події завадили впровадити його в життя. Водночас на початку ХХ ст. можливо чітко простежити намір як місцевого єпархіального, так і вищого центрального керівництва реорганізувати єпархіальні жіночі училища та перші кроки щодо пристосування їх до викликів часу.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Andreeva, E. A. Eparkhial'nye zhenskie uchilishcha v Rossii. *Pedagogika* [*Pedagogy*], no. 3, 1999, s. 85-91. (In Russian)

Андреева, Е. А. Епархиальные женские училища в России. *Педагогика*, № 3, 1999, с. 85-91.

Chego mozhno zhelat' ot eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch. *Tserkovnyi vestnik*, no. 52, 1904, s. 1649-1650. (In Russian)

Чего можно желать от епархиальных женских училищ. *Церковный вестник*, № 52, 1904, с. 1649-1650.

Dekrety Sovetskoï vlasti. T. 1: 25 oktiabria 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva, 1957. (In Russian)

Декреты Советской власти. Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва, 1957.

Dekrety Sovetskoï vlasti. T. 2: 17 marta – 10 iuliia 1918 g. Moskva, 1959. (In Russian)

Декреты Советской власти. Т. 2: 17 марта – 10 июля 1918 г. Москва, 1959.

Filevskii, I. K voprosu o preobrazovanii nyneshnego eparkhial'nogo zhenskogo uchilishcha. *Iuzhnyi krai*, 3 oktiabria, 1905, s. 4. (In Russian)

Филевский, И. К вопросу о преобразовании нынешнего епархиального женского училища. *Южный край*, 3 октября, 1905, с. 4.

Golikov, A. O podgotovke vospitannits eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch k uchitel'stvu v narodnykh shkolakh. *Narodnoe obrazovanie*, no. 9, 1896, s.5-22; no. 10, s. 57-67; no. 11, s.16-36. (In Russian)

Голиков, А. О подготовке воспитанниц епархиальных женских училищ к учительству в народных школах. *Народное образование*, № 9, 1896, с. 5-22; № 10, с. 57-67; № 11, с. 16-36.

Izvlecheniia iz predstavlennykh eparkhial'nymi preosviashchennymi sviateishemu Sinodu soobrazhenii sovetov eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch po voprosu ob izmeneniakh, zhelatel'nykh v stroe etikh uchilishch. Sankt-Peterburg, 1906. (In Russian)

Извлечения из представленных епархиальными преосвященными святейшему Синоду соображений советов епархиальных женских училищ по вопросу об изменениях, желательных в строе этих училищ. Санкт-Петербург, 1906.

Kapralova, E. O novoi zadachi dlia eparkhial'nykh uchilishch. *Tserkovnyi vestnik*, no. 35, 1904, s. 1100-1102. (In Russian)

Капралова, Е. О новой задаче для епархиальных училищ. *Церковный вестник*, № 35, 1904, с. 1100-1102.

Kobchenko, K. A. "Zhinochyii universytet Sviatoi Ol'gy": istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv. Kyiv, 2007. (In Ukrainian)

Кобченко, К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ, 2007.

Krasnov, M. Eparkhial'nye zhenskie uchilishcha. *Obrazovanie*, no. 12, 1892, s. 221-227. (In Russian)

Краснов, М. Епархиальные женские училища. *Образование*, № 12, 1892, с. 221-227.

Kuznetsov, A. Eparkhial'nye zhenskie uchilishcha (po povodu ispolnivshegosia sorokaletia ustava etikh uchilishch). *Tserkovnye ведомosti*, no.3, 1909, s. 120-124; no. 4, 1909, s. 178-183; no. 5, 1909, s. 229-234; no. 6, 1909, s. 283-286; no. 7, 1909, s. 340-344; no. 8, 1909, s. 379-382; no. 10, 1909, s. 460-463; no. 11, 1909, s. 514-518. (In Russian)

Кузнецов, А. Епархиальные женские училища (по поводу исполненного сорокалетия устава этих училищ). *Церковные ведомости*, № 3, 1909, с. 120-124; № 4, 1909, с. 178-183; № 5, 1909, с. 229-234; № 6, 1909, с. 283-286; № 7, 1909, с. 340-344; № 8, 1909, с. 379-382; № 10, 1909, с. 460-463; № 11, 1909, с. 514-518.

K voprosu o nuzhdakh eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch. *Obrazovanie*, no. 5-6, 1894, s. 512-521. (In Russian)

К вопросу о нуждах епархиальных женских училищ. *Образование*, № 5-6, 1894, с. 512-521.

K voprosu o shtatakh prepodavatelei v eparkhial'nykh zhenskikh uchilishchakh. *Tserkovnyi vestnik*, no. 35, 1897, s. 1105-1109. (In Russian)

К вопросу о штатах преподавателей в епархиальных женских училищах. *Церковный вестник*, № 35, 1897, с. 1105-1109.

Lysenko, S. Eparkhial'ni uchylyshcha iak shliakh osvity ta sotsializatsii zhinok u XIX – na pochatku XX st. *Molod' i rynek. Shchomisiachnyi naukovopedagogichnyi zhurnal [Youth And Market. Monthly Scientific-Pedagogical Journal]*, no. 1, 2013, s. 57-62. (In Ukrainian)

Лисенко, С. Епархіальні училища як шлях освіти та соціалізації жінок у XIX – на початку XX ст. *Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал*, № 1, 2013, с. 57-62.

Novik, E. K voprosu ob otkrytii VII klassa pri Tavricheskom Eparkhial'nom zhenskom uchilishche. *Tavricheskie eparkhial'nye ведомosti*, no. 12, 1886, s. 661-665. (In Russian)

Новик, Е. К вопросу об открытии VII класса при Таврическом Епархиальном женском училище. *Таврические епархиальные ведомости*, № 12, 1886, с. 661-665.

Nyzhnikova, S. V. *Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Нижнікова, С. В. *Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Харків, 2018.

Nyzhnikova, S. V. *Єпархіальні жіночі училища в роки Української революції: проблема статусу та реструктуризації*. У: *“Іван Климентайович Рибалка: життя, творчість, дослідження”*. *Матеріали наукових читань пам’яті професора І. К. Рибалки (м. Харків, 26 червня 2019 р.)*. Kharkiv, 2019, s. 65-67. (In Ukrainian)

Нижнікова, С. В. *Єпархіальні жіночі училища в роки Української революції: проблема статусу та реструктуризації*. У: *“Іван Климентайович Рибалка: життя, творчість, дослідження”*. *Матеріали наукових читань пам’яті професора І. К. Рибалки (м. Харків, 26 червня 2019 р.)*. Харків, 2019, с. 65-67.

Определение Св. Синода от 23 августа – 5 сентября 1907 года за № 5077, о некоторых изменениях в учебном курсе епархиальных женских училищ. *Церковные ведомости*, no. 36, 1907, s. 324-329. (In Russian)

Определение Св. Синода от 23 августа–5 сентября 1907 года за № 5077, о некоторых изменениях в учебном курсе епархиальных женских училищах. *Церковные ведомости*, № 36, 1907, с. 324-329.

От учебного комитета при Св. Синоде. *Всероссийский церковно-общественный вестник*, no. 79, 1917, 28 июля, s. 3-4. (In Russian)

От учебного комитета при Св. Синоде. *Всероссийский церковно-общественный вестник*, № 79, 1917, 28 июля, с. 3-4.

Poletaev, N. K. *Вопросу о пересмотре устава епархиальных женских училищ*. *Церковный вестник*, no. 50, 1893, s. 789-790; no. 51, s. 805-806. (In Russian)

Полетаев, Н. К. *Вопросу о пересмотре устава епархиальных женских училищ*. *Церковный вестник*, № 50, 1893, с. 789-790; № 51, с. 805-806.

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 2. Sankt-Peterburg, 1885. (In Russian)

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург, 1885.

Polozhenie o sed'mom dopolnitel'nom pedagogicheskom klasse pri eparkhial'nykh zhenskikh uchilishchakh. *Tserkovnye ведомости*, no. 41, 1907, s. 362-366. (In Russian)

Положение о седьмом дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах. *Церковные ведомости*, № 41, 1907, с. 362-366.

Popova, O. D. *V stenakh konvikta (Ocherki povsednevnoi zhizni zhenskikh eparkhial'nykh uchilishch)*. Riazan'. 2006. (In Russian)

Попова, О. Д. *В стенах конвикта... (Очерки повседневной жизни женских епархиальных училищ)*. Рязань, 2006.

Rosiis'kyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv (RDIA), f. 802, op. 9, spr. 21. O sostavlenii normal'nykh programm po predmetam kursa shestiklassnykh eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch, 669 ark. (In Russian)

Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 802, оп. 9, спр. 21. О составлении нормальных программ по предметам курса шестиклассных епархиальных женских училищ, 669 арк.

RDIA, f. 802, op. 10, spr. 57A. Ob izmeneniiakh v uchebno-vospitatel'nom otnoshenii eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch, 351 ark. (In Russian)

РДІА, ф. 802, оп. 10, спр. 57А. Об изменениях в учебно-воспитательном отношении епархиальных женских училищ, 351 арк.

RDIA, f. 802, op. 10, spr. 76. O vremennom prekrashchenii uchebnykh zaniatii v eparkhial'nykh zhenskikh uchilishchakh, 51 ark. (In Russian)

РДІА, ф. 802, оп. 10, спр. 76. О временном прекращении учебных занятий в епархиальных женских училищах, 51 арк.

RDIA, f. 802, op. 11, spr. 20. Po eparkhial'nym zhenskim uchilishcham (doklady i zhurnaly), 64 ark. (In Russian)

РДІА, ф. 802, оп. 11, спр. 20. По епархиальным женским училищам (доклады и журналы), 64 арк.

RDIA, f. 802, op. 11, spr. 80. O reforme eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch, 159 ark. (In Russian)

РДІА, ф. 802, оп. 11, спр. 80. О реформе епархиальных женских училищ, 159 арк.

Semenov, D. Eparkhial'nye zhenskie uchilishcha za pervoe piatidesiatiletie ikh sushchestvovaniia. *Russkaia shkola*, no. 9, 10, 1893, s. 26-37; no. 11, 1893, s. 29-48; no. 12, 1893, s. 12-17. (In Russian)

Семенов, Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования. *Русская школа*, № 9, 10, 1893, с. 26-37; № 11, 1893, с. 29-48; № 12, 1893, с. 12-17.

Shishatskii, D. VII pedagogicheskii klass pri Tavricheskom eparkhial'nom zhenskom uchilishche, kak sredstvo prakticheski podgotovit' vospitannits k uchebno-vospitel'nomu delu. *Tavricheskie eparkhial'nye vedomosti*, no. 8, 1886, s. 461-467. (In Russian)

Шишацкий, Д. VII педагогический класс при Таврическом епархиальном женском училище, как средство практически подготовить воспитанниц к учебно-воспитательному делу. *Таврические епархиальные ведомости*, № 8, 1886, с. 461-467.

Stepanenko, G. V. Zhinochi dukhovni shkoly v Ukraini y XIX – na pochatku XX st.: shliakh vid elementarnoi do fakhovoi pedagogichnoi osvity. *Problemy istorii Ukrainy XIX–XX st.* [Problems of the History of Ukraine of the XIX–XX Centuries], no. 13, 2007, s. 184-196. (In Ukrainian)

Степаненко, Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. *Проблеми історії України XIX–XX ст.*, вип. 13, 2007, с. 184-196.

Vserossiiskii s"ezd pedagogov dukhovno-uchebnykh zavedenii. *Vserossiiskii tserkovno-obshchestvennyi vestnik*, no. 40, 1917, 3 iunia, s. 2-3. (In Russian)

Всероссийский съезд педагогов духовно-учебных заведений. *Всероссийский церковно-общественный вестник*, № 40, 1917, 3 июня, с. 2-3.

Zabytyi ugolok (K voprosu o polozenii uchebno-vospitel'nogo personala v eparkhial'nykh zhenskikh uchilishchakh). *Russkaia shkola*, no. 2, 1912, s. 84-97. (In Russian)

Забутый уголок (К вопросу о положении учебно-воспитательного персонала в епархиальных женских училищах). *Русская школа*, № 2, 1912, с. 84-97.

Svitlana Nyzhnikova

Candidate of Historical Science, Senior Lecturer

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.nyzhnikova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2064-6867

**EPARCHIAL WOMEN'S SCHOOLS IN UKRAINE IN THE FIRST TWO
DECADES OF THE 20TH CENTURY:
REFORM VS STAGNATION?**

The paper explores the history of eparchial women's schools during the first decades of the 20th century. These institutions underwent certain changes in their educational practices during the second half of the 19th century. However, problems gradually accumulated, which led to their lagging behind other women's secondary schools in a number of aspects. In the early 20th century, there were many initiatives to reorganize them and adapt them to the modern times. The article considers the complex process that eparchial schools went through in order to match the educational level of women's gymnasiums. Examining the changes in the educational process that were introduced as a result of the active participation of students of theological schools in the revolutionary events of 1905–1907, the author notes the close similarity of the demands made by students of eparchial schools and seminaries, because they concerned the most basic features and functioning of the entire network of theological educational institutions. The paper analyzes the draft of the new 1915 statute of the eparchial schools and compares it with the statute of 1868. The 1915 statute was developed over several years; its articles were discussed at various meetings of the Educational Committee of the Holy Synod and a special commission set up to negotiate requirements and proposals for the reform of the eparchial women's schools. Particular attention is paid to the articles devoted to the modernization of the educational process. The author considers the sessions of the All-Russian Congress of Teachers of Theological Institutions and the All-Russian Congress of Clergy and Laity, which took place in the spring of 1917 and discussed further ways to transform these institutions. Attention is given to the process of the gradual liquidation of the entire system of theological education after the Bolsheviks seized power. It is concluded that the eparchial women's

schools underwent a continuous process of reform during the first decades of the 20th century, but these changes did not solve all of the problems that had accumulated over their history.

Key words: eparchial women's schools, reform, stagnation, 20th century, Ukraine, Holy Synod, women's education, statute, reorganization.

*Стаття надійшла до редакції 29.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-06**УДК 930.2:821.16'04-97:94(=411.16)****Максим Панін**

магістрант

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Вул. Сковороди, 2, 04070, Київ, Україна

Email: paninmaxim1997@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8076-6043

**КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК У КОНТЕКСТІ ЮДАЇКИ:
ІСТОРИОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ¹**

Автор статті розглядає Києво-Печерський патерик як джерело для реконструкції образу юдеїв в літературному середовищі православних книжників. Дослідницький фокус зосереджено на християнсько-юдейських відносинах у Київській Русі XI–XIII ст. В роботі дається огляд актуальної дослідницької літератури за темою, вказуються проблемні місця в історіографії. У зв'язку з останнім визначаються два основні вектори для потенційного розвитку теми. Перший – пропозиція досліджувати патерик в руслі історії ідей та уявлень, що дозволяє зануритися в систему поглядів і оцінок східно-слов'янських книжників. Другий – розширення джерельної бази. Так, історіографічна традиція серед текстів патерика переважно виділяла найбільш помітне у своїй антиюдейській спрямованості «Слово про Євстратія Постника».

©Панін М., 2021

Як цитувати: Панін, М. Києво-Печерський патерик у контексті юдаїки: історіографічні спостереження та джерельний потенціал. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 106-120, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-06>.

In cities: Panin, M. The Kyiv-Pechersk Patericon in the Context of Judaica: Its Potential as a Source and Some Historiographical Observations. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 106-120, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-06>. (In Ukrainian)

¹ Висловлюю подяку за цінні зауваження та поради при написанні цієї статті старшому викладачу кафедри філософії НУ «Одеська морська академія» Павлу Майбороді та доктору філософії в галузі історії Владиславу Водьку.

Дослідник звертає увагу й на три інших наративи в рамках патерика, які так само в певній мірі відображають юдофобські погляди православного духовенства. Серед них розглядаються “Слово про Лаврентія-затворника”, “Слово про Микиту-затворника” та “Слово про Святошу”. Автор наголошує на унікальності згадок про юдеїв в останніх двох джерелах. Таким чином, існуючі матеріали свідчать про те, що згадки про юдейський елемент використовувались, як правило, в полемічній та/або дидактичній площині. В роботі показана спорідненість певних антиюдейських інвектив і топосів з новозавітною та святоотецькою традиціями, які суттєво вплинули на світобачення киево-руських книжників. Ці відомості запропоновано розглядати і аналізувати в комплексі з іншими пам’ятниками киево-руської православної літератури, зокрема “Словом про закон і благодать” Іларіона та Повістю віремених літ.

Ключові слова: образ юдеїв, православні книжники, юдофобія, антиюдаїзм, Києво-Печерський патерик, Київська Русь.

Києво-Печерський патерик (далі КПП) — найдавніший агіографічний збірник часів Київської Русі, що містить оригінальні наративи про історію однойменного монастиря та діяння його насельників. Ядром КПП стали два послання, написані на поч. XIII ст. Перше послання написано єпископом Володимирським і Суздальським Симоном (колись був ченцем Києво-Печерського монастиря; помер у 1226 р.) своєму духовному учневі — Полікарпу. Друге — самим Полікарпом і адресовано Києво-Печерському архімандриту Акіндіну. Мета послань полягала в повчанні ченців в дусі християнських ідеалів на прикладах святих подвижників, а також у прославленні самої обителі.

В історіографії цю пам’ятку вивчали з різних дослідницьких перспектив, починаючи з др. пол. XIX ст. і до сьогодні. Діапазон наукових праць дуже широкий: від проблем текстології (Shahmatov 1897; Abramovich 1902), дешифрування агіографічного стилю (Adrianova-Perets 1964), вивчення художньо-функціональної семантики конкретних образів (Volkova 1979) — до реконструкції монастирського побуту (Rychka 1995) й сучасних студій з вивчення емоційного світу чернечої спільноти (Petrushko 2018).

З огляду на специфіку житійного жанру, сповненого релігійно-фантастичними «дивами» (видіння, зцілення, пророкування, екзорцизм

та ін.) і патериковим ідеалізмом, мені видається можливою реконструкція уявленень киево-руських книжників про юдеїв. Сказане визначає мету статті — комплексно дослідити уявлення православних книжників про юдеїв в рамках КПП відповідно до актуальних досліджень. Для цього в своїх студіях я буду спиратися переважно на історико-генетичний та історико-порівняльний методи.

У контексті юдаїки КПП неодноразово розглядали як важливе історичне джерело разом з «Повістю временних літ» (далі ПВЛ) та «Словом про закон і благодать» Іларіона (далі СЗБ). Однак потенціал обраного джерела розкритий не повністю.

Традиційно історіографія в контексті КПП і юдаїки обмежується розглядом одного сюжету — життя Євстратія Постника (Trahtenberg 1998, 122-126; СНекин 1994, 39-40; Litavrin 2001, 478-495; Kulik 2008, 66; Petruhin 2008, 209-227; 2010, 223-226; 2011, 252-253; Panchenko 2002, 167; 2010; Karpov 2014, 239-251; Yakovenko 2017, 475-476; Pereswetoff-Morath 2002, 46-50, — тільки останній дослідник у своїх дослідженнях пішов дещо далі). Така уважність до цього джерела легко пояснюється сюжетною динамікою новели, яка різко виділяє це «Слово» серед інших. Проте в арсеналі КПП містяться й інші, менш помітні, наративи, які, тим не менш, заслуговують на увагу. Вони також проливають світло на образ юдеїв, доповнюючи своїми штрихами юдофобську перспективу православного духовенства. Тим більше це актуально у зв'язку з популярністю КПП як четьей книги як такої, вона дійшла до нас в кількості близько 200 списків (Kievo-Pecherskij paterik 1997, 641). Такий авторитетний і оригінальний для Східної Європи агіографічний збірник, безсумнівно, відігравав вагомую роль у конструюванні як історичної пам'яті, так і своєрідної морально-етичної матриці читача.

1. Почнемо з найбільш розробленого «Слова про Євстратія Постника» (Kievo-Pecherskij paterik, 366-368). Вбачається за необхідне коротко нагадати агіографічний сюжет. Монах-аскет Євстратій з групою киян і монастирських робітників були викрадені «безбожними агарянами» (тобто половцями) в ході набігу на Київ. Названі бранці були продані в рабство херсонеському купцеві-юдеєві, який намагався змусити зректись Христа своїх жертв. Євстратій навпаки став зміцнювати братів у вірі, і ті померли від голоду. Лише досвідчений постник зумів вижити, тому був змушений прийняти хресні муки від рук юдеїв, про що чітко повідомляє агіограф. Особливий акцент робиться на тому, що ці муки юдеї зробили на «Пасху свою», продовжуючи знущатися і вести полемічні дебати з розп'ятим монахом, якого пізніше вони доби́ли списом. Тоді його дух вознісся на вогненній колісниці і пролунав голос, що говорив по-грецьки:

«Ось добрий громадянин небесного граду!». Далі за агіографічним сюжетом всі юдеї були покарані вигнанням з міста, а купця-мучителя було страчено. При цьому багато юдеїв прийняли хрещення.

Наведу найбільш важливі для поставленої проблеми історіографічні тези. Зокрема, кожен зі згаданих вище дослідників підкреслює антиюдейську спрямованість життя, де піком прояву юдофобії виступає агіографічний топос «*imitatio Christi*» (букв. з лат.: «наслідування Христу»; в тексті — розп'яття юдеями Євстратія), що за своїми літературними параметрами нагадує релігійний наклеп.

Використовуючи описовий підхід, візантиніст Г. Г. Литаврін вписав життя Євстратія Постника в широкий історичний контекст, зокрема візантійських реалій на межі XI–XII ст. (Litavrin 2001, 478-495). У своїх порівняннях учений намагався показати достовірність низки фактів, описаних у джерелі: а) існування мережі работоргівлі в Східній Європі, де слов'яни були поширеним товаром; б) наявність у візантійському законодавстві обмежень у торгівлі рабами-християнами (особливо, новела Алексія I Комніна 1095 р.), що «відіграло» свою роль в житті; в) саме мучеництво Євстратія; г) подальші санкції з боку грецької (візантійської) адміністрації проти місцевих юдеїв. Також дослідник зазначив двоїсту природу цього патерикового сюжету: схрещення давньоруської та візантійської традиції, де перша оповідає про київське життя ченця, а друга проявляється в самому сюжеті мучеництва й посмертних див. Крім того, візантійська традиція видається лексично, а саме словом «протостратор», яким був названий монах Євстратій після смерті. Литаврін перекладає це слово як «начальник над охоронцями колісниць», що семантично вписується в житійний сюжет і відповідає комніновській епосі. Спостереження, які висловив Литаврін, стали лейтмотивом подальших публікацій на тему життя (В. Я. Петрухін, О. О. Панченко, А. Пересветов-Мурат, О. Ю. Карпов та ін.)

Однак слідом за Панченком я згоден, що «історизм» джерела не слід переоцінювати (Panchenko 2010). Зокрема, буквально сприймаючи «Слово», Литаврін втрачає релігійно-наклепну конотацію життя, до якої я повністю схиляюся. Крім цього, Панченко заперечує Литавріну, вказуючи, що у Візантії межі XI–XII ст., на час правління імператора Алексія I Комніна (1081–1118), навпаки, припадає період найбільшої толерантності у ставленні до єврейського населення імперії (Ibidem). Згадана ж новела Алексія I Комніна за 1095 р. зводилася до наступного: якщо є свідки того, що хтось був народжений від вільних батьків, але потім виявився поневолею, то таких людей слід негайно відпускати. Отже, здається, що жодної антиюдейської спрямованості в законі немає.

Отже, в історіографії досі немає остаточного вирішення цієї колізії: чи був в епоху Алексія I Комніна державний антиюдаїзм? Хай там як, для вивчення образу юдеїв у середовищі православного духовенства досить згадки перших як літературних акторів. Описаний підхід у руслі історії ідей та уявлень дозволить уникнути умоглядних інтерпретацій тексту при тому, що забезпечить більш глибоке проникнення в систему поглядів і оцінок самих православних книжників.

У такому випадку перше, що варто відзначити, — точне спостереження Л. С. Чекіна про одну есхатологічну топіку в давньоруських кліриків (Chekin 1994, 39-40). Зокрема, розбираючи наступне «Слово про Никона», де героя-монаха теж розп'яли половці, які потім хрестилися, Чекін зауважує однакову роль, яку останні «відіграють» разом з євреями як своєрідні «передвісники Апокаліпсису». Схожу інтонацію, як зауважує дослідник, можна простежити і в ПВЛ, де чітко представлена есхатологічна місія іновірців відповідно до апокрифічного «Одкровення Мефодія Патарського». У цьому уривку йдеться про дві навали, які переживе світ: першу — «ізмаїлітів» (серед них позначені і юдеї), другу — «нечистих народів, замуrowаних у північних горах Александром Македонським» (Povest' vremennyh let, 264-265).

Гіпотезу Чекіна продовжує Панченко, додаючи контекст Першого хрестового походу та його антиюдейську спрямованість, де особливий акцент було зроблено на зверненні іновірців до християнства (Panchenko 2010). З цього випливає, що наступні «літературні» хрещення юдеїв та половців пов'язані саме з цим «хрестоносним ґрунтом». Отже, мотив хрещення іновірців як у «Слові про Євстратія», так і в «Слові про Никона» має дуже важливе значення для православної історії: хрещення немовби «відсуває» кінець світу від сучасників.

Хоча питання датування життя відкрите, згадка в ПВЛ під 1096 р. половецького набігу на Київ і ескалація християнсько-юдейських відносин після Першого хрестового походу дають підстави встановити певний *terminus post quem*. Для уточнення датування багато що міг би дати історико-лінгвістичний аналіз тексту, проте робіт, у яких він би проводився, я серед дослідницької літератури не бачив.

Якщо ж говорити про *terminus ante quem*, то з ним справи ще складніші. Ця проблема особливо актуальна в рамках питання про «першість» релігійного наклепу на юдеїв, яке порушується між двома християнськими полюсами: сюжет про Євстратія Постника (Крим) та сюжет про Вільяма Норвіцького (Англія).

На жаль, великий латиномовний трактат «*Vita et Passio Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*» («Життя та страсті святого мученика Вільяма

Норвічського»), який написав англійський чернець Томас Монмутський у др. пол. XII ст., досі не перекладено жодною зі слов'янських мов. Водночас він добре відомий у дослідницькій літературі: його порівнювали зі «Словом про Євстратія Постника» (Trahtenberg 1998, 122-126; Panchenko 2002, 161-168; 2010; Petruhin 2008, 209-227; 2010, 223-226;). За англійським агіографічним сюжетом, у 1144 р. євреї міста Норвіч перед Великоднем розіп'яли якогось християнського хлопчика на ім'я Вільям. У цьому оповіданні, крім відомих хресних страстей, є мотив т. зв. кривавого наклепу, за яким євреї нібито використовували кров для своїх ритуальних цілей. Отже, виходило, що без пролиття християнської крові юдеї не могли отримати свободу й повернутися на батьківщину.

Сюжет з Євстратієм значно відрізняється від вищезгаданого. Як справедливо зауважує Петрухін, юдей-мучитель не виступає в ролі «фахівця з обряду», навіть більше, сам мотив убивства Євстратія «побутовий» — юдей-купець розлютився на ченця, тому що останній «був винуватцем у загибелі злата його», — тобто померлих від голоду православних християн (Petruhin 2010, 223-224). При цьому в творі агіограф використовує ритуально-наклепний антураж: розп'яття Євстратія на хресті як Ісуса Христа та вчинення цього на Великдень. Також про авторські уявлення свідчить те, що він календарно «схрестив» юдейську та християнську пасхальні традиції, хоча вони не можуть збігатися. Цей прийом, як бачиться, видає наклепне спрямування автора і теж сприяє викриттю житійного «історизму».

Виходить, що, крім загального релігійно-ідеологічного фундаменту з неприкритим антиюдаїзмом, сюжети повністю автономні й не перетікають з одного в інший. Важливо відзначити, що, на відміну від західноєвропейської міфологеми кривавого наклепу, яка пізніше почала значно поширюватися на території Західної Європи, русько-візантійський сюжет з Євстратієм так і залишився єдиним казусом доти, поки в 1670-х рр. наклепний антиюдейський дискурс не був інкорпорований у православну культуру архімандритом Йоаникієм Галятовським².

Наступні три наративи розглянемо в порядку зростання в них інформативності.

² Йоаникія Галятовського (1620–1668 рр.) — відомий православний автор др. пол. XVII ст., випускник, а потім викладач і ректор Києво-Могилянської колегії. Архімандрит Єлеського монастиря у м. Чернігів. У 2017 р. Н. М. Яковенко опублікувала ґрунтовне дослідження про біографію і літературну спадщину Й. Галятовського. Окремий розділ монографії був присвячений антиюдейській сюжетіці в його творчості, особливе місце в якому посіла книга «Месія правдивий», у якій, як указує дослідниця, транслюються характерні для Речі Посполитої юдофобські мотиви (Yakovenko 2017, 457-498).

2. В «Слові про Лаврентія-затворника» яскраво описано випадок зцілення біснுவатого, з яким намагався впоратися монах Лаврентій з Ізяславового монастиря (Kievo-Pecherskij paterik, 396-398). Хоч монах і був благословенний даром зцілення, він не зміг вигнати біса. Це призвело до того, що затворник направив біснуватого з його оточенням до Печерського монастиря. Саме там через велику кількість преподобних отців сталося диво зцілення, яке покликане возвеличити духовну міць святої обителі.

У контексті цього сюжету здаються показовими «симптоми хворого». Крім божевільної сили: «колоду, яку десять чоловіків знести не могли, він один, піднявши, закидав», — далі православним книжником виділяється характерне «говоріння язиками», — «Почав він [біснуватий — М. П.] говорити єврейською, потім латиною, потім грецькою і, простіше сказати, всіма мовами [...]».

Може здатися, що перелік мов біснуватого автор наводить з певним значенням і це відображає стереотипи щодо опонентів та/або конкурентів руського православ'я (юдеїв, католиків, православних-візантійців), проте ми не знаходимо будь-яких чітко виражених ознак цього. Названі мови належать до т. зв. біблійних мов. Вони добре відомі духовній особі за своїм найменуванням: це іврит (ТаНаХ), латинська (Вульгата) та грецька (Септуагінта). Як справедливо зауважує Пересветов-Мурат (Pereswetoff-Morath 2002, 92), список міг бути почерпнутим книжником з Євангелія від Луки: «Був же й напис над Ним письмом грецьким, латинським і гебрейським написаний: «Це — Цар Юдейський» [Лк. 23:38]. Очевидно, лише тому мови згадуються в цьому пасажі в такій триєдиній формулі. Крім цього, для православного читача підкреслюється той багатий мовний багаж, наявний у бісівських сил, аж до мов Письма, що більше говорить про слов'янську демонологію, ніж про предмет нашого дослідження.

3. «Слово про Микиту-затворника» теж оповідає про «чортівщину», однак цей сюжет заслуговує на більшу увагу в контексті досліджуваної проблеми (Kievo-Pecherskij paterik, 392-396). У джерелі говориться, що молодий чернець на ім'я Микита заради слави захотів піти в затвор, а ігумен не давав йому свого благословення. Тоді недосвідчений монах самоправно зачинився в келії, і вже через кілька днів його спокусив диявол. За намовою останнього, чернець «старанно займався читанням і книжною премудрістю», поки замість нього самого молився біс в образі янгола. Подальший сюжетний конфлікт пов'язаний з тим, що монах-Микита «всі книги юдейські знав добре» (подано перелік книг ТаНаХа — єврейської Біблії), зухвало нехтуючи читанням і бесідами на тему новозаповітного

(християнського) циклу книг, як повідомляє джерело: «святих книг, Господом в *благодаті* [курсив мій — М. П.] переданих». Такий «книжковий смак» послужив своєрідним сигналом для Печерської братії, що «спокушений він ворогом». Після ідентифікації проблеми життійного героя було відмолено і потім він клявся, що забув Старозаповітні книги.

Серед усіх дослідників особливу увагу наведеному наративу приділив Пересветов-Мурат (Pereswetoff-Morath 2002, 89-97). Мені здається справедливим його судження про те, що сюжет про Микиту-затворника є більш «автохтонним», ніж сюжет про Євстратія Постника, що має візантійське коріння. Звідси випливає, що в аналізованому тексті можна побачити оригінальні уявлення його автора — православного книжника.

Тоді як Пересветов-Мурат розглядає історію про Микиту-затворника як своєрідну православну притчу, яка ілюструє, що мудре церковне керівництво повинно застерігати іноків від потенційного розбещення юдаїзмом, я пропоную подивитися на витоки цієї антиюдейської топіки.

У «Слові про Микиту-затворника» ми бачимо своєрідну рецепцію теології заміщення³ у православного автора. Мається на увазі ранньохристиянський полемічний мотив з протиставленням «нового» християнства «старому» юдаїзму. Такий риторичний паралелізм відбився, зокрема, в давньоруській літературі, можливо, нею і надихався наш православний автор. Ідеться передусім про СЗБ (Slovo o zakone i blagodati, 27-61). У цьому гомілетичному джерелі яскраво подано антагоністичні концепти «Закону» та «Благодаті», де перший означає юдаїзм, а другий християнство. Іларіон (пом. 1054/55?), перший з руських митрополитів, чітко розмежує етноконфесійні рамки: християнство — досконаліше та правдивіше «старого» Мойсеєва закону. Вже Іларіон виділяє сакральну особливість руського народу, втім, месіанські ідеї літописців теж помітно простежуються в ПВЛ: Київ як «Новий Єрусалим», а руський народ як «народ нового Ізраїлю» (Rychka 2005).

4. Наступний фрагмент — повчальна ремарка єпископа Симона, адресована Полікарпу, який хотів отримати високу церковну посаду. Розглянутий наратив є під основним сюжетом «Слова про Святошу» у Другій Кассіанівській редакції (Kievo-Pecherskij paterik, 376-384). У ній досвідчений духівник Симон наставляє ченця Полікарпа, якого вважає сповненим гордості. Серед досить розлогих повчань Симона на особливу увагу заслуговує це: «Ось що пише блаженний Іоанн в

³ Теологія заміщення — це християнська еклезіологічна концепція, відповідно до якої Новий Заповіт немов заміщає Старий, адресований лише юдеям. Фундамент для такої опозиції було закладено в самих Євангеліях та апостольських посланнях, його успадкувала святоотецька традиція, яка інтерпретувала їх в інвективно-полемічному дусі.

Ліствиці: "Юдей радіє суботі, щоб по закону відсвяткувати її їжею». І ти [звернення Симона до Полікарпа — М. П.], подібний до нього, дбаєш про питво та про їжу, і в тому знаходиш свою славу"⁴.

У цьому фрагменті автор апелює до візантійського отця церкви Іоанна Синайського⁵ і його головного твору «Ліствиці»⁶. Симон робить пряме посилання на це авторитетне джерело, що, як вказує Адріанова-Перетц, є характерною рисою для його повчального стилю (як і Полікарпа) (Adrianova-Perets 1964, 68). Обрана ним фраза про юдея належить до «анфілади» повчань проти обжерливості (Lestvica, ili Skrizhali duhovnye). У цьому контексті слід зазначити, що у візантійському прототипі юдей не виділяється з числа безлічі інших викривальних образів (до того ж він згадується лише одного разу), на відміну від уривка з КПП, де проводиться прямий зв'язок між ненажерливістю та юдеями. Отже, тут спостерігається авторська компіляція тексту з використанням принципу центонної парафрази⁷. Як центон (елемент мозаїки) тут виступає «цеглинка» про юдея, суботу та їжу, який виривається з початкового контексту і подається в новому, ригористичному, акцентовано антиюдейському значенні.

У підсумку завдяки таким маніпуляціям православний автор десакаралізує юдейський шабат, навмисно спрощуючи традиційну святкову юдейську практику до гріха ненажерливості. Це призводить до своєрідного книжного стереотипу про юдеїв, нібито скріпленого словами авторитетного отця церкви.

⁴ У цьому уривку можна помітити кілька примітних нашарувань. Як і наратив вище, він теж спирається на теологію заміщення. Зокрема, шанування суботи/шабата ще з новозавітних часів було каменем спотикання між юдеями та християнами. Сам Ісус скептично ставився до надто буквального шанування суботи [Марк 2:28], з ним згоден і апостол Павло, який називає суботу «тінно майбутнього» [Кол. 2:17]. Пізніша християнська традиція — тут потрібно згадати Ігнатія Антіохійського (II ст. н. е.), Юстина Римського (II ст. н. е.) та Іоанна Златоуста (IV ст. н. е.) — ще більше дистанціювалася від сакрального розуміння суботи.

⁵ Іоанн Синайський / Ліствичник — християнський богослов і подвижник VI-VII ст., ігумен Синайського монастиря. Автор низки творів, найпопулярніший з яких — «Ліствиця», написана у вигляді повчання на прохання Іоанна, ігумена Рафаїлівського монастиря.

⁶ «Ліствиця» — популярний твір аскетичного характеру, керівництво для духовного вдосконалення, яке прозвали так за біблійною аналогією зі Сходами Якова, якими сходять янголи [Бут. 28:12]; складається з 30 розділів («ступенів чеснот»), за якими поступово повинні підійматися християни до Царства Небесного; з XI ст. джерело було поширено окремими фрагментами по Русі.

⁷ Про цю давньоруську техніку побудови тексту пише в своїй монографії І. М. Данилевський «Повість временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов» (Danilevskij 2004, 55, 75)

Підіб'ю підсумки. У контексті юдаїки КПП допомагає реконструювати образ юдеїв у творах киево-руських книжників XI–XIII ст. Всупереч усталеній в історіографії традиції розглядати переважно «Слово про Євстратія Постника» я відзначив ще три сюжети, пов'язані з уявленнями про юдеїв в рамках патерика. Відходячи від характерного для дослідників теми описового підходу (Г. Литаврін і послідовники), було запропоновано досліджувати всі наративи в руслі історії ідей та уявлень. Завдяки цьому вийшло зануритися в систему поглядів і оцінок православних книжників, вдалося простежити спорідненість їх юдофобії з новозавітною та святоотецькою традиціями, що дійшли до Київської Русі.

Отже, можна констатувати, що юдейський елемент в КПП використовується з полемічною та дидактичною метою: 1) розп'яття Євстратія юдеями, в якому вбачаються релігійно-наклепні ознаки. При цьому слідом за В. Петрухіним я заперечую гіпотезу кривавого наклепу в житті; 2) єврейська мова перебуває з-поміж «симптомів» біснуватого, — проте з причини повної трансляції переліку мов з євангельського сюжету, — зараховую цей епізод до нейтрально-негативної згадки; 3) антиюдейські інтенції становлять частину церковно-літературного топосу — теології заміщення. У давньоруської літератури такий саме риторичний прийом можна спостерігати в ПВЛ і особливо в СЗБ; 4) у повчанні єпископа Симона використовується центонно-парафразний принцип побудови тексту. Через це читачеві здається, що юдеям особливою мірою притаманний гріх ненажерливості.

Вивчення образу юдеїв в киево-руській літературі залишається перспективною темою для подальших досліджень. Зокрема, ще чекають на свого дослідника візантійські корені антиюдейських інвектив і топосів. Це дозволило б нам розмежувати живі уявлення про євреїв в киево-руській літературі з їхніми книжними стереотипами.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Abramovich, D. I. *Issledovaniya o Kievo-Pecherskom paterike kak istoriko-literaturnom pamyatnike*. Sankt-Peterburg, 1902. (In Russian)

Абрамович, Д. И. *Исследования о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике*. Санкт-Петербург, 1902.

Adrianova-Peretc, V. P. *Zadachi izucheniya «agiograficheskogo stilya» Drevnej Rusi*. V sb.: *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury*, t. 20. Leningrad, 1964. s. 41-71. (In Russian)

Адрианова-Перетц, В.П. Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси. В сб.: *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*, т. 20. Ленинград, 1964, с. 41-71.

Volkova, T.F. Hudozhestvennaya struktura i funkcii obraza besa v Kievo-Pecherskom paterike. V sb.: *Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury im. A.S. Pushkina AN SSSR*, t. 33, 1979, s. 228-237. (In Russian)

Волкова, Т.Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике. В сб.: *Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы им. А.С. Пушкина АН СССР*, т. 33, 1979, с. 228-237.

Danilevskij, I.N. *Povest' vremennyh let: germenevicheskie osnovy istochnikovedeniya letopisnyh tekstov*. Moskva, 2004. (In Russian)
Данилевский, И.Н. *Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов*. Москва, 2004.

Karpov, A.Yu. Neskol'ko zamechanij k slovu o prep. Evstratii Postnike. V: *Issledovaniya po istorii domongol'skoj Rusi*. Moskva, 2014, s. 239-251. (In Russian)

Карпов, А.Ю. Несколько замечаний к слову о преп. Евстратии Постнике. В: *Исследования по истории домонгольской Руси*. Москва, 2014, с. 239-251.

Kievo-Pecherskij paterik. V: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 4. Sankt-Peterburg, 1997. (In Russian)

Киево-Печерский патерик. В: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 4. Санкт-Петербург, 1997.

Kulik, A. Evrei Drevnej Rusi: istochniki i istoricheskaya rekonstrukciya. *RUTHENICA*, no. 7, 2008, s. 52-70. (In Russian)

Кулик, А. Евреи Древней Руси: источники и историческая реконструкция. *RUTHENICA*, № 7, 2008, с. 52-70.

Lestvica, ili Skrizhali duhovnye / prep. Ioann Lestvichnik, https://ru.wikisource.org/wiki/Лествица/Слово_14. Accessed: 28 Mar. 2021. (In Russian)

Лествица, или Скрижали духовные / преп. Иоанн Лествичник, https://ru.wikisource.org/wiki/Лествица/Слово_14. Accessed: 28 Mar. 2021.

Litavrin, G. G. Kiev-Pecherskij paterik o rabotorgovcah-iudeyah v Hersone i o muchenichestve Evstratiya Postnika. V: *Litavrin G. G. Vizantiya i slavyane*. Sankt-Peterburg, 2001, s. 478-495. (In Russian)

Литаврин, Г. Г. Києво-Печерський патерик о работорговцах-иудеях в Херсоне и о мученичестве Евстратия Постника. В: *Литаврин Г. Г. Византия и славяне*. Санкт-Петербург, 2001, с. 478-495.

Rychka, V. M. Povsiakdenne zhyttia monastyriv Kyivskoi Rusi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 5, 1995, s. 48-56. (In Ukrainian)

Ричка, В. М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі. *Український історичний журнал*, № 5, 1995, с. 48-56.

Rychka, V. M. «Kyiv – Druhyi Yerusalym» (z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi). Kyiv, 2005. (In Ukrainian)

Ричка, В. М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005.

Panchenko, A. A. K issledovaniyu «evrejskoj temy» v istorii russkoj slovesnosti: syuzhet o ritual'nom ubijstve. *Новое литературное обозрение [New Literary Review]*, no. 4, 2010, <https://magazines.gorky.media/nlo/2010/4/k-issledovaniyu-evrejskoj-temy-v-istorii-russkoj-slovesnosti-syuzhet-o-ritualnom-ubijstve.html>. Accessed: 28 Mar. 2021. (In Russian)

Панченко, А. А. К исследованию «еврейской темы» в истории русской словесности: сюжет о ритуальном убийстве. *Новое литературное обозрение*, № 4, 2010, <https://magazines.gorky.media/nlo/2010/4/k-issledovaniyu-evrejskoj-temy-v-istorii-russkoj-slovesnosti-syuzhet-o-ritualnom-ubijstve.html>. Accessed: 28 Mar. 2021.

Panchenko, A. A. *Hristovshchina i skopchestvo: fol'klor i tradicionnaya kul'tura russkikh misticheskikh sekt*. Moskva, 2002, s. 161-168. (In Russian)

Панченко, А. А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. Москва, 2002, с. 161-168.

Pereswetoff-Morath, A. *A grin without a cat. V.2. Jews and Christians in Medieval Russia – assessing the sources*. Lund, 2002.

Petruhin, V. Ya. Evstratij Postnik i Vil'jam iz Norvicha – dve «paskhal'nye» zherty. V: Petruhin V. Ya., Belova O. V. «Evrejskij mif» v slavyanskoj kul'ture. Moskva, 2007, s. 209-227. (In Russian)

Петрухин, В. Я. Евстратий Постник и Вильям из Норвича – две «пасхальные» жертвы. В: Петрухин В. Я., Белова О. В. «Еврейский миф» в славянской культуре. Москва, 2007, с. 209-227.

Petruhin, V. Ya. Evrei v drevnerusskikh istochnikah. XI – XIII vv. V: *Istoriya evrejskogo naroda v Rossii. Ot drevnosti do rannego novogo vremeni*, t. 1. Moskva, 2010. s. 214-239. (In Russian)

Петрухин, В. Я. Евреи в древнерусских источниках. XI–XIII вв. В: *История еврейского народа в России. От древности до раннего нового времени*, т. 1. Москва, 2010. с. 214-239.

Petruhin, V. Ya. K diskussii o evreyah drevnej Rusi: nacional'nyj romantizm i «ulybka cheshirskogo kota». V: «Rus' i vsi yazyci»: *Aspekty istoricheskikh vzaimosvyazej: Istoriko-arheologicheskie ocherki*. Moskva, 2011, s. 249-255. (In Russian)

Петрухин, В. Я. К дискуссии о евреях древней Руси: национальный романтизм и «улыбка чеширского кота». В: «Русь и все языки»: *Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки*. Москва, 2011, с. 249-255.

Petrushko, L. A. *Emotsiyniyi svit u Kyievo-Pecherskomu pateryku: pechal i slozy*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Петрушко, Л. А. *Емоційний світ у Києво-Печерському патеріку: печаль і слюзи*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Київ, 2018.

Povest' vremennyh let. V: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 1. Sankt-Peterburg, 1997. (In Russian)

Повесть временных лет. В: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1. Санкт-Петербург, 1997.

Slovo o zakone i blagodati. V: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 1. Sankt-Peterburg, 1997. (In Russian)

Слово о законе и благодати. В: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1. Санкт-Петербург, 1997.

Trahtenberg, Dzh. *D'yavol i evrei. Srednevekovye predstavleniya o evreyah i ih svyaz' s sovremennym antisemitizmom*, per. s angl. Moskva, 1998. (In Russian)

Трахтенберг, Дж. *Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом*, пер. с англ. Москва, 1998.

Chekin, L. S. К анализу упоминаній о еврейях в древнерусској literature XI–XIII vekov. *Slavyanovedenie* [*Slavic Studies*], no. 3, 1994, s. 34-43. (In Russian)

Чекин, Л. С. К анализу упоминаний о евреях в древнерусской литературе XI–XIII веков. *Славяноведение*, № 3, 1994, с. 34-43.

Shahmatov, A. A. *Kievo-Pecherskij paterik i Pecherskaya letopis'*. Sankt-Peterburg, 1897. (In Russian)

Шахматов, А. А. *Киево-Печерский патерик и Печерская летопись*. Санкт-Петербург, 1897.

Yakovenko, N. M. *U poshukakh novoho neba: zhyttia i teksty Yoanykiia Haliatovskoho*. Kyiv, 2017. (In Ukrainian)

Яковенко, Н. М. *У пошуках нового неба: життя і тексти Йоанікія Галіатовського*. Київ, 2017.

Maksym Panin

Master's Student

National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

Skovorody str., 2, 04070, Kyiv, Ukraine

Email: paninmaxim1997@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8076-6043

THE KYIV-PECHERSK PATERICON IN THE CONTEXT OF JUDAICA: ITS POTENTIAL AS A SOURCE AND SOME HISTORIOGRAPHICAL OBSERVATIONS

The author considers the Kyiv-Pechersk Patericon as a source for the reconstruction of the image of the Jews in the milieu of the Orthodox men of letters. The study discusses Christian-Jewish relations in Kyivan Rus' in the 11th to 13th centuries, provides an overview of the recent literature on the subject, and identifies problem areas in historiography. In connection with the latter, two potential directions for the exploration of the subject are singled out. First, the author proposes to study the Patericon in the context of the history of ideas and perceptions, which will allow us to immerse ourselves in the system of views and attitudes of East Slavic men of letters. Second, a broadening of the source base is

needed. Among the texts of the Patericon, the historiographical tradition has mainly focused on “The Tale of Eustratius Postnik,” the most prominent in its anti-Jewish stance. The paper draws attention to three other narratives in the Patericon, which also to some extent reflect the Judeophobic views of the Orthodox clergy. Among them are “The Tale of Lavrenti the Hermit,” “The Tale of Nicetas the Hermit” and “The Tale of Sviatosha.” The author stresses the unique nature of the references to the Jews in the latter two sources. Thus, the existing materials indicate that the subject of the Jews was brought up, as a rule, with a polemic or didactic purpose. The paper shows the affinity of certain anti-Jewish invectives and topoi with the traditions of the New Testament and the Holy Fathers, which significantly influenced the worldview of the men of letters in Kyivan Rus’. The author suggests that this evidence should be considered and analyzed in conjunction with other landmarks of Kyivan-Rus’ Orthodox literature, in particular Hilarion’s Sermon on Law and Grace and the Tale of Bygone Years.

Keywords: image of the Jews, Orthodox men of letters, Judeophobia, anti-Judaism, Kyiv-Pechersk Patericon, Kyivan Rus’.

*Стаття надійшла до редакції 28.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-07

УДК 930.2:821.161.2-6:929[Яковлів+Окіншевіч]

Тетяна Гошко

докторка історичних наук, професорка кафедри історії

Український католицький університет

Вул. Іл. Свенціцького, 17, 79011, Львів, Україна

Email: hoshko@ucu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1791-4346

**У ПОШУКАХ НОВОГО ДОМУ: З ЛИСТІВ АНДРІЯ ЯКОВЛІВА
ДО ЛЬВА ОКІНШЕВИЧА¹**

В Архіві Наукового Товариства імені Шевченка у Нью-Йорку зберігається листування українського правознавця Льва Окіншевича з різними діячами науки, культури й політики. Серед них і листи від відомого правника й історика права Андрія Яковліва, про життя якого в повоєнні роки відомо не так багато. Вісім листів Яковліва до Окіншевича, написаних упродовж 1947–1949 рр., дозволяють почасти заповнити цю прогалину. Полишивши роботу в Українському Вільному Університеті у Празі, Андрій Яковлів переїхав до зайнятої західними союзниками частини Німеччини, працював в Українському Технічно-Господарському Інституті в Регенсбурзі, підтримував зв'язки з УВУ, де в 1947 р. отримав почесне звання доктора. Згодом переїхав до родини в Бельгію, читав лекції для українських студентів

©Гошко Т., 2021

Як цитувати: Гошко, Т. У пошуках нового дому: з листів Андрія Яковліва до Льва Окіншевича. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 122-167, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-07>.

In cities: Hoshko, T. In Search of a New Home: From Andrii Yakovliv's Letters to Lev Okinshevych. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 122-167, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-07>. (In Ukrainian)

¹ Стаття написана завдяки грантовій підтримці НТШ Америки та Канадського інституту українській студій (Dr. Iwan Iwanciw and Dr. Myroslawa Mysko-Iwanciw Ukrainian Studies Endowment Fund).

Лювенського католицького університету й активно займався науковою роботою. В цей час Яковлів, крім іншого, впорядковував папери й готував до друку незавершену книгу В'ячеслава Прокоповича «“Печать малороссійская”: Сфрагистичні етюди», яка була видана в 1954 р. як окремих том Записок НТШ. Одночасно вчений готував до друку свою монографію «Український кодекс 1743 р. “Права по которымъ судится малороссійській народъ”, його історія, джерела та систематичний виклад змісту», брав активну участь у підготовці розділу «Право» для «Енциклопедії українознавства», працював над «Споминами», або «Повістю временних літ мого життя». З Львом Окіншевичем Яковлів мав не лише спільні наукові інтереси, а й доволі дружні стосунки. У листах Яковлів обговорював свої наукові плани, питання публікації своїх наукових розвідок, діяльність українських освітніх і наукових установ на еміграції, а також питання, пов'язані з роботою над «Енциклопедією українознавства», та проблеми переїзду його родини до США. Листування кидає світло на останній етап життя Яковліва у Європі, його діяльність у цей період і стосунки з колегами. З листів довідуємося чимало цікавих деталей про приватні і наукові взаємини вченого з багатьма членами української наукової еміграційної групи, про обставини заснування і діяльності українських наукових інституцій у Західній Європі, про долю Українського музею в Празі тощо. Ця епістолярна спадщина має непересічну цінність не лише для вивчення інтелектуальної біографії Андрія Яковліва, а й для просопографічного дослідження української наукової еміграції 40–50-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: листи, Лев Окіншевич, Андрій Яковлів, Український Вільний Університет, Наукове Товариство ім. Шевченка, Український Технічно-Господарський інститут, Енциклопедія українознавства, еміграційний період.

Постать Андрія Яковліва — політичного й культурного діяча, правника, науковця, який досліджував різні аспекти історії українського права, ректора УВУ, професора Української Господарської Академії в Подєбрадах, одного із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі, керівника правничої секції УВАН у Нью-Йорку — добре відома українським історикам права. Йому присвячено низку окремих досліджень, зокрема дисертації як істориків, так і юристів (Мап'юга 2015; Петрук 2016а). Однак чи не найменш знаним і мало відображеним у літературі є повоєнний період життя й діяльності вченого.

У 1917 р. Яковлів, який на той час уже був не лише практикуючим юристом, але і автором низки наукових розвідок, був обраний членом Центральної Ради. В 1918 р. його призначили послом України в Австро-Угорщині, і відтоді аж до еміграції в 1923 р. він перебував на різних посадах на дипломатичній службі (Petruk 2011, 261-297).

На еміграції, від 1923 р., Андрій Яковлів був не менш плідним і активним, аніж у попередні роки. Ба більше, на думку А. Петрика, «еміграційний період» є найбільш насиченим у плані формування наукової спадщини Андрія Івановича» (Petruk 2016b, 103). Назавжди залишивши Україну і переїхавши до Праги, Андрій Яковлів отримав посаду доцента в Українському вільному університеті, а вже 1928 р. був обраний на посаду професора цивільного права, згодом очолив кафедру цивільного права в УВУ і перебував на цій посаді десять років (1935–1945 рр.) (Ul'ianovs'ka, Ul'ianovs'kyi 1993, 585). З 1924 р. виконував функції секретаря ректорату УВУ, перебравши посаду від професора Івана Мірчука. У 1930 та в 1944 рр. Андрія Яковліва обирали на посаду ректора УВУ (Universitas Libera Ucrainensis 2011, 166-170, 183). Одночасно Яковлів обіймав посаду професора права в Українській Господарській Академії в Подебрадах, також певний час виконував обов'язки директора Українського наукового інституту у Варшаві². У 1938 р. Яковлів став секретарем Української Могілянсько-Мазепинської Академії Наук, яка була створена постановою Ради Міністрів УНР на еміграції від 9-11 травня і мала бодай частково компенсувати втрати української науки після ліквідації ВУАН у Києві. Цю інституцію спершу очолив Степан Смаль-Стоцький, але після його смерті уже в серпні 1938 р. повноваження перебрав Іван Феценко-Чопівський. Фактично ця наукова інституція так і не запрацювала в планованому обсязі, адже з проєктованих трьох відділів (історико-філологічного, соціально-економічного та природничо-математичного), було засновано лише відділ українознавства, який мав складатися з 24 кафедр, і тільки частина з них отримала своїх керівників. Андрій Яковлів мав керувати кафедрою історії українського права³.

² Науково-дослідна установа, яка була створена 7 лютого 1930 р. стараннями Державного центру УНР на еміграції при польському міністерстві віровизнань та освіти на підставі розпорядження уряду Польщі. З початком німецької окупації Польщі в 1939 р. Інститут припинив свою діяльність (Troshchyns'kyi; Kozak 2012, 59-68).

³ Керівництво окремими кафедрами Української Могілянсько-Мазепинської Академії Наук було доручено: д-ру Ів. Раковському (кафедра антропології України), проф.

Однак процес створення УМ-МАН так і не був завершений.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст., з початком Другої світової війни, склалися нові реалії як для наукової, так і для педагогічної роботи українських учених. Про роботу УВУ в цей час Микола Шафовал писав: «Із заснуванням протекторату Богемії та Моравії Університет приєднано до німецькомовного Карлового Університету, а чеськомовний університет закрито. Попри те, керівництву Університету вдалося тоді, коли чехам було заборонене навчання, дозволити деяким чеським громадянам закінчити свою освіту в Університеті. Починаючи з 1941 р., число студентів знову зростає, що зумовлено не в останню чергу переїздом з т. зв. Генерального Губернаторства. Український Центральний Комітет у Кракові надавав численні стипендії та деякі субсидії на наукові й видавничі цілі. Це відбувалося старанням його Голови Володимира Кубійовича. Незадовго до закінчення війни професорська колегія УВУ налічувала 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори і мала в своєму складі загалом 33 члени» (Shafoval 2011, 29). Проте найтяжчі випробування для професорів університету були попереду.

Наприкінці війни, в 1945 р., з наближенням до Праги радянських військ, постало питання про долю УВУ. Розмови про евакуацію університету почалися ще в лютому 1945 р. Професори поділилися на дві групи — одні хотіли залишитися у Празі, а інші на чолі з тодішнім ректором Андрієм Яковлівим виступали за евакуацію університету в іншу країну. Оскільки більшість членів адміністрації університету виявила бажання виїхати з Праги, то було проведено вибори нових представників до складу керівних органів університету. Ректором УВУ обрали Августина Волошина — колишнього президента Карпатської України і професора педагогіки, який у 1940/41 навчальному році вже виконував адміністративні функції в університеті — був продеканом філософського факультету (Universitas Libera Ucrainensis 2011, 29 179, 184). Однак щойно в Прагу ввійшли радянські війська,

---

В. Щербаківському (кафедра праісторії України), проф. д-ру М. Кордубі (кафедра історії України), проф. д-ру В. Сімовичу (кафедра української мови), проф. д-ру І. Зілинському (кафедра української діалектології), Ф. Колесі (кафедра української усної словесності), М. Вознякові (кафедра історії української літератури), проф. Б. Іваницькому (кафедра лісового господарства України), Ів. Фещенкові-Чопівському (кафедра техніки та промисловості України). Призначення керівників решти кафедр було відтерміновано до літа 1939 р., і мало відбутися на загальних зборах академіків. Однак ці збори не відбулися й процес створення УМ-МАН так і не був завершений (детальніше див.: Narizhnyi 1999, 32). Лише у 1978 р. з ініціативи славіста і професора УВУ, члена уряду УНР в екзилі Ярослава Рудницького діяльність УМ-МАН було відновлено. А після того, коли в 1992 р. в Києві відродили Києво-Могилянську академію, Ярослав Рудницький передав останній все майно, архів і видання УМ-МАН, а також склав грошову пожертву (Koval'chuk, Maidan 2012, 354).

Августин Волошин і частина його колег були арештовані. Сам Волошин потрапив до відділу СМЕРШ 21 травня 1945 р., а вже 19 липня помер у московській Бутирці, за офіційною версією «від паралічу серця». Микола Шафовал наводить спогади Василя Прохода з його листа до Василя Іваниса: «коли він (В. Прохода) сидів у Лук'янівській в'язниці у Києві, то у 2 пол. 1945 р. з Праги до Києва прибув літак з 50 ув'язненими українцями — співробітниками Університету. Усі були приречені. Їм усім судилося трагічна доля. Наприклад, останнього секретаря Університету в Празі Миколу Росіневича було задушено в тюрмі» (Shafoval 2011, 30). Університетську бібліотеку і архів було конфісковано і разом із вцілілими експонатами і матеріалами Музею визвольної боротьби України, що був створений при УВУ в 1925 р. з ініціативи керівництва Української Галицької Армії (детальніше див.: Fedorova 2010b 105-106), було вивезено до СРСР. Підсумовуючи цей етап розвитку УВУ, Микола Шафовал зауважив: «Бачення останнього ректора Празького періоду виявилось утопічним. Університет було дослівно ліквідовано радянською окупаційною владою, його працівників ув'язнено, а усі цінні речі знищено, розкрадено або перевезено до СРСР, у тому числі особисті справи і архівні документи. Здавалося, що Університет приречений на занепад, але ідею важко знищити. Університет був на порозі нового етапу і його рятівний берег називався Мюнхен» (Shafoval 2011, 30). Виглядає, що рішення частини викладачів УВУ виїхати з Праги було логічним і правильним, саме це дало можливість зберегти університет, хоч і почасти в новому складі.

Як зазначалося вище, частина професорів УВУ, зокрема Андрій Яковлів, переїхали з Праги до Баварії, де в той час зібралось чимало різних біженців. За підрахунками дослідників, у Німеччині й Австрії в таборах ДіПі після Другої світової війни було приблизно 250 тис. українців, серед яких чимало вчителів, письменників, журналістів і понад 200 науковців (Kobchenko 2016, 26). Варто зауважити, що в УВУ, не плануючи його ліквідацію в Чехії, намагалися зберегти зв'язок з тими особами, які залишали Прагу, тому, коли частина професорів університету вирішила переїхати, їм видали посвідки про тимчасову відпустку, окрім того, вони зобов'язалися повернутися до УВУ на першу ж вимогу (див.: Vidnians'kyi 2019, 719-721). Яковлів, як і більшість його колег, потрапив до американської окупаційної зони. У місті Пляттинг він був легко поранений, і на цьому тлі загострилися інші його хвороби, унаслідок чого наслідок, Яковлів потрапив до шпиталю. Історик з боєм, проте й з певним гумором згадував про цей важкий для нього час: «Виїхали ми з Праги потягом о 2 годині ранку 18.IV.1945, прямуючи через Пільзен-Домазлиці-Фурт-Регензбург до

Авсбургу або до Мюнхена. Але доїхали з трьома пересадками тільки до Пільзена. В Пільзені залізничний двірець і залізниця були вже розбиті літаками, потяги не ходили й тому довелося нам, переночувавши в готелі та ще два алярми перебувши, тікати з Пільзена далі вже на возі. Так було й далі, то на конях, то пішки за возом, що віз речі, добрались ми за 4-ри дні до Домазлиць, прикордонній станції з Баварією. Тут дістали порожнього майже великого військового каміона, що їхав в напрямі на Фург і Регензбург. Віз він нас 14-ть годин, нігде майже не спиняючись, та довіз до маленької рибальської оселі за Дунаєм, бо дороги на Регензбург були вже закриті. Тоді я вже такий був хворий, що ледве зліз з возу та впав непритомний на солому в stodолі. Цієї ночі пропав десь з каміона мій чемодан, в якому я, між іншими речами, віз колекцію поштових марок, вартістю щонайменше сто тисяч чеських корон. Це була моя валюта закордонна, на яку мав жити на чужині. На другий день звідси забрав нас німецький старшина своїм автом та привіз до невеликого міста — Плятінга, на березі р. Ізера, в 12 кілометрах від Дунаю, в Баварії. Тут ми й вирішили чекати американської армії, що була вже недалеко. Примістились ми в будинку, що був пристосований для німецьких вояків, Англійського Інституту, так звалась школа для дівчат з пансіонатом, що удержував німецький жіночий монастир. Будинок був порожній, як ми приїхали, бо німецьке піше військо вже покинуло Плятінг. Це було 24. IV., якраз через тиждень, як ми виїхали з Праги. Фронт потроху наближався, літають літаки й бомбардують околиці, чути гармати. Німецьке військо одступає та взриває мости через Дунай. Часто доводиться ховатись в крит і ночувати там. Нарешті 28. IV. фронт докотився до нас: в Плятінг увійшли американські легкі передові відділи танків знаменитої 3-ої армії. Німецьке військо покинуло місто, тільки СС, ще одступаючи, одстрілювались од американських танків. Боїв в самому місті не було, місто здалося і всюди вивішено білі прапори. По цьому й був кінець боїв і війни для Плятингу. Ще й тепер стоїть перед моїма очима така картина: я сижу ранком в кімнаті за столом і пишу «Дневник», за вікном, у садку стоять амер[иканські] танки й стріляють по німцях, що поховались десь в болотах та лісках вздовж річки. Так безпечно, на наше щастя, перекотився через наші голови бойовий фронт цієї страшної війни. Але я таки удостоївся ранення в цій війні. Того ж дня увечері несподівано німці почали відповідати гарматами танкам і перший же набой гарматний якраз влучив у наш дім та розірвався на першому поверсі, як раз над моїм ліжком, де я лежав, зі стелі падали омітка-шматки порядні вапна, яке мене обсипало та поранило злегка два пальці на лівій руці й на лівому

виску біля ока. Я вже думав, що цілий дім валиться, так було несподівано. Намазали мені йодом поранені місця, перев'язали руку, та й по всьому. В місті німецькі гармати розбили кілька домів, забили трьох дітей і кілька дорослих своїх же земляків, а на близькому селі розбили монастирську церкву, де сховались щось з 30-ть сестер нашого монастиря і 6-ть з них забили...» (Iakovliv 2007, 103-104). Жалю додавав той факт, що дружина і донька вченого залишалися у Празі.

27 липня 1945 р. Андрій Яковлів переїхав до Регенсбурга. Тоді ж, в липні 1945 р., американська окупаційна влада дала дозвіл на відкриття у місті Українського Технічно-Господарського Інституту (УТГІ) у складі п'яти факультетів: економічного, інженерного, лісового, ветеринарного та фармацевтичного. Тут на короткий час влаштувався і Андрій Яковлів, став викладати в УТГІ курси про цивільне та торговельне право, а також про цивільний процес. В перші чотири повоєнні роки в інституті, який був організований за зразком вищих політехнічних шкіл, в аудиторному навчанні був задіяний 191 викладач, а до літа 1949 р. тут завершили навчання 185 слухачів (Kobchenko 2016, 27).

При тому УТГІ залишався бідною і маргінальною інституцією, яка хоч і виконувала важливу роль, але була здебільшого орієнтована на українську еміграцію, зокрема з таборів ДіПі (про життя українців у таборах ДіПі див.: Podobied 2018). Джерелами існування як викладачів, так і слухачів інституту була допомога від організацій, які мали своїм завданням підтримувати біженців і тимчасово переміщених осіб. Полягала вона, крім іншого, в наданні житла, одягу, харчів професорам та слухачам. Фінанси ж надходили здебільшого від плати за навчання та пожертв. В 1947 р. було відновлено роботу Товариства підтримки Української Господарської Академії (УГА)⁴, завданням якого було збирання коштів на користь інституту і його студентів у середовищі української громади. Зрозуміло, що така праця не могла вповні задовільнити Андрія Яковліва — на той час відомого вченого (Kobchenko 2016, 28). Тож, влаштувавшись в УТГІ, він і далі провадив пошуки нових можливостей для продовження своєї наукової і педагогічної діяльності.

10 серпня 1945 р. до Регенсбурга переїхала донька Андрія Яковліва зі своїм чоловіком Олександром Тимошенком. У цей час професор листовно зв'язався з сином Юрієм, який жив з родиною у Бельгії. Останній вдався до міністерства закордонних справ з проханням про дозвіл на переїзд до

---

⁴ Товариство підтримки Української Господарської Академії виникло в 1931 р. для розв'язання проблем фінансування навчального закладу і для порятунку його від ліквідації, яка мала відбутися відповідно до рішення в 1935 р. Перші збори товариства відбулися 20 червня 1931 р., головою Товариства став професор Б. Мапошенко. Детальніше див.: Rohovyi 2007, 134-141.

нього батька. Однак спершу, за два-три дні до одержання відомостей, де саме перебуває батько, Юрій Андрійович дізнався від інженера Дмитра Андрієвського⁵ (котрий, повертаючись з Німеччини додому, заїхав до нього в Брюссель), що Андрій Іванович помер на початку травня в Празі і що про це було повідомлення в часописах. Проте, як писав згодом сам А. Яковлів, насправді інформація, яка дійшла до Андрієвського, була не про нього, а про попереднього ректора УВУ, проф. Олександра Колессу, який справді помер в Празі 9 травня (Iakovliv 2007, 105).

Незабаром бельгійська влада все ж дала дозвіл на переїзд А. Яковліва до сина, і у вересні 1945 р. донька перевезла батька до Бельгії. Сам Андрій Іванович згадував про це так: «Пам'ятного дня 10 серпня у вечері — несподівана радість: приїхала до Інституту моя дочка, Галя, з зятем, Олесем Тимошенком: вона добралась аж до Франкфурту і звідти поїхала по Баварії мене шукати. Була в Авсбургу, Мюнхені, Плятингу і нарешті знайшла мене в Регензбургу. Відпочили вони тут в Регензбургу, підгодувались добре, а потім я з ними, добувши дозвіл, виїхали до Франкфурту 23 серпня потягом, що віз різних збігців та поворотчиків додому чехів, поляків, словаків тощо під команду американського старшини й охорони. Приїхали до Франкфурту у вечері 24 серпня. Тут треба було поробити багато різних формальностей, щоб добути дозвіл їхати з групою репатріантів бельгійців до Бельгії. Допоміг нам багато бельгійських зв'язків старшина при американській головній команді, а також і американці. Дочка згодилась відвезти мене, старого й хворого, аж до Бельгії. Нарешті, 7 вересня пустились ми з Галею в останню подорож, теж не легку, кружною дорогою через Гаген-Дуссельдорф-Ахен. В Ахені переночували в англійському концентраційному лагері, добре влаштованому, 9 серпня⁶, а на другий день по обіді нас повезли англійськими каміонами до Бельгії, на збірну, станицю в Льєжі.

---

⁵ Андрієвський Дмитро (27.09.1893–30.08.1976) — один з ідеологів українського націоналізму, політичний діяч, публіцист. За фахом інженер. Працював у складі дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швеції, був там в 1921 р. консулом УНР. Від 1922 р. жив у Брюсселі, брав участь у різних громадських організаціях, в 1927 р. обраний до складу проводу українських націоналістів (ПУН). Учасник установчого Конгресу ОУН (1929 р.). Після розколу ОУН в 1940 р. став одним із лідерів мельниківського крила організації. В 1944 р. був ув'язнений нацистами і відправлений до концтабору в Брещі. Від 1948 р. — член Української національної ради та її виконавчого органу. Помер у Німеччині, в 2010 р. його останки були перенесені до Львова і поховані на Личаківському цвинтарі (Pryluts'kyi 2003, 82).

⁶ Очевидно, тут автор спогадів припустився помилки, і йдеться про перші числа вересня.

Тут знов треба було перейти через різні контрольні органи та виконати формальности аж до лікарського огляду включно (правда чисто формального). Тим часом дочка зателефонувала до сина, що живе в 60-ти кілометрах від Льежу, він приїхав автом і забрав нас до себе. У вечері 10 серпня 1945 року, після 5-ти місячного скитання по Німеччині, я вечеряв у сина й спав в доброму ліжку» (Iakovliv 2007, 105). На цьому сюжеті закінчуються спогади Андрія Яковліва, які охоплюють час від вересня 1939 — до кінця серпня 1945 рр. (Matias 2007, 78).

До того часу в Бельгії була відносно добре налагоджена робота різноманітних еміграційних установ. Симон Наріжний, описуючи культурні здобутки української еміграції за 1919–1939 рр., зазначає: «Ще в липні 1919 р. у Лієжі заснувалася «Українська рада в Бельгії», завданням якої було, між іншим, і ознайомлювати бельгійське громадянство з українськими справами... Українська громада в Брюсселі (Бельгія) впоряджала свята, концерти, брала участь у Всесвітньому технічному Конгресі в Брюсселі. Товариство українських вояків у Бельгії заснувалося в червні 1934 р. з трьома відділами — Лієж, Серенг та Брюссель. Українські військові організації у Бельгії були й раніше. Була тут Українська військова місія в 1920–21 рр.; в роках 1926–27 існувала при Лієжській українській громаді старшинська секція. Приїздили сюди інтерновані в таборах українці на роботу. Т-во брало участь в різних церемоніях бельгійських комбатантів, почало в 1935 р. видавати свій орган «Вояк», опікуватися українською секцією при Королівському Військовому Музеї у Брюсселі, заходжувалися біля створення федерації українських комбатантів. Український відділ при Королівському Військовому Музеї в Брюсселі відкритий 10.V. 1931 р. Влаштований заходами української колонії в Брюсселі, зібрано в ньому пам'ятки визвольної боротьби 1918–20 рр. Перед тим українські емігранти в Брюсселі заснували українську секцію в Світовім Музеї в Брюсселі» (Narizhnyi 1999, 126-127). Однак при тому умов для наукової роботи українського вченого в Бельгії було не так багато.

Саме в цей час відбувається активне листування Андрія Яковліва з Львом Окіншевичем. Добрі й доволі дружні стосунки склалися між дослідниками задовго до цього. Ще в київський період свого життя, працюючи у ВУАН, Окіншевич добре знав роботи Яковліва, і 1929 р. написав рецензію на одне з його досліджень — статтю «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654». Рецензія була дуже прихильною і позитивною. Уже на самому початку автор зазначав: «Яку можна дати загальну оцінку роботі А. Яковліва? Як найкращу, бо є це робота дуже сумлінна й дуже докладна. Мало хто до нього схарактеризував приєднання 1654 р. так повно і так вдало. Мені зокрема доводиться зробити наголос на останнім

слові, бо з більшістю поглядів цього вченого на даний предмет згодний і про деякі з них вже й писав. До того ж треба підкреслити спокійний та об'єктивний тон статті. А тим часом за кордоном серед і українських і російських учених-емігрантів бачимо якийсь ненормально підвищений інтерес до цієї теми і якість упереджене її дослідження. Там забуваються при цьому, що це діла давнього минулого, яке тепер не має практичного значіння. Ця об'єктивність — позитивна риса статті А. Яковліва, і це різнить її і від статті на цю ж тему Р. Лащенко (наша рецензія на неї у з. П «Праць») і від статті Д. Одинця (рецензія у цьому випускові)» (Okinshevych 1929, 520-521). Звичайно, що це лише посприяло добрим стосункам між ученими. Далі вже у воєнні та повоєнні роки була налагоджена безпосередня співпраця між ними. Лев Окіншевич в 1943 р., евакуювавшись з Києва через Львів, Станіславів, доволі складними шляхами потрапив у другій половині 1944 р. до Праги, де отримав посаду в Музеї визвольної боротьби і одночасно читав лекції в УВУ (Padokh 1985, 34). Імовірно, саме тоді стосунки між Окіншевичем і Яковлівим вийшли на новий рівень. Тим паче, що вже 1945 р. і один, і другий евакуювалися до Баварії. В 1948 р., до 76-ї річниці з дня народження Андрія Яковліва, Лев Окіншевич опублікував у журналі «Сьогодні і минуле» окрему статтю про вченого (Okinshevych 1948b, 102-107). Яковлів не міг не оцінити цей жест.

Час у Бельгії для Андрія Івановича був надзвичайно складний, він хворів, але, попри труднощі зі здоров'ям, намагався знайти роботу. Одним із способів підробітку було впорядкування паперів і підготовка до друку незавершеної книги В'ячеслава Прокоповича⁷. Таку пропозицію, судячи з листа до Окіншевича від 29.9.1947 р., зробила Андрієві Яковліву вдова автора. Щоправда, Яковлів нічого не згадує про матеріальну вигоду з цієї праці.

У цей час дослідник намагається знайти можливість продовжити викладацьку діяльність, якій він присвятив чимало років свого життя. Почасті йому це вдалося. Насамперед Яковлів не хоче розривати зв'язки з УВУ, просить зарахувати «в число професорів на відпустці, що

---

⁷ Прокопович В'ячеслав Костянтинівич (10.04.1881–07.06.1942) — український громадський, політичний та державний діяч, історик, публіцист. З 1905 р. член Української радикально-демократичної партії, від 1907 — Товариства українських поступовців. Один із засновників Української партії соціалістів-федералістів. Член Центральної Ради. Прем'єр-міністр УНР (26 травня — 14 вересня 1920). Після падіння Директорії перебував на території Польщі в таборі для інтернованих формувань Армії УНР. В 1924 р. емігрував до Франції, на еміграції був одним з найближчих соратників Петлюри, видавав часопис «Тризуб». В 1925 р. був одним із ініціаторів організації Українського академічного комітету в Празі. Помер в 1942 р. під Парижем (Ostashko 2012, 26-27).

відповідає останньому протоколу Сенату УВУ в Празі, додавши: «із за хвороби», бо й це буде чиста правда» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 4). Про це він пише в тому ж листі до Льва Окіншевича від 9 вересня 1947 р. До викладання в УВУ він тоді не зміг повернутися, але уже 1 грудня 1947 р. йому було присвоєно звання почесного доктора УВУ (Universitas Libera Ucrainensis 2011, 506).

Водночас, листуючись з професорами УВУ, Яковлів шукає роботу поза його стінами. Зокрема в листі від 29 квітня 1948 р. він писав до Окіншевича: «18 квітня мав приємність виступати в Лувені перед аудиторією наших студентів Лувенського у-ту, читав їм, на запрошення реферат на тему: «Історичні традиції української державности». Було більше 5-ти слухачів (всіх студентів — 58). Мають дуже гарне, добре умебльоване помешкання «Студ. Дім» з інтернатом, там же добре годуються і виглядають пристойно. Веду з ними переговори, щоб з початку нового акад. року прочитати їм курс внутрішньої історії України, в тому числі й історії укр. права, про яке вони мало чули. Буду дуже задоволений, якщо вдасться поновити тут свою професорську чинність. Бо вже почуваю, що дуже скучив за аудиторією» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 8v).

Попри те, що сам Яковлів шукав викладацьку посаду й намагався налагодити співпрацю з котроюсь з українських освітніх інституцій, він доволі негативно оцінював активну діяльність українських вчених по відновленню роботи різного гатунку «вищих шкіл». Водночас налагодження роботи УВУ він оцінював дуже високо. У вересні 1947 р. Яковлів писав з цього приводу до Льва Окіншевича: «Приємно було довідатися, що наш Університет відновив свою чинність та працює так успішно. Але крім нашого У-ту виникли й приватні два У-ти, як повідомляє проф. Мартоса та проф. Герасимчука. Що це за у-ти? Яка їх фізіономія й наукова якість? Дивне явище! На один у-т не вистачає професорів, щоб обсадити усі катедри, а ось яка розкіш, з'явилися ще два «університети». Це — стара, дурна практика, що має свій початок ще з Праги: творити паралельні школи та роздавати професорські титули. Сумно!» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 4).

Певною мірою Яковлів мав рацію, бо вже наприкінці 40-х років на еміграції, окрім низки українських наукових установ, почали роботу кілька вищих освітніх закладів. Серед них Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ) (Регенсбург, червень 1945 р.); Українська Висока Економічна Школа (Мюнхен, серпень 1945); Український Вільний Університет (Мюнхен, листопад 1945); Греко-Католицька Духовна Семінарія (Баварія, листопад 1945); Богословська

Педагогічна Академія УАПЦ (Мюнхен, листопад 1945) (Vynar 2007, 64). З другого боку, така практика давала можливість численним емігрантам-науковцям вижити, обіймаючи посади в цих установах, а майбутнім студентам, тим, хто опинився в Німеччині й шукав нових можливостей, — здобути кваліфікацію. Проте кількість цих освітніх установ і нестача кадрів, не могли не позначитися на якості їхньої роботи.

У листах Андрій Яковлів ділиться з Львом Окіншевичем своїми науковими планами, обговорює можливість перевидання курсів лекцій та видання монографії «Український кодекс 1743 р. “Права по которимь судится малоросійській народь”, його історія, джерела та систематичний виклад змісту». Підготовку цієї роботи Яковлів розпочав ще у празький період своєї діяльності (Iakovliv 1939, 70-80), однак воєнні перипетії зупинили роботу, і лише в кінці 40-х рр. з’явилася можливість повернутися до питання її видання. В листі до Окіншевича від 21.X.1947 р. Яковлів обґрунтовував важливість публікації свого дослідження: «...я дуже бажав би видрукувати частину моєї монографії про кодекс 1743 року, в якій подано систематичний виклад змісту цього пам’ятника українського права. З огляду на те, що закордоном нігде нема видання проф. Кистяковського, цей виклад міг би до певної міри замінити повний текст кодексу і дав би матеріал для студій. Я міг би передрукувати виклад з моєї монографії та додати вступ, в якому дав би історію тексту, праць кодифікаційної комісії коротко. Якби УВУ згодився надрукувати, хоч би на ціклостилі, цю працю, то я був би дуже задоволений, що хоч частина моєї праці буде використана слухачами нашого УВУ» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 5). Показово, що саме в цей час виходить низка робіт в рамках УВУ щодо історії українського права. Це і книги М. Чубатого (Chubatyi 1947), і дослідження Л. Окіншевича (Okinshevych 1946; Okinshevych 1948a) та Я. Падоха (Padokh 1947a; Padokh 1949).

Плани Яковліва були втілені в життя. Виданням його монографії заопікувався Володимир Кубійович. Яковлів у листі до Льва Окіншевича від 24 червня 1948 р. писав: «Я вже дістав відповідь від проф. Кубійовича, який пише мені, що монографію вже переслано до друкарні і що вона за кілька місяців, як ніщо не перешкодить, вийде з друку. Отже ця справа теж вже полагоджена. Сподіваюся, що ще діжду побачити цю мою, може, й останню велику працю в друку» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 7). Щоправда, видання книжки просувалося непросто. Станом на 8 жовтня 1948 р. Яковлів уже сумнівався, чи монографія друкується, чи друк припинили (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 13). А 10 листопада Яковлів листовно звертається до Льва Олександровича з проханням, пов’язаним із виходом своєї

монографії: «Сьогодні одержав од проф. Кубійовича приємну звістку, що мій «Кодекс» вже друкується, три перші аркуші вже готові і що «з кінцем цього місяця книжка може бути видрукована». Тільки просить негайно вислати резюме, якого друкарня вимагає до 15.XI. Тим часом я про резюме забув і не написав його, а тепер вже запізно писати, Кубійович радить, що евентуально можна, як резюме, вмістити вислане НТШ і Вам моє «Звідомлення» про «Кодекс». Я йому сьогодні одповів літунською поштою, що спеціального «резюме» я не написав, бо забув, та що згожуюся, щоб надрукували моє «Звідомлення», що було зачитано на засіданні Секції, тільки, розуміється, з відповідними змінами, що ці зміни найкраще може зробити проф. Окіншевич, якого я прошу через Вас (Кубійовича) взяти на себе цю працю і якому я окремо напишу. Отож сьогодні ж і пишу Вам та звертаюсь до Вас з великим проханням про цю товариську послугу мені. Я зробив би це й сам, так не маю в себе копії «Звідомлення»: одну копію, що мав, я вислав Вам. Гадаю, що не буде Вам багато праці застосувати це «Звідомлення», як «Резюме» до книжки. Доведеться лише змінити вступ та вилучити місця, де вміщено оцінку праці, та й годі. Переписувати не потрібно, бо його будуть ще перекладати на англ. та німецьку мови. Добре також, що є два примірники «Звідомлення» в Мюнхені — у Вас і в НТШ. Проф. Кубійович пише, що розмір «Резюме» може бути «від кількох сторінок до 10-12-ти». Отже і з цього боку перешкод немає. На мою думку, можна «Звідомлення» значно скоротити. Дуже прошу Вас, дорогий Товаришу, допомогти мені в цій справі. Бо коли б я засів писати нове «Резюме», то це б забрало багато часу, бо я не маю навіть черновика в себе, десь закинувся або я знищив» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 15). Згадана вище монографія Андрія Яковліва побачила світ в 1949 р., і в одному із листів від 9 червня цього ж року він просив Окіншевича, щоб той нагадав Кубійовичу про прохання від автора, висловлене йому листовно, надіслати ще 10 примірників книжки, окрім 10 уже надісланих раніше, бо Яковліву було потрібно ще розіслати примірники, так би мовити, «від «автора» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 25).

Яковлів бере активну участь у роботі над Енциклопедією українознавства, ідея створення якої з'являється у повоєнні роки через брак синтетичних праць про Україну. Розпочато роботу над цим виданням спершу в Мюнхені в 1948 р., тут було зредаговано три томи енциклопедії. Проте вже в 1952 р., через фінансові труднощі і переїзд багатьох українських учених за океан, роботу над цим проектом було перенесено до Франції, де стараннями єпископа Івана Бучка куплено

будинок у Сарселі коло Парижа, і туди перемістився європейський осередок НТШ. Редакцію очолювали Володимир Кубійович та Зенон Кузеля. Саме В. Кубійович був не лише ініціатором написання і видання ЕУ, але і дбав про організацію редакційної колегії, укладання програми, вибір авторського колективу, про фінансову базу видання. До роботи над ЕУ було залучено понад 120 осіб, серед яких були історики та правники (Zhukovs'kyi 2009, 16). Робота просувалася непросто, викликала численні дискусії⁸, і Андрій Яковлів брав у цьому дуже активну участь, що видно з його листа до Володимира Кубійовича від 12 квітня 1949 р., копія якого була надіслана до Льва Окіншевича (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 23-24).

Приблизно в той самий час Андрій Яковлів взявся за написання спогадів, які, як виглядає з листів до Окіншевича, спершу не мав намір публікувати. «Здоров'я моє трохи покращилось, і я, поки що, використовую його на написання «Повісті временних літ мого життя», яку хочу залишити своїм дітям. Сам я родом з Чигирина, то ж маю матеріал цікавий з моїх дитячих літ. Але пишу книгу «pro domo sua» не для опублікування. А може деякі уривки і можна буде опублікувати після мого від'їзду «на той світ». Побачу, як напишеться ця моя «Повість» (24 червня 1948 р.) (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 7v). Вочевидь, ця робота над написанням спогадів стала дуже важливою для А. Яковліва, бо в наступних листах він неодноразово повертався до цієї теми, наприклад, у листі від 8 жовтня 1948 р.: «Цілий вересень місяць писав і переписував на машині «Спомини». Вже написав біля 200 сторінок машинового друку, але дійшов тільки до 16-го року свого життя. «Спомини» призначаються для моїх дітей (для сина й 2-х дочок), то ж подано багато де чого, що для них буде цікавим, але, може не цікавим для стороннього читача. Хоч вмістив у «Споминах» опис життя в Чигирині й Черкасах, яке воно було 60 літ тому, і якого там вже нема й ніколи не буде. То вже діти нехай вирішать, чи треба буде опублікувати «Спомини» чи ні. Здаюся на їх рішення... Тепер найбільше часу присвячую писанню «Споминів», поспішаю, бо багатько ще лишилося матеріалу, і то важливішого й ціннішого для загалу, ніж той, який вже використав на 200 сторінках» (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 13-13v). Імовірно, що з часом Андрій Яковлів уже розраховував на прижиттєву публікацію своїх спогадів.

Одночасно з творчою діяльністю і до пошуків можливостей для

---

⁸ Детальніше про створення Енциклопедії українознавства див.: Zhukovs'kyi 2009, 14-22; Pylypchuk, R., Feshchenko, N. 2015, 128-131; *Z laboratorii tvorennia* 2018.

викладацької роботи в Європі, Андрій Яковлів намагався організувати переїзд своєї родини до США. Він веде активне листування з цього приводу з М. Чубатим, про що повідомляв в одному з листів до Льва Окіншевича. Однак з низки причин, як виглядає з листування, суб'єктивного характеру (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 15-16), з переїздом наприкінці 40-х рр. не склалося. На межі 40–50-х рр. учений переживив складний час — він продовжував хворіти, про що він згадує в одному з листів до Льва Окіншевича: «...захворів на ішіас в правій нозі, так що тяжко мені було рухатись в хаті. Тільки тепер знов «урухомився»...» (9.06.1949 р.) (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 25). Тоді ж померла дружина вченого, про що в листі від 18 лютого 1951 р. до Наталі Полонської-Василенко написав з Парижа Ілько-Борщак: «...Окіншевич писав до мене, що бідний Яковлів утратив свою дружину й сам був хворий» (TsDAZU, f. 48, op. 2, spr. 25, ark. 4). Саме в цей час Яковлів налагодив співпрацю з українцями у Франції. Він входить до колективу часопису «Україна»⁹, з яким співпрацювали Н. Полонська-Василенко, І. Борщак, Б. Крупницький та інші відомі вчені (Petryk 2016a, 160). Наприкінці 40-х рр. XX ст. у середовищі професорів УВУ виникла ідея перенести його діяльність до Франції. Промотором її був Володимир Кубійович, про що пише в листі від 4 жовтня 1948 р. Дмитро Дорошенко (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 12). Тоді ж Ілько Борщак переконував Окіншевича переїхати до Франції (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 19)¹⁰, де створювався осередок української науки. Тут Кубійович почав видавати «Енциклопедію українознавства», задіявши Яковліва, як і Окіншевича до цього мегапроєкту, про що також ідеться в листуванні між дослідниками (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 23-24). Але для багатьох українських професорів

⁹ В одному з листів до Окіншевича Ілько Борщак оцінював діяльність часопису так: «Ви не можете уявити собі кількість листів, що їх дістаю з GRATULOVANNAM за те, що «Україна» змагається з українським дурницями. Ці листи — це цікаво — надходять не лише від так званих «кваліфікованих» людей, але й від пересічного читача. Як не дивуватися, знаючи, що цього читача роками отруювали різними дурницями» (ASSS NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1: Lystuvannia 1943-1950, 84-84 зв.).

¹⁰ Притому в тому ж таки листі до Льва Окіншевича Борщак підкреслює своє розчарування і знеохочення до співпраці з українцями: «Ваша характеристика українського так званого політичного життя (кажу «так званого»), бо я взагалі не вірю в якесь політичне життя на еміграції) мене не здивувала. Тут теж саме й так воно завжди було ось вже 30 років за моєї еміграції. Тому я вже 20 років як відійшов од усього й ніколи не приступлю. Колись я піддержував Україну Скрипника, Грушевського, але коли це не з нашої вини луснуло, я назавжди сказав «досить». Українців я тут мало бачу, вони не цікаві і неляляльні. Зустрічаюся з 2-3 українцями» (ASSS NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1: Lystuvannia 1943-1950, 19v.)

ідея переїзду за океан виявилася привабливішою. Можливо тому, що з Європи не такими очевидними були ті труднощі, з якими стикалися емігранти різного рівня в Америці.

Лише в 1952 р. Яковлів зміг переїхати до США. Тут він одразу долучився до роботи наукової громади. Українське наукове товариство в Нью-Йорку урочисто вітало вченого. 9 серпня в приміщенні УВАН відбулася зустріч з відомим професором українських громадських, політичних і наукових діячів, які жили в США. Загалом на цю зустріч прийшли 30 осіб, серед яких було чимало тих, з якими Яковлів спілкувався ще в Європі (Man'hora 2020, 94).

У Нью-Йорку Яковлів, попри поважний вік — 80 років, надалі брав активну участь у роботі емігрантських наукових установ, які давали можливість українським вченим не втрачати зв'язок зі своїм фахом. Він співпрацював з НТШ Америки, друкував роботи в «Анналах УВАН». В останні роки він був головою Юридичної секції Української академії мистецтв і наук в США, співпрацював з Товариством українських правників тощо. В цей період вийшли друком кілька наукових праць ученого (Iakovliv 1952, 532-534; Iakovliv 1954). Проте час був невблаганий. Андрій Яковлів помер 14 липня 1955 року в Нью-Йорку. Поховали вченого на православному цвинтарі Саут-Баунд-Брук (Петрук 2016а, 108). Лев Окіншевич листовно висловив співчуття рідним померлого і отримав відповідь від доньки Андрія Яковліва — Галини Яковлівої-Тимошенко. Її лист було датовано 21 травня 1955 р. (SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 1, 190).

Листування між Андрієм Яковлівим і Львом Окіншевичем кидає світло на останній етап життя вченого у Європі, на його діяльність в цей період і на його стосунки з колегами. З цих листів довідуємося чимало цікавих деталей про приватні й наукові взаємини між багатьма членами української наукової еміграційної групи. Отже, ця епістолярна спадщина має непересічну цінність для створення не лише комплексного портрета Андрія Яковліва, але і для просопографічного дослідження української наукової еміграції 40–50-х рр. ХХ ст.

***

У 1947 р. у США було відновлено діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ). Центральний осідок організації в Америці базується в Нью-Йорку, де, власне, і зберігається архів НТШ. Там же міститься фонд Льва Окіншевича, українського правознавця, співробітника ВУАН і декана правничого факультету УВУ в Мюнхені, активного члена НТШ Америки, співробітника Бібліотеки Конгресу США. Фонд складається

з одинадцяти папок, матеріали не систематизовані й не описані. Значна частина збережених там матеріалів — листи до Льва Окіншевича і до його дружини від відомих українських та білоруських діячів науки і культури, серед яких був і Андрій Яковлів.

У публікації листів максимально зберігаємо мову оригіналу, не використовуючи апострофа, але виправляючи очевидні друкарські похибки. Підкреслення і закреслення в тексті належать авторові листів. Рукописні вставки позначаємо примітками у підрядковому тексті.

Скорочення:

h.c. – honoris causa

У-ту – університету

т-ва – товариства

УНР (У.Н.Р.) – Українська Народна Республіка

УТПІ – Український Технічно-Господарський Інститут

УВУ (У.В.У.) – Український Вільний Університет

НТШ – Наукове Товариство ім. Шевченка

УВАН – Українська Вільна Академія Наук.

Ч.С.Р. – Чехословацька республіка.

Об'єдн. Укр.-Амер. Доп. К-т у Філадельфії – Об'єднаний (Злучений)

Українсько-Американський Допомоговий Комітет у Філадельфії.

Листи Андрія Яковліва до Льва Окіншевича

№ 1

29.9.1947

Високоповажний Пане Декане!

Дуже дякую Вам за В[ашого] листа з 20.8, якого я одержав 4.9. Приємно було довідатися, що наш Університет відновив свою чинність та працює так успішно¹¹. Але крім нашого У-ту виникли й приватні два

¹¹ Професори УВУ, які переїхали до Мюнхена, ініціювали відновлення УВУ. Головним промотором справи став В. М. Щербаківський. Наталя Полонська-Василенко згадувала: «Перші професорські збори відбулися в помешканні удови професора С. Томашівського, пані Марії Томашівської, на Йоганнпльятц. Там же відбувалися перші виклади. Ректором УВУ було обрано проф. В. Щербаківського, деканом філософського факультету проф. І. Мірчука, правничого — проф. Л. Окіншевича. Секретарство УВУ було доручено пані М. Томашівській. До кінця 1945 р. було вже оформлено заснування УВУ. Керівництво

У-ти, як повідомляєте проф. Мартоса та проф. Герасимчука. Що це за у-ти? Яка їх фізіономія й наукова якість? Дивне явище! На один у-т не вистачає професорів, щоб обсадити усі катедри, а ось яка розкіш, з'явилися ще два «університети». Це — стара, дурна практика, що має свій початок ще з Праги: творити паралельні школи та роздавати професорські титули. Сумно! Серед списку професорів нашого ф-ту немає І. М. Кабачкова, якому Сенат, що мав засідання в Регензбургу, надав гідність надзв. професора політ. економії. Він тепер перебуває в лагері десь недалеко від Francfurta, там де й А.М. Лівницький¹². Прошу також і мене зарахувати в число професорів на відпустці, що відповідає останньому протоколу Сенату УВУ в Празі¹³, додавши: «із за хвороби», бо й це буде чиста правда. Що торкається моєї брошюри, то Ви, певне, маєте на увазі: «Основи Конституції У.Н.Р.»¹⁴, але я її не маю при собі. Її можна дістати з музею в Празі (має кілька примірників). Адреса музею така: Ukrajinske Museum, 22 Chodska ul., Praha XII. Československo.

Я збираюся до Парижу поїхати на 2-3 тижня. Мене запросила вдова по бл.п. Вячеславу Прокоповичу, який написав дуже цінну працю історичну з доби Гетьманщини: «Печать Малоросійська», але не встиг розмістити в рукопису цитати, лишивши їх на окремих листочках.

УВУ почало шукати правної підтримки з боку влади. Баварська влада і окупаційна американська поставилися прихильно до ідеї відновлення УВУ, але матеріально нічим не могли підтримати. УВУ було здане тільки на власні ресурси. Проте важливе значення мало те, що Баварське міністерство приділило УВУ приміщення в будинку школи на Версайлерштрассе. Там було приміщено й канцелярію і кілька аудиторій, і бібліотеку. Чутки про відновлення УВУ швидко поширилися по таборах, де скупчувалася молодь, і вже з кінця 1945 р. до УВУ вступали студенти: серед них були кол. празькі студенти, що не встигли закінчити курсу, а також багато з «остівської молоді», яка не повернулася «на родину». Матеріальне становище їх було тяжке» (Polons'ka-Vasylenko 1971, 21-22. Див. також: Vidnians'kyi 2019, 719-721).

¹² Лівницький Андрій Миколайович (1879–1954) — український громадсько-політичний діяч, правознавець, Президент УНР в екзилі (1926–1954) (детальніше див.: Vidnians'kyi 2019, 3-95; Pryluts'kyi 2009, 199-200; Reshetchenko 2018, 111-123).

¹³ В 1945 р., коли частина професорів УВУ вирішила залишити Прагу, щоб не розривати зв'язків з університетом, їм видали посвідки про тимчасову відпустку, окрім того, вони зобов'язалися повернутися до УВУ на першу ж вимогу (Vidnians'kyi 2019, 719-721). Саме про це рішення Сенату УВУ згадує у листі А. Яковлів.

¹⁴ Ідеться про брошуру: Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. — Париж, 1935. До цього видання увійшли дві статті автора — «Основи Конституції У.Н.Р.» та «До питання про легальність уряду У.Н.Р.», які вперше були опубліковані в 1928 р. в тижневику «Тризуб», заснованому з ініціативи Симона Петлюри 1925 р.. «Тризуб» виходив у Парижі до 1940 р. і був неофіційним органом УНР. Першим редактором був В'ячеслав Прокопович. Після тривалої перерви у 1960 р. часопис був відновлений у Нью-Йорку, де виходив уже раз на два тижні (Ias' 2013, 151; Mavrin 2010, 346-356; Tymoshyk-Sudarykova 2013, 403).

Вдова не знає, як ці цитати розмістити. Але хоче видати працю друком¹⁵. Тому, що я знаю цю працю, які джерела її, плян і т.д., то я, не дивлячись на хворобу (від місця, де я живу, до Парижу їзди всього максимум 6 год. прямим потягом), згодився допомогти вдові, в пам'ять мого приятеля – В. Прок. Тепер чекаю на франц. візу. Як буду в Парижі, то візьму один примірник брошури і перешлю Вам. Там знайдете не тільки відповідні закони, але й тлумачення їх. Отже Ви вже продовжуєте свої лекції з історії держ. права. А я можу виготовити короткі лекції по історії цив. і карного права, судового устрою й судівництва доби Гетьманщини (1648–1769) та після Гетьманської (1769–1835). Матеріал маю.

До Наук. Т-ва ім. Шевченка¹⁶ буду писати. Маю вже цілком готовий до друку Манускрипт, тільки чи можна його передати до Мюнхену, не знаю.

Під цей час зайнятий писанням рецензії на дисертацію Отця Д-ра Максима Германюка¹⁷, який в липні цього року прилюдно боронив її на зборах професорів Лувенського Католического У-ту та був промований Магістром Теології — найвища наукова гідність, яку може дати цей у-т. Тема дисертації (на франц. мові 493 стор. друку): *La Parole Evangelique* — Євангельська притча. Автор займається дослідом, чому І. Хр. проповідував притчами? Як бачите, тема не торкається канонічних різниць правосл. і католицької церкви, і тому сталося так, що рецензент-православний пише рецензію на працю греко-католика. Але тут немає кому написати рецензію, яка потрібна, щоб і українці довідались про цю видатну працю їх земляка. О. Германюк є Д-ром теології й абсолювентом філології та історії Сходу. Це щасливе поєднання вченого теолога з філологом та істориком дуже полегшило працю автора. Можливо, що повну рецензію пришло до Наук. Т-ва Шевченка; коротку, для звич. читача я вже написав і розіслав в часописи U.S.A. та Канади.

¹⁵ Праця Прокоповича вийшла друком в 1954 р. як окремий том Записок НТШ. До неї був долучений біографічний нарис авторства Андрія Яковліва, датований 1953 р., а також вступна частина «Замість передмови автора», яку написав Яковлів ще 1947 р., вочевидь, у той час, про який ідеться в листі (Prokorynych 1954, 23-109).

¹⁶ Андрій Яковлів був дійсним членом НТШ з 1926 року (Man'hor'a 2020, 85).

¹⁷ Митрополит Максим Германюк (1911–1996) народився в Новому Селі на Львівщині, редемпторист, навчався у Львові, вищу освіту здобув у Бельгії, там у Лувенському католицькому університеті захистив докторат. Свячення отримав 4 вересня 1938 р. з рук Преосвященного владика Миколая Чернецького у Львові. В 1945 р. як єдиний у Бельгії священник українського обряду, активно займався справами українських біженців та емігрантів, був в числі засновників Українського допомогового комітету в Бельгії, долучився до створення низки емігрантських культурно-освітніх установ у Бельгії, в 1948 р. емігрував у Канаду, де обіймав різні духовні пости. У 1956 році став архієпископом-митрополитом Вінніпезьким та Главою УГКЦ у Канаді, з 16 грудня 1992 р. відійшов від обов'язків, ставши архієпископом-емеритом (Vladyka Maksym Hermaniuk; Derzhko).

Як бачите, не дивлячись на хворобу тяжку (веред в шлунку) не перестаю працювати для науки.

Від Ректорату й досі не одержав повідомлення про іменування мене доктором h.c. нашого У-ту¹⁸, не кажучи вже про диплом, який я був би радий мати також. Будьте ласкаві, пригадайте п. Ректорові, щоб приспішив вислати. 11 грудня цього року буде мені 75 літ і до цього дня бажав би мати диплом.

Бажаю Вам, Пане Декане, всього найліпшого й прошу привітати усіх колег. З глибокою пошаною до Вас

А. Яковлів (підпис)

P.S.¹⁹ Для Вашого персонального й офіційного вжитку подаю мою точну адресу: 67 rue de Carrin Jambes (Namur) Belgique Belgium. Але можете писати мені і на адресу Комітету, який мені пересилає листи.

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окішневича, спр. 1: Листування 1943–1950, арк. 4-4 зв.

№ 2

21.10.1947

Високоповажний Пане Декане!

Дякую щиро за Вашого цінного листа з 14.10 й поспішаю подати Вам відомости, про які Ви писали.

При цьому пересилаю Вам для передачі Ректорату «Відомости й дати», що потрібні для виготовлення диплому. Будьте ласкаві передати їх п. Секретареві чи Магніфіценції, Панові Ректорові. При цьому поясніть, що я подав повні відомости про членство в різних наукових т-вах та інституціях, але коли це забагато для диплому, тоді нехай виберуть головніші.

Для повноти відомостей, пересилаю Вам при цьому один примірник своєї автобіографії. Може, вона Вам пригодиться. З огляду на те, що Факультет, певне, не має біографій своїх професорів і доцентів (весь архів лишився в Празі), то було б доцільним, щоб всі члени Факультету написали й подали Вам на переховування свої біографії.

17.10 я вислав Вам мою книжечку «Основи Конституції УНР», яку я дістав з Парижу. Думаю, що вона Вам пригодиться, коли будете писати свої лекції. Написав я її на підставі автентичних документів і

¹⁸ Почесне звання доктора honoris causa УВУ було присвоєне Андрію Яковліву 1 грудня 1947 р. (Man'gora 2015, 113).

¹⁹ Дописано по лівому краю сторінки.

старався передати зміст і тлумачення законів як найточніше. Полеміка, що вивязалась між мною й пок. Шаповалом з приводу моєї статті в Тризубі, передрукована в кінці книжечки. Вона цікава для Вас з огляду на тлумачення останніх законів Директорії УНР²⁰. Іншої брошури на цю тему я не писав. Повідомляючи мене про перевидання УТП моїх підручників цивільного²¹ й торговельного права²², Ви проминули, що є ще один підручник мій видання УТП, це «Лекції з цивільного процесу»²³. Якщо УТП не перевидав їх, то я порадив би, щоб УВУ перевидав їх. Правда, вони написані конспективно, але там є все, що потрібно знати студентам нашого Факультету на іспитах.

Одержав я цими днями «Індекс Лекціонум», а також офіційне повідомлення Ректора про уділення мені титулу Доктора гоноріс кавза. Обіцяє вислати диплом. Дуже мені хотілося б звіди, доки я ще не можу рухатись з місця мого перебування, прислужитись будь-яким способом чинності нашого УВУ. Я вже писав Вам, що можу написати лекції по історії судоустрою й судівництва на Україні доби Гетьманщини. Далі я дуже бажав би видрукувати частину моєї монографії про кодекс 1743 року, в якій подано систематичний виклад змісту цього пам'ятника українського права. З огляду на те, що закордоном нігде нема видання проф. Кистяковського, цей виклад міг би до певної міри замінити повний текст кодексу і дав би матеріал для студій. Я міг би передрукувати виклад з моєї монографії та додати вступ, в якому дав би історію тексту, праць кодифікаційної комісії коротко. Якби УВУ згодився надрукувати, хоч би на ціклостилі, цю працю, то я був би дуже задоволений, що хоч частина моєї праці буде використана слухачами нашого УВУ.

Я напишу до Укр. наукового Т-ва²⁴, але не певен, що воно погодиться взяти на себе видання моєї монографії друком. На американські та канадійські видавництва мало надії: вони поки що ще знаходяться в стадії видавання популярних книжок.

Коли б, дав Бог, вилікувати мою хворобу та трохи набрати сил, то я ще міг би дещо опрацювати: планів і тем маю досить.

²⁰ Детальніше про дискусію див.: Petryk 2016a, 153-155.

²¹ Ідеться про: Iakovliv 1948, 79.

²² Ідеться про: Iakovliv 1949, 214.

²³ Ідеться про: Iakovliv ¹⁹⁴⁷, ¹⁶³.

²⁴ Українське наукове товариство у Мюнхені було створене у ¹⁹⁴⁶ р., у його складі було шість секцій, частина з яких мала свій осідок у Мюнхені (гуманітарна, медична, природнича), а частина у Регенсбургу (агро-лісова, технічна, права та суспільних наук). Головою Українського наукового товариства в Мюнхені був проф. Вадим Щербаківський (Nauka na emihratsii ¹⁹⁴⁷, 7).

Читав я в часописах, що в Американській Зоні знесено цензуру листів і дозволено пересилати книги й друки. Дійсно, вже останні листи Ваші не мають червоного цензурового штемпля і приходять скоро. Якщо моя книжечка дійде до Вас без затримки, то значить і друки можна вільно посилати. Чудесно! Я дуже радий цьому, бо матиму можливість мати постійний контакт з Вами й колегами. Для мене, що живу самотньо без зв'язку з колегами, це прямо щастя!

Бажаю Вам і всім моїм колегам всього найкращого, здоров'я й сил на працю на полі рідної науки й культури, та прошу вітати від мене всіх.

*З правдиво щирою до Вас пошаною*²⁵

А. Яковлів.

P.S. Будьте ласкаві подати мені точну адресу УТП в Регенбургу.

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окішнєвича, спр. 1: Листування 1943-1950, арк. 5.

№ 3

24. VI. 1948

Високоповажний

Пане Декане!

Дякую за листа Вашого з 8. VI, в якому Ви були ласкаві відповісти на мої запитання. В справі видання ширшої редакції «Історії джерел Укр. права» моя думка була, що її можна було б надрукувати засобами УВУ на циклостилі, на правах рукопису, як друкуються університетські підручники, а не типографічним друком. Якби там можна було видати, то це було б і відповідніше до характеру моєї статті, й швидше, і не потрібно було б нам звертатися до НТШ. Прошу Вас подати мені свою думку в цій справі.

Дякую Вам за турботу, що спричинив Вам запитанням в справі друку Кодексу 1743 р. Я вже дістав відповідь від проф. Кубійовича, який пише мені, що монографію вже переслано до друкарні і що вона за кілька місяців, як ніщо не перешкодить, вийде з друку. Отже, ця справа теж вже поладжена. Сподіваюся, що ще діжду побачити цю мою, може, й останню велику працю в друку.

Укр. В. Академія Наук переслала мені свої видання. Читаючи видані нею Бюлетені (т. 8-9 за р. 1946), довідався я, що історична

²⁵ Дописано від руки.

група УВАН після свого уконстатування ще р. 1946²⁶ добрала до свого ініціативного складу ще 7 членів Академії, в тому числі й мене, про що група забула, очевидно, мене повідомити. Таким чином, моя кандидатура на члена УВАН в правничо-економічній групі, проти якої я висловився негативно в одному листі до Вас, була зайвою. Склад історичної групи більш симпатичний щодо осіб, хоч і в ній є проф. Оглоблін, проти якого там гаряче протестує проф. Герасименко, що навіть мені прислав свого листа, адресованого НТШ. Грішним ділом, я теж, але з інших мотивів, не можу приєднатись до тих, хто дуже вже вихваляє його, як історика, а його досліди над «Новгородсіверським патріотичним гуртком» та над питанням про автора «Історії Русів», за якого він вважає Опанаса Лобисевича, позбавлені переконуючих доказів. Чується лише велике бажання автора подати щось, що могло б викликати сенсацію. Мені не довелося, на жаль, бути на його доповіді про автора «І.Р.» на засіданні істор.-філол. т-ва в Празі й піддати прилюдній критиці його гіпотезу.

Я веду переговори з нашими студентами з Лувенського У-ту (їх є — 58) і запропонував їм, що в осені на початку нового акад. року можу прочитати їм курс внутрішньої історії України, маючи на увазі, що вони знають зовнішню історію, але не знають історії права, соціально-економічних відносин, культури, побуту і т. п. України, тих власне предметів, яких численні історики лише торкаються, тай то в таких капітальних працях, як проф. Грушевського. Переговори ще не закінчено, бо студенти протягом цього місяця складають свої іспити.

Здоровля моє трохи направилося і я, поки що, використовую його на написання «Повісти временних літ мого життя», яку хочу залишити своїм дітям. Сам я родом з Чигрина, тож маю матеріал цікавий з моїх дитинських літ. Але пишу книгу «pro domo sua», не для опублікування. А, може, деякі уривки й можна буде опублікувати після мого від'їзду «на той світ». Побачу, як напишеться ця моя «Повість».

Кінчайте семестр та одпочивайте після цілорічної тяжкої праці деканської й професорської. Бажаю Вам доброго відпочинку в доброму здоров'ї й умовах.

Прошу привітати всіх товаришів професорів і доцентів.

З правдивою пошаною і приязню до Вас

А. Яковлів

---

²⁶ 16 листопада 1945 р. на нараді групи з дванадцятьох українських вчених в Аусбургу було прийнято тимчасове положення про УВАН, а вже 5 грудня цього ж року було створено першу групу з дослідження ранньої історії, незабаром виникли історична секція (Д. Дорошенко), літературна (Л. Білецький), мистецтвознавча (В. Січинський). В січні 1946 р. було створено групу з мовознавства. На кінець 1946 р. при УВАН було створено 12 о кремих наукових груп (Наука na emihratsii 1947, 6-7).

№ 4

29.IV.1948

Високоповажний Пане Декане!

Воистину Воскрес! Вітаю й Вас з Великоднем та бажаю Вам в доброму здоров'ї діждати Великодня в нашому стародавньому, вільному Києві! Обидва Ваші листи одержав 26.IV. і разом на них відповідаю. В першу чергу, прошу мені вибачити, що не можу ніяк задовільнити Вашого бажання, почуваю себе не в стані написати ще й про державне право. Ще коли б це була праця, вільна щодо часу і розмірів, то ще б може й спокусило мене висловити деякі свої думки, пишучи на цю тему, але розмір і обов'язковий термін в'яжуть мене й мої думки, до чого я не звик і чого не можу знести. Взавши вже історію джерел права, почуваю, як тяжко йде праця, яку я вже таки розпочав. Термін, може, й видержу, але розмір — навряд. Та то вже буде Ваша справа — скоротити статтю до можливого розміру, а я Вам пришлю так, як вона у мене напишеться. Оце тільки що скінчив уступ про «Руську Правду», де висловив свої думки про характер цього пам'ятника. Прочитайте.

Дякую сердечно за доповідь про мій Кодекс 1743 р. й дуже радий, що він побачить таки світ. А коли буде доповідь про «Магдебурзьке право»? Будьте ласкаві, зніміть мою кандидатуру в академіки Вільної Академії. Бачу з Вашого листа, що вона дійсно вільна і не хочу бути в компанії з вибраними вже академіками. Я й так є вже академіком і неодмінним секретарем Могиллянсько-Мазепинської Академії Наук, утвореної урядом У.Н.Р. р. 1937 з Президентом Професором Степ. Смаль-Стоцьким покійним на чолі, яка встигла випустити 3 томи «Праць Академії», але цього титула не вживаю.

Діста, в, нарешті, диплом. Він гарний, шкода лише, що дуже великого розміру та що нема на ньому великої печати У.В.У., яку ми залишили в Празі, на жаль. Але й «Мінерва» добре виглядає. Вже сповістив про це з подякою Ректора У.В.У.

Чи чули Ви про сумну новину. Проф. Наріжний сповістив мене, що 30.III. (зараз після відомого перевороту в Ч.С.Р.) запало рішення Краєвого Уряду — розв'язати Тво Музею нашого в Празі. Внаслідок цього того ж дня всі збірки Музею, 6-ку й матеріали запечатано. Наріжний

подав апеляцію, але не сподівається, що рішення буде змінено. Мотив — протидержавна діяльність Тва й Музею, який мовляв, збирає й зберігає матеріали протисовітські й вороже ставиться до ССРСР та співпрацював з німцями, бо не був зачинений під час протекторату! В апеляції, між іншим, проситься дозволу вивезти майно Музею до іншої країни, бо в складі його є багато депозитів, що Музеєві не належать, та що інше майно Музею придбано на гроші жертводавців з цілого світу, які мають право вимагати повороту їм цього майна. Наріжний також написав великого листа до Об'єдн. Укр.-Амер. Доп. К-ту у Філадельфії, щоб зробив офіційну інтервенцію через уряд U.S.A. Але надії на врятування майна дуже мало. Сумна вістка, для таких, що праці стільки поклали на збирання та впорядкування Музею. Подумайте, пропаде б-ка, що має більше 12000 томів, повну колекцію Київської Старини, Записки НТШ, кілька енциклоп. словників, повну збірку видань Київської Акад. Наук, Варш. і Берл. Наук. І-тів і також багато інших цінних і рідких тепер видань (Повну збірку Літописів). Пропали депоновані мною рукописи мої, і моя бібліотека підручна, виписки з істор. актів «Історія Руссов» видання Бодяньського, яку мені особливо шкода. Це — велика втрата для укр. науки. Нещасна укр. нація, для неї ще нескінчилися, ще продовжуються лихоліття, «ота тяжко плакана Руїна».

18 квітня мав приємність виступати в Лувені перед аудиторією наших студентів Лувенського у-ту, читав їм, на запрошення реферат на тему: «Історичні традиції української державности». Було більше 5-ти слухачів (всіх студентів — 58). Мають дуже гарне, добре умебльоване помешкання «Студ. Дім» з інтернатом, там же добре годуються і виглядають пристойно. Веду з ними переговори, щоб з початку нового акад. року прочитати їм курс внутрішньої історії України, в тому числі й історії укр. права, про яке вони мало чули. Буду дуже задоволений, якщо вдасться поновити тут свою професорську чинність. Бо вже почуваю, що дуже скучив за аудиторією. Прошу Вас, будьте ласкаві, ставте на Ваших листах на конверті штемпель У.В.У., бо тут в малому провінц. містечку думають, що я веду переписку з німцями (марки німецької пошти, адреса, може, якогось німця і т. д.). Бо тут же бельгійці, яким німці в печінках сидять!

Як здоровля проф. Шрамченка, чи видужує він? Він же ще молодий вмирати. Всього, всього доброго бажаю Вам, Пане Декане, й прошу Вас передавати від мене ширий привіт проф. Шрамченкові та цілому складові УТГІ.

Щиро Ваш А. Яковлів.

Schevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окіншевича, спр. 1: Листування 1943-1950, арк. 8-8 зв.

№ 5

Jambes²⁷ 8.X.1948

Високоповажний Пане Декане!

Вашого листа з Регенсбургу з 14.VII одержав 18.VII, але не одповів своєчасно, вважаючи, що треба ж Вам одпочити по «трудах праведних», і хоч у мене не було тоді жадних справ, що могли б потурбувати Вас, але все таки мій лист одірвав би Вашу увагу на якийсь час та тим перервав би одпочинок. Тож я й вирішив відкласти на якийсь час відповідь. Але потім, в серпні, несподівано треба було прийняти обов'язки делегата од нашого цього року заснованого «Науково-Освітнього Т-ва» на Міжнародному Конгресі Антропологічних та Етнографічних Наук, що одбувся в Брюселі між 16-23 серпня, і це одібрало досить часу в мене й сили, бо дуже втомився щоденною їздою й ходьбою по різних установам і будинкам. Не розрахував своїх сил, тому до кінця м. серпня вже не міг нічого робити, тільки одпочивати. Цілий вересень місяць писав і переписував на машині «Спомини». Вже написав біля 200 сторінок машинного друку, але дійшов тільки до 16-го року свого життя. «Спомини» призначаються для моїх дітей (для сина й 2-х дочок), тож подаю багато дечого, що для них буде цікавим, але, може, не цікавим для стороннього читача. Хоч вмістив у «Споминах» опис життя в Чигрині й Черкасах, яке воно було 60 літ тому і якого там вже нема й ніколи не буде... То вже діти нехай вирішують, чи треба буде опублікувати «Спомини», чи ні. Здаюся на їх рішення.

Пишете про вибори нового ректора, проф. Др. Ю. Палейка²⁸. Гадаю, що це не той Палейко²⁹, галицький дипломат 1918–1922 рр., якого я знав. А цього Д-ра Ю. Палейка я не знаю. В часописах у нас була звістка, що Амер. окупац. влада вже звільнила вклади, що були затримані, причому

²⁷ Жамб — валлонське місто на півдні Бельгії. Від 1977 р. стало частиною м. Намюр.

²⁸ Див.: Вунар 1956.

²⁹ Ідеться про Василя Панейка (1883–1956), громадського і політичного діяча, дипломата й публіциста, родом з Галичини. Певний час редагував часопис «Діло», в 30-х рр. відійшов від активної діяльності. Детальніше див.: Ostashko 2011, 47; Soliar 2009, 217-232; Нрунук 2013, 111-120.

з 10 марок власник вкладу одержить 2 м. Не сказано тільки які марки одержить, нові чи старі. Коли нові, то це ще добре, більше ніж вклав, бо за 10 старих марок давали раніше тільки 1 нову.

Здоровля моє так собі, скриплю, як старий дуб: стратив багато на вазі, ноги дуже ослабли, так що хожу з паличкою й дуже помалу, певно, через те, що до хвороби ходив дуже швидко! Але працювати ще можу вдома за бюрою. Тепер найбільш часу присвячую писанню «Споминів», поспішаю, бо багацько ще лишилося матеріялу, і то важливішого і ціннішого для загалу, ніж той, який вже використав на 200 сторінках.

Про мій «Кодекс 1743 р.» нічого не знаю, чи він друкується, чи припинили. Послав до НТШ також два доклади про дві праці пок. В. К. Прокоповича і теж не маю від Т-ва жадного повідомлення. Треба буде запитати проф. Кубійовича, буду йому писати на цих днях.

Дякую Вам сердечно за присилку мені примірника Вашої монографії: «Значне Військове Товариство»³⁰. Прочитав і дуже тішився читаючи. Дійсно, зібрали Ви дуже цінний матеріал і використали його знаменито. Тепер би Ви, як самі пишете, деякі місця переробили б. Мені теж здавалося, коли я читав, що треба було б більше уточнити деякі проблеми, як, наприклад, чи військові товариші чи назва: «військовий товариш», загально беручи, означала певну військову службу рангу (своєрідну резервну, «запасну» частину старшинства), чи стан — то б то певну соціальну верству, початок шляхетського стану. Монографія Ваша тим і цікава, що викликає та ставить на обговорення й дальший дослід багато проблем, які будуть темою для дальших монографій. Коли б тільки не настали зовнішні ускладнення, нові конфлікти й нові катастрофи.

Щасти Вам, Боже, на новий академічний рік!

З правдивою пошаною й колегським
привітом А. Яковлів.

P.S. Прикладаю до цього мій звіт з Міжнар. Конгресу Антропології та Етнографії, який, після прочитання, як що цікавитесь, будьте ласкаві передати проф. В. М. Щербаківському.

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окіншевича, спр. 1: Листування 1943-1950, арк. 13-13 зв.

---

³⁰ Ідеться про видання: Okinshevych 1948с, 230.

№ 6

Jambes 10.XI.1948

Високоповажний Пане Декане!

Дякую дуже за Вашого листа з 27.X., який я одержав 5.XI. Жодної «записки» та якоїсь іншої «бамаги» я не одержав. А хоч би й одержав, то кинув би з презирством до коша. Певне ті, що розсилають такі папери, знають, кому їх посилати. Такими способами, я певен, трудно було б нас з Вами посварити. З проф. Чубатим я перестав переписуватися з такого приводу: писав йому, як тільки перебрався до Бельгії, що хочу переїхати до U.S.A. і просив його мені допомогти. Він прислав мені дуже ласкавого листа, що «Комітет допомоги українським науковцям», в якому він головував, само собою не забуде про «сеньорів укр. науки». На цій підставі я розпочав робити заходи в Американському Косуляті. Потім, коли прийшла черга подати до Консула афідавіт, я написав про це Чубатому, прохачи його роздобути мені афідавіт, бо з преси довідався, що Комітет Чубатого роздобув щось з 50 афідавітів від католицьких і протестанських благодійних т-в U.S.A. На моє прохання Чубатий одповів, що вже всі афідавіти Комітет розіслав і що більше вже не може добути. Так справа моя й спинилась. А дочка моя недавно писала мені, що про мене деякі гидкі брехні розпускає в Америці між тамтешніми українцями пані Русова, жінка проф. Русова³¹ (гетьманця), приятелька Донцова. Можливо, що ці брехні й взяв на увагу проф. Чубатий. Не можу цього ствердити, але хронологічно поява пані Русової і відповідь проф. Чубатого кореспондують. Пишу Вам це, як приклад, що хоч, не завше, але трапляється, що брехня перемагає!

Сьогодні одержав од проф. Кубійовича приємну звістку, що мій «Кодекс» вже друкується, три перші аркуші вже готові і що «з кінцем цього місяця книжка може бути видрукована». Тільки просить негайно вислати резюме, якого друкарня вимагає до 15.XI. Тим часом я про резюме забув і не написав його, а тепер вже запізно писати, Кубійович радить, що евентуально можна, як резюме, вмістити вислане НТШ і Вам

³¹ Ідеться про Юрія Русова (1895–1962) — сина Олександра та Софії Русових. Закінчив природничо-математичний факультет Київського університету св. Володимира, був делегатом від Київської студентської громади до Центральної Ради УНР. Ступінь доктора філософії отримав у Віденському університеті. З 20-х рр. викладав в українських вищих школах у Чехословаччині. Від 1941 р. жив у Німеччині, був одним із лідерів українського гетьманського руху. В 1946 р. емігрував до США, згодом переїхав до Канади. З 1947 р. працював науковим співробітником в університеті у Монреалі. Є автором бл. 30 наукових праць в галузі іхтіології (Iurij Rusov 1998, 2850).

моє «Звідомлення» про «Кодекс». Я йому сьогодні одповів літунською поштою, що спеціального «резюме» я не написав, бо забув, та що згожуюся, щоб надрукували моє «Звідомлення», що було зачитано на засіданні Секції, тільки, розуміється, з відповідними змінами, що ці зміни найкраще може зробити проф. Окіншевич, якого я прошу через Вас (Кубійовича) взяти на себе цю працю і якому я окремо напишу. Отож сьогодні ж і пишу Вам та звертаюсь до Вас з великим проханням про цю товариську послугу мені. Я зробив би це й сам, так не маю в себе копії «Звідомлення»: одну копію, що мав, я вислав Вам. Гадаю, що не буде Вам багато праці застосувати це «Звідомлення», як «Резюме» до книжки. Доведеться лише змінити вступ та вилучити місця, де вміщено оцінку праці, та й годі. Переписувати не потрібно, бо його будуть ще перекладати на англ. та німецьку мови. Добре також, що є два примірники «Звідомлення» в Мюнхені — у Вас і в НТШ. Проф. Кубійович пише, що розмір «Резюме» може бути «від кількох сторінок до 10-12-ти». Отже і з цього боку перешкод немає. На мою думку, можна «Звідомлення» значно скоротити. Дуже прошу Вас, дорогий Товаришу, допомогти мені в цій справі. Бо коли б я засів писати нове «Резюме», то це б забрало багато часу, бо я не маю навіть черновика в себе, десь закинувся або я знищив.

«Сучасне й Минуле» разом з примірником Вашої монографії про З. В. Т-во одержав, Дякую Вам сердечно за Вашу замітку про мій юбілей! А цей, другий примірник Вашої книжки передам до Бібліотеки тутешнього «Укр. Науково-Освітнього Т-ва». Думаю написати рецензію чи Бібліографічну Замітку про Вашу монографію до «Сучасного й Минулого», якщо ніхто ще не написав. Мене дуже зацікавила Ваша праця на тему: «Енциклопедія» права на тлі основ укр. права». Пригадав собі, що в рос. гімназіях та комерц. школах був в програмі предмет «Законоведеніє», який і я читав в І-ій Київській Комерційній Школі в рр. 1911–1918. Добре було б такий підручник скласти й для українських гімназій та матуральних курсів. В бельгійських університетах з цього академічного року починають організовувати «міжфакультетський» цілорічний, або хоч семестральний курс, в якому б студенти різних факультетів мали прослухати деякі предмети, як історію, право, основи філософії, політичну економію то що. Такий курс одні у-ти думають відкрити з початку, а другі — в кінці університетського курсу, як *cours post-universitaire*. Мета така, щоб ознайомити студентів переважно техніків з науками, що торкаються суспільства та держави, права й економіки. Для такого «міжфакультетського курсу», а також, і це теж дуже важно, для студентів-українців, що студіюють в чужих

університетах Ваша майбутня «Енциклопедія» буде вельми й вельми придатна. Подаю Вам уже кілька завважень, щоб додати Вам більше охоти виготовити цю «Енциклопедію».

Поки що все пишу свої «Спомини», які розростаються: вже переписав 265 сторінок, а ще лишилось писати більш, ніж написав. Прочитав «Сучасне й Минуле» і така охота взяла мене написати якусь розвідку. На жаль не маю під руками жадної літератури чи друкованих історичних документів. Якби ще в Празі, то можна було б працювати. Попробую писати рецензію на Вашу монографію, бо Ви подали, дякувати Вам за це, достатню кількість архівного матеріалу, на підставі якого можна і Вашу працю оцінити, і скласти самостійну опінію про те «Знатне Військове Товариство». Аби лише Бог змилостився та послав здоровля й спокою, так необхідних для праці.

Ну вже годі. Написав Вам вже досить на цей раз. Ще раз прошу допомоги мені з тим «Резюме», щоб часом не затягти друк «Кодексу».

Не турбуйтеся: жадні «записки» не перервуть тих приятельських звязків, які зародились між нами вже давно й мають твердий ґрунт в наших спільних наукових інтересах та й в персональній симпатії.

Будьте здорові й Богу милі! З глибокою пошаною

А. Яковлів

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окішневича, спр. 1: Листування 1943-1950, арк. 15-16.

№ 7

Андрій Яковлів

Копія

Жамб 12.5.1949

До Високоповажного Пана Професора Д-ра
Володимира Кубійовича
Генерального Секретаря НТШ і Головного Редактора
«Енциклопедіє Українознавства»
Мюнхен.

Високоповажний Пане Професоре!

В наслідок листа Вашого з дня 6.5, я переглянув присланий Вами матеріал для відділу «Право» й пересилаю Вам свої завваження разом з манускриптами.

1. Прочитавши уважно весь матеріал, можу сказати, що виніс загальне добре вражіння: усі автори старались дати стисло /дехто навіть і занадто/, речево й науково, і в той же час доступно для пересічного інтелігентного читача найнеобхідніші відомости про Українське право в його історичному розвитку. З цього погляду матеріал не потребує якихсь ґрунтовних поправок, крім тих скорочень, які вже перевів редактор відділу проф. Окіншевич. В деяких місцях я не був згідний з ним і виправив або скреслив зеленим олівцем /в більшости випадків, щоб згладити прогалини, що сталися од скреслення проф. Окіншевича/ та дещо поправив блакитним атраментом.
2. Матеріал містить в собі: а) історію українського права і б) діюче під цей час советське право на українських землях, окупованих Советським Союзом, і то не все, тільки державне, карне та судовий устрій. Повстає питання, чи потрібно додавати до історії укр. національного права чуже право, що тепер чинне на окупованих землях? Якщо потрібно, тоді треба було б доповнити виклад советського права, а також додати й польське право, що тепер чинне на Холмщині й Лемковщині³², що лишилися під Польщею. Коли ж непотрібно, то на мою думку досить було б першої частини статті О. Юрченка, в якій подано загальний нарис правного становища Укр. Радянської Соц. Республіки в її нових межах.
3. Не всі автори дотримувались меж поставлених їм тем, перейшли їх, через те виникла певна плутанина — один автор писав про те саме, що й другий. Наприклад, В. Гришко писав про джерела цивільного права, не знаючи, напевно, що ця тема була приділена мені, та й іноді збочував у сферу державного права, або про судовий устрій Советської України писали О. Юрченко і Ю. Старосольський. Цю несуголосність вже спостеріг і виправив редактор, проф. Окіншевич.
4. Виготовлений матеріал треба друкувати, розподіливши його за науковою системою, чого до цього часу не було зроблено. Отже, велику статтю проф. Окіншевича треба поділити на 2 частини: перша (стор. 1-8) уявляє докладно написаний вступ до історії українського права; тому цю частину треба поставити на першому місці, як Вступ до історії укр. права в історичному аспекті. Після вступу йшла б моя стаття про історію джерел укр. права, а за нею друга частина статті Окіншевича (стор. 8-33). За статтею

---

³² Перед тим закреслено слово «Підляшші».

Окіншевича про державне право України (до кінця 18 ст.) треба поставити статтю Д-ра М. Стахіва: Укр. держава 1917–20 рр. та Карпатська Україна. Далі стояла б стаття В. Гришка: Історія укр. приватного права, тільки ж вона трактує не про приватне право взагалі, тільки про частину його — цивільне право, тому треба назву поправити, що я й зробив зеленим олівцем. За нею йшли б дві статті Я. Падох: Історія укр. кримінального права та укр. судівництва. В II-гу частину пішли б статті: О. Юрченко: Устрій УРСР як частина Советського Союзу, та Судуострій УРСР, і стаття Ю. Старосольського: Карне право і карний процес УРСР. Таким чином, система розміщення матеріялу у відділ «Право» виглядала б так:

I. Українське (національне) право

1. Вступ (стор. 1-8 статті проф. Л. Окіншевича).
2. Історія джерел укр. права А. Яковлів.
3. Історія державного права. Стор 8-33 статті Л. Окіншевича.
4. Українська держава 1917-1920 рр. та Карпатська Україна Др. М. Стахіва.
5. Історія цивільного права В. Гришко.
6. Історія кримінального права Я. Падох.
7. Історія судівництва Я. Падох.

II. Чуже право, чинне на українських окупованих землях.

8. Державний устрій УРСР, як частина Советського Союзу О. Юрченко.
  9. Судуострій УРСР О. Юрченко.
  10. Карне право й процес Ю. Старосольський.
8. Треба звернути особливу увагу на те, щоб п. редактор, якому доручено буде устійнювати мову й правопис, не виходив за межі призначеної йому компетенції та не міняв без відома фахового редактора, проф. Окіншевича, правничої термінології. А також, щоб останню коректуру переглянув проф. Окіншевич. В «Енциклопедії» не повинні бути ні друкарські, ні редакторські помилки.

З правдивою пошаною
А. Яковлів

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окішневича, спр. 1: Листування 1943-1950, арк. 23-24

№ 8

Jambes 9.6.1949

Високоповажний Пане Декане!

Як бачите, тільки через місяць після одержання Вашого листа з 5.5. зібрався одповісти Вам. Вибачте, будьте ласкаві, мені за це. Мав багато праці, а до того ще й захворів на шіас в правій нозі, так що тяжко мені було рухатись в хаті. Тільки тепер знов «урухомився» й сів писати відповідь Вам.

Проф. Кубійович дійсно прислав мені весь матеріал відділу «Право» та просив переглянути його й дати посудок³³. Я це зробив та повернув проф. Кубійовичу, пояснивши, як, на мій погляд, треба було б розмістити статті авторів в цьому відділі, а також висловив і свою опінію. Копію мого листа з 12.5. при цьому Вам посилаю, щоб Вас поінформувати про це, як що проф. Кубійович не передав Вам ще мого листа. В п.5 моїх завважень я особливо настоював на тому, щоб п. редактор без Вашої згоди не міняв правничої термінології та щоб остання коректура була Вам передана для перегляду. Проф. Кубійович відповів мені, що це буде виконано. Отож прошу мати це на увазі, щоб потім не було наріканнів на Вас та на авторів за помилки редактора. Як будете бачити проф. Кубійовича, то прошу пригадати йому, що я в листі просив вислати мені ще 10 примірників Кодексу, бо він прислав мені тільки 10, а мені ще потрібно декому послати від «автора».

Хоч і радію, що тим, хто збирається виїхати до Америки, вдається вирватися з таборового життя; однак, сумую, що знов утворена з такими жертвами й зусиллями єднота групи професорів УВУ розібеться й, дуже боюся, що вже другий раз не буде можливості її склеїти. Боюся, що американські умови будуть для життя й праці гірші, ніж ті, що Ви пережили в Німеччині, та що справжня вже боротьба за «кусень хліба» позбавить Вам і Ваших товаришів можливості довший час науково працювати. Чи не піднімав хто питання про можливість організувати в Парижі чи в іншому французькому університетському місці Укр. Наукового Інституту, який би затримав в Європі хоч кілька наших професорів, охочих і здатних ще працювати науково? Із звідомлень НТШ довідаюсь, що керівники Відділу Т-ва теж збираються перенести НТШ до Америки³⁴. Можливо, що їм пощастить благополучно переїхати,

³³ Тут «висновок». Posudok (з чеської) — свідчення, висновок.

³⁴ НТШ в Америці почало роботу 29 вересня 1947 року як окреме представництво, згодом воно обуло перейменовано на американську філію НТШ, а з 1953 р. — на Крайове

а головне там на місці знати засоби для утримання НТШ в його сучасному складі. Дай Боже! Але коли й Т-во на американському ґрунті не буде мати змоги продовжувати свою діяльність хоч би в такому розмірі, як в Мюнхені, та перейде на стан «консервації», тоді горе нашої науці та нам всім!

З цього погляду, на мою думку, далеко більше виглядів на краще майбутнє мав би переїзд нашого УВУ до Канади. Не знаю, чи в цьому напрямі робилися якісь кроки?

Поки що маю вражіння, що хто поїхав до тієї Америки, то так, як «у воду канув». Жодних вістей про якусь чинність не мав, крім лише деяких «діячів», про яких не хотілось би чути. Тяжко про це писати. Потішаю себе лише тим, що я помиляюся, не маючи достатніх інформацій. Коли б же так було в дійсности!

Не знаю, чи не зіпзвився я з цим листом, чи застане він ще Вас в Мюнхені, бо пишу на Вашу Мюнхенську адресу?³⁵

Всього найкращого бажаю Вам, а якщо вже Ви напередодні виїзду, то «щасливої подорожі та щастя на новому місці в Новому Світі — Америці щиро бажаю та прошу не забувати мене там і не переривати, може назавше, звязку з Вами, так цінного для мене.

Всього, всього найкращого бажаю
з правдивою пошаною й глибокою
приятзною.

А. Яковлів

автономне товариство у США. Першим головою НТШ в Америці був Микола Чубатий (каденція з 1947 до 1951 рр.). Центральна управа товариства розташована в Нью-Йорку, а в Детройті, Клівленді, Філадельфії, Вашингтоні та Чикаго діють окремі його осередки (Kurchnyn's'kyi 2010, 209; Merfi 2005, 381-386).

³⁵ В червні 1949 р. Лев Окіншевич з родиною емігрував до США. Вже 3 липня 1949 р. в листі до Н. Полонської-Василенко Ілько Борщак писав з Парижа: «...Я мав листа від Окіншевича з Нью-Йорка. Дай Боже, щоб йому там пощастило» (TSDAZU, f. 48, op. 1, spr. 38, ark. 5). Як відомо, життя в Америці для Окіншевича не завжди було простим. Як писав Ярослав Падох, який був не просто колегою, а добрим приятелем дослідника: «В червні 1949 р. проф. Окіншевич виемігрував до США, де осів в Нью Йорку. Перші роки працював як фізичний робітник, (що було майже без винятку уділом цілої української повоеенної еміграції) в Ленкос Гилл Меморіал Госпітал оф Квінс, як чистильник. В середині 1951 р. пощастило йому одержати працю науково-дослідну, пов'язану з Колумбійським університетом у спеціальному «Дослідчому проєкті над СССР», що діяв на кошт Фундації Форда. На цій посаді, яка дала змогу після довгої проволоки повернутися до майже нормальної наукової праці, Л. Окіншевич перебував до закінчення того Проєкту до кінця лютого 1954 р. Від 1-го березня того року він став на працю в Бібліотеці Конгресу в Вашингтоні, як каталогіст і перекладач. На цій праці і провів повних 15 років аж до відходу на пенсію з днем 28 лютого 1969 р. З того часу аж до смерті 7 листопада 1980 р. проживав і безнастанно боровся з невилікувальною недугою в своєму домі в Гилл крест Гилл с, мерилендського штату разом із своєю другою дружиною Вірою й під її невсипующою опікою» (Padokh 1985, 36).

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окіншевича, спр. 1: Листування 1943–1950, арк. 25-25 зв.

№ 9

21 травня 1955

Високоповажний пане Професоре!

Зі зворушенням дякую вам і вашій дружині за таке сердечно висловлене співчуття з приводу смерті мого дорогого тата. Олесь приєднується до мене в подяці й ми шлемо Вам і Вашій дружині вислови щирої пошани.

Г. Яковлів-Тимошенко

Shevchenko Scientific Society Archives in New York, Фонд Лева Окіншевича, спр. 2: Листування Віри і Лева Окіншевичів 1944–1952, 1954–1959, арк. 190.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Shevchenko Scientific Society Archives in New York (SSSA NY), Fond Leva Okinshevycha, spr. 1: Lystuvannia 1943–1950. (In Ukrainian)
Архів Наукового Товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку, Фонд Лева Окіншевича, спр. 1: Листування 1943–1950.

SSSA NY, Fond Leva Okinshevycha, spr. 2: Lystuvannia Viry i Leva Okinshevychiv 1944–1952, 1954–1959. (In Ukrainian)
Архів Наукового Товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку, Фонд Лева Окіншевича, спр. 2: Листування Віри і Лева Окіншевичів 1944–1952, 1954–1959.

Chubatyi, M. *Ohliad istorii i derzhavnoho prava v dvokh chastynakh. Zapysky za vykladamy na Taïmnomu Ukraïns'komu Universyteti u L'vovi v 1920–1923 rr.*, ch. I-II. Miunkhen, 1947. (In Ukrainian)

Чубатий, М. *Огляд історії і державного права в двох частинах. Записки за викладами на Таємному Українському Університеті у Львові в 1920–1923 рр.* Ч. I-II. Мюнхен, 1947.

Derzhko, I. Hermaniuk Maksym Mykytovych. V: *Entsyklopediia suchasnoi Ukraïny*, http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29333. Accessed 28 May 2021. (In Ukrainian)

Держко, І. Германок Максим Микитович. В: *Енциклопедія сучасної України*. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29333. Accessed 28 May 2021.

Faizulin, Ia. Zberihaiuchy derzhavnyts'ku tradytsiiu: zhyttia i chyn Andriia Liviys'koho. V: *Andrii Liviys'kyi. Lystuvannia (1919-1953). Do 140-richchia z dnia narodzhennia Andriia Liviys'koho (1879-1954), vydatnoho ukrains'koho derzhavnoho i hromats'koho diiacha, pravnyka*. Upor. Ia. Faizulin. Kyiv, 2019, s. 3-95. (In Ukrainian)

Файзулін, Я. Зберігаючи державницьку традицію: життя і чин Андрія Лівіцького. В: *Андрій Лівіцький. Листування (1919-1953). До 140-річчя з дня народження Андрія Лівіцького (1879-1954), видатного українського державного і громадського діяча, правника*. Упор. Я.Файзулін. Київ, 2019, с. 3-95.

Fedorova, L. Muzei vyzvol'noï borot'by Ukraïny. V: *Entsyklopediia istorii Ukraïny*, t. 7. Kyiv, 2010, s. 105-106. (In Ukrainian)

Федорова, Л. Музей визвольної боротьби України. В: *Енциклопедія історії України*, т. 7. Київ, 2010, с. 105-106.

Hrynyk, I. Diplomatychna diial'nist' Vasylia Paneika na Paryz'kii myrniï konferentsii. *Arkhivy Ukraïny [Archives of Ukraine]*, no. 4, 2013, s. 111-120. (In Ukrainian)

Гриник, І. Дипломатична діяльність Василя Панейка на Паризькій мирній конференції. *Архіви України*, вип. 4, 2013, с. 111-120.

Iakovliv, A. *Osnovy Konstytutsii U.N.R.* Paryzh, 1935. (In Ukrainian)

Яковлів, А. *Основи Конституції У.Н.Р.* Париж, 1935.

Iakovliv, A. Do istorii kodyfikatsii ukrains'koho prava XVIII v. (chomu proekt kodeksu «Prava po kotorym suditsia malorossiiskii narod» ne distav pidtverzhennia). V: *Pratsi Ukraïns'koho Istoryko-Filolohichnoho Tovarystva u Prazi*, t. 2b. Praha, 1939, s. 70-80. (In Ukrainian)

Яковлів, А. До історії кодифікації українського права XVIII в. (чому проект кодексу «Права по которим судиться малоросійській народ» не дістав підтвердження). В: *Праці Українського Історико-Філологічного Товариства у Празі*, т. 2б Прага, 1939, с. 70-80.

Iakovliv, A. *Tsyvil'ne pravo: kurs leksii*. Regensburg; Berkhtesgaden, 1947. (In Ukrainian)

Яковлів, А. *Цивільне право: курс лекцій*. Регенсбург; Берхтесгаден, 1947.

Iakovliv, A. *Tsyvil'nyi protses: kurs leksii*. Regensburg; Miunkhen, 1948. (In Ukrainian)

Яковлів, А. *Цивільний процес: курс лекцій*. Регенсбург; Мюнхен, 1948.

Iakovliv, A. *Torhovel'ne pravo*. Regensburg; Ul'm, 1949. (In Ukrainian)

Яковлів, А. *Торговельне право*. Регенсбург; Ульм, 1949.

Iakovliv, A. Universal het'mana P. Orlyka 1713 roku. *Ukraina*, ch. 7, 1952, s. 532–534. (In Ukrainian)

Яковлів, А. Універсал гетьмана П. Орлика 1713 року. *Україна*, ч. 7, 1952, с. 532–534.

Iakovliv, A. *Dohovir Het'mana Bohdana Khmel'nyts'koho z Moskovs'kym tsarem Oleksiєм Mykhaylovychem 1654 r.: Istoryko-pravnycha studiiia z nahody 300-richchia dohovoru (1654–1954)*. N'iu-Iork, 1954. (In Ukrainian)

Яковлів, А. *Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правничі студії з нагоди 300-річчя договору (1654–1954)*. Нью-Йорк, 1954.

Iakovliv, A. Spomyny. 1939-1945. *Pam'iatky. Arkheohrafichnyi shchorichnyk [Landmarks. Archeographical Annual]*, вип. 7, 2007, s. 78-109. (In Ukrainian)

Яковлів, А. Спогади. 1939-1945. *Пам'ятки. Археографічний щорічник*, вип. 7, 2007, с. 78-109.

Ias', O. Tryzub, tyzhnevuk. V: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, t. 10. Kyiv, 2013, s. 151. (In Ukrainian)

Ясь, О. Тризуб, тижневик. В: *Енциклопедія історії України*, т. 10. Київ, 2013, с. 151.

Iurii Rusov. V: *Entsyklopediia ukraiноznavstva*. Pid. red. V. Kubiiovycha, t. 7. L'viv, 1998, s. 2850. (In Ukrainian)

Юрій Русов. В: *Енциклопедія українознавства*. Під ред. В. Кубійовича, т. 7. Львів, 1998, с. 2850.

Kobchenko, K. Ukraïns'kyi Tekhnichno-Hospodars'kyi instytut u Rehenzburzi-Miunkheni: do istoriï tvorennia natsional'noi politekhniky v emihratsiï. *Visnyk Kyïvs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukraïnoznavstvo* [Bulletin Taras Shevchenko National University of Kyiv. *Ukrainian Studies*], no. 1(18), 2016, s. 26-29. (In Ukrainian)

Кобченко К. Український Технічно-Господарський інститут у Регензбурзі-Мюнхені: до історії творення національної політехніки в еміграції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, № 1(18), 2016, с. 26-29.

Koval'chuk, O., Maidan, I. Rudnyts'kyi I Aroslav-Bohdan. V: *Entsyklopediia istoriï Ukraïny*, t. 9. Kyïv, 2012, s. 354. (In Ukrainian)

Ковальчук, О., Майдан І. Рудницький Ярослав-Богдан. В: *Енциклопедія історії України*, т. 9. Київ, 2012, с. 354.

Kozak, S. Ukraïns'kyi naukovyi Instytut u Varshavi (1930–1939). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraïni* [Historiographical Studies in Ukraine], вип. 22, 2012, s. 59-68. (In Ukrainian)

Козак, С. Український науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 22, 2012, с. 59-68.

Kupchyns'kyi, O. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. V: *Entsyklopediia istoriï Ukraïny*, t. 7. Kyïv, 2010, s. 209. (In Ukrainian)

Купчинський, О. Наукове товариство імені Шевченка. В: *Енциклопедія історії України*, т. 7. Київ, 2010, с. 209.

Man'hora, E. *Polityko-pravovi pohliady A. I. Iakovliva. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata iurudychnykh nauk*. Kyïv, 2015. (In Ukrainian)

Маньгора, Е. *Політико-правові погляди А. І. Яковліва. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Київ, 2015.

Man'hora, T. *Polityko-pravovi pohliady A. I. Iakovliva*. Vinnytsia, 2020. (In Ukrainian)

Маньгора, Т. *Політико-правові погляди А.І.Яковліва*. Вінниця, 2020.

Matiash, I. "Toi chas ne buv chasom chudes..." (Spomyny Andriia Iakovliva "Z rokiv vsesvitn'oï viiny 1935–1945"). *Pam'iatky. Arkheohrafichnyi*

shchorichnyk [Landmarks. Archeographical Annual], no. 7. Kyiv, 2007, s. 75-109. (In Ukrainian)

Матяш, І. «Той час не був часом чудес...» («Спомини Андрія Яковліва «З років всесвітньої війни 1935–1945»). *Пам'ятки. Археографічний щорічник*. Вип. 7. Київ, 2007, с. 75-109.

Mavrin, O. Zhurnal "Tryzub" u hromads'komu i politychnomu zhytti ukraïns'koï emihratsii u Frantsii mizhvoiennoho periodu. V: *Naukovi zapysky. Zbirnyk molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2010, s. 346-356. (In Ukrainian)

Маврін, О. Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду. В: *Наукові записки. Збірник молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2010, с. 346-356.

Merfi, N. Ukraïnoznavchi naukovi ustanovy v SShA (druha polovyna XX — pochatok XXI st.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*, no. 19, 2005, s. 381-386. (In Ukrainian)

Мерфі, Н. Українознавчі наукові установи в США (друга половина XX — початок XXI ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XIX. Запоріжжя, 2005, с. 381-386.

Narizhnyi, S. *Ukraïns'ka emigratsiia. Kul'turna pratsia ukraïns'koï emigratsii 1919-1939 (materialy, zibrani S. Narizhnyum do druhoï chastyny)*. Kyiv, 1999. (In Ukrainian)

Наріжний, С. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до другої частини)*. Київ, 1999.

Nauka na emihratsii v 1945-1946 rokakh. Avhsburh, 1947. (In Ukrainian)
Наука на еміграції в 1945-1946 роках. Авгсбург, 1947.

Okinshevych, L. A. Iakovliv. Dohovir het'mana Bohdana Khmel'nyts'koho z Moskvoiu r. 1654. V: *Iuvileinyi zbirnyk U.A.N. na poshanu akad. D. I. Bahaliiia (= Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-rus'koho ta vkrains'koho prava*, вур. 6). Kyiv, 1929, s. 520-521. (In Ukrainian)

Окіншевич, Л. А. Яковлів. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654. В: *Ювілейний збірник У.А.Н. на пошану акад.*

Д. І. Багалія. (= *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*, вип. 6). Київ, 1929, с. 520-521.

Okinshevych, L. *Lektsii z istorii ukrains'koho prava. Pravo derzhavne. Doba stanovoho suspil'stva*. Miunkhen, 1946. (In Ukrainian)

Окіншевич, Л. *Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства*. Мюнхен, 1946.

Okinshevych, L. *Ohliad istorii filosofii prava*, ch. I. Miunkhen, 1948. (In Ukrainian)

Окіншевич, Л. *Огляд історії філософії права*. Ч. 1. Мюнхен, 1948.

Okinshevych, L. Profesor A. Iakovliv: Iuvileyna zhadka. *S'ohochasne y tynule*, kn. 1, 1948, s. 102-107. (In Ukrainian)

Окіншевич Л. Професор А. Яковлів: Ювілейна згадка. *Сьогодні й минуле*, кн. 1, 1948, с. 102-107.

Okinshevych, L. *Znachne viis'kove tovarystvo v Ukraïni-Het'manshchyni XVII–XVIII st.* (= *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, t. 157). Miunkhen, 1948. (In Ukrainian)

Окіншевич, Л. *Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.* (= *Записки товариства імені Шевченка*, т. 157). Мюнхен, 1948.

Ostashko, T. Paneiko Vasyli'. V: *Entsyklopediia istorii Ukraïny*, t. 8. Kyïv, 2011, s. 47. (In Ukrainian)

Осташко, Т. Панейко Василь. В: *Енциклопедія історії України*, т. 8. Київ, 2011, с. 47.

Ostashko, T. Prokopovych V'iacheslav Kostiantynovych. V: *Entsyklopediia istorii Ukraïny*, t. 9. Kyïv, 2012, s. 26-27. (In Ukrainian)

Осташко, Т. Прокопович В'ячеслав Костянтинович. В: *Енциклопедія історії України*, т. 9. Київ, 2012, с. 26-27.

Padokh, Ia. *Istoriia Zakhidno-Ievropeis'koho prava*, ch. I: *Istoriia nimets'koho prava*. Miunkhen, 1947. (In Ukrainian)

Падох, Я. *Історія Західно-Європейського права*, ч. I: *Історія німецького права*. Мюнхен, 1947.

Padokh, Ia. *Davnie ukraïns'ke sudove pravo. Konspekt vykladiv*. Miunkhen; Paryzh, 1949. (In Ukrainian)

Падох, Я. *Давнє українське судове право. Конспект викладів*. Мюнхен; Париж, 1949. 49 с.

Padokh, Ia. *Lev Okinshevych — vydatnyi istoryk derzhavnoho prava Ukraïny-Het'manshchyny XVII-XVIII st. (1898–1980)*. N'iu-Iork; Miunkhen, 1985. (In Ukrainian)

Падох, Я. *Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII-XVIII ст (1898–1980)*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1985.

Petryk, A. Andrii Iakovliv (1872–1955): narys zhyttia ta diial'nosti. *Ukraïns'kyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian Historical Collection]*, вип. 14, 2011, s. 261-297. (In Ukrainian)

Петрик, А. Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності. *Український історичний збірник*, вип. 14, 2011, с. 261-297.

Petryk, A. *Andrii Iakovliv: intelektual'na biohrafiia. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Kherson, 2016. (In Ukrainian)

Петрик, А. *Андрій Яковлів: інтелектуальна біографія. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Херсон, 2016.

Petryk, A. Politychna diial'nist' A. Iakovliva na emihratsii. *Hileia: naukovyi visnyk [Hileia: Scientific Bulletin]*, вип. 106, 2016, s. 102-106. (In Ukrainian)

Петрик, А. Політична діяльність А. Яковліва на еміграції. *Гілея: науковий вісник*, вип. 106, 2016, с. 102-106.

Podobied, O. *Ukraïns'ka planeta DiPi: kul'tura ta povsiakdennia*. Zhytomur, 2018. (In Ukrainian)

Подобєд, О. *Українська планета ДіПі: культура та повсякдення*. Житомир, 2018.

Polons'ka-Vasylenko, N. Ukraïns'kyi vil'nyi universytet (1921–1971). *Ukraïns'kyi istoryk [Ukrainian Historian]*, no. 1-2 (29-30), 1971, s. 17-27. (In Ukrainian)

Полонська-Василенко, Н. *Український вільний університет (1921–1971)*. *Український історик*, № 1-2 (29-30), 1971, с. 17-27.

Prokopovych, V. "Pechat' malorossiiskaia". Sfragistychni etiudy. V: *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka, t. CLXIII: Pratsi istoriko-filosofs'koï seksii*. Paryzh; N'iu-Iork, 1954, s. 23-109. (In Ukrainian)

Прокопович, В. «Печать малороссійская». Сфрагистичні етюди. В: *Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. CLXIII: Праці історико-філософської секції*. Париж; Нью-Йорк, 1954, с. 23-109.

Pryluts'kyi, V. Andriievs'kyi D. In: *Entsyklopediia istorii Ukraïny, t. 1*. Kyïv, 2003, s. 82. (In Ukrainian)

Прилуцький, В. Андрієвський, Д. В кн.: *Енциклопедія історії України*, т. 1. Київ, 2003, с. 82.

Pryluts'kyi, V. Livyts'kyi Andrii Mykolaiovych. V: *Entsyklopediia istorii Ukraïny, t. 6*. Kyïv, 2009, s. 199-200. (In Ukrainian)

Прилуцький В. Лівіцький Андрій Миколайович. В: *Енциклопедія історії України*, т. 6. Київ, 2009, с. 199-200.

Pylypchuk, R., Feshchenko, N. Entsyklopediia Ukraïnoznavstva: pro strukturu, zmist ta istoriiu stvorennia. *Nauka Ukraïny u svitovomu informatsiinomu prostori [Science of Ukraine in the World Information Space]*, вур. 12, 2015, s. 128-131. (In Ukrainian)

Пилипчук, Р., Фешенко, Н. Енциклопедія Українознавства: про структуру, зміст та історію створення. *Наука України у світовому інформаційному просторі*, вип. 12, 2015, с. 128-131.

Reshetchenko, D. Derzhavnyi tsentr Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky v ekzyli: peredumovy reorhanizatsii (1945-1948 rr.). *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 3, 2018, s. 111-123. (In Ukrainian)

Решетченко, Д. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.). *Український історичний журнал*, № 3, 2018, с. 111-123.

Rohovyi, V. Diial'nist' Tovarystva prykhyl'nykiv Ukraïns'koï Hospodars'koï Akademii v Podiebradakh iak pryklad iednannia ukraïnstva na chuzhyni. *Etnichna istoriia narodiv Ievropy [Ethnic History of European Nations]*, вур. 23, 2007, s. 134-141. (In Ukrainian)

Роговий, В. Діяльність Товариства прихильників Української Господарської Академії в Подєбрадах як приклад єднання українства на чужині. *Етнічна історія народів Європи*, вип. 23, 2007, с. 134-141.

Shafoval, M. Istorychnyi ohliad i pytannia pochatkiv. V: *Universitas Libera Ucrainensis: 1921-2011*. Упор. U. Patske, M. Shafoval, R. Iaremko. Мюнхен, 2011, с. 1-39. (In Ukrainian)

Шафовал, М. Історичний огляд і питання початків. В: *Universitas Libera Ucrainensis: 1921-2011*. Упор. Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. Мюнхен, 2011, с. 1-39 (In Ukrainian).

Soliar, I. Paneiko, V. *Zakhidno-ukraïns'ka narodna respublika. 1918-1923. Uriady. Postati*. Під ред. Іа. Ісаєвчука, упор. М. Литвин, І. Патер, І. Соліар. Львів, 2009, с. 217-232. (In Ukrainian)

Соляр, І. Панейко, В. *Західно-українська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постати*. Під ред. Я. Ісаєвича, упор. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів, 2009, с. 217-232.

Troshchyns'kyi, V. Ukraïns'kyi naukovyi instytut u Varshavi, http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_Varshavi. Accessed 28 May 2021. (In Ukrainian)

Трошинський, В. Український науковий інститут Варшаві, http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_Varshavi. Accessed 28 May 2021. Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi Ukraïniki, м. Київ (TsDAZU), ф. 48, оп. 1, spr. 38. (In Ukrainian)

Центральний державний архів зарубіжної україніки, м. Київ (ЦДАЗУ), ф. 48, оп. 1, spr. 38.

TsDAZU, f. 48, op. 2, spr. 25.

ЦДАЗУ, ф. 48, оп. 2, spr. 25.

Tymoshyk-Sudarykova, A. *Paryz'kyi zhurnal «Tryzub» 1925-1940 roky: formuvannia ta funktsionuvannia*. Київ, 2013. (In Ukrainian)

Тимошик-Сударикова, А. *Паризький журнал «Тризуб» 1925-1940 роки: формування та функціонування*. Київ, 2013.

Ul'ianovs'ka, S., Ul'ianovs'kyi, V. Avtory «Ukraïns'koï kul'tury». In.: *Ukraïns'ka kul'tura. Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha*. Київ, 1993, с. 505-587. (In Ukrainian)

Ульяновська, С., Ульяновський, В. Автори «Української культури». У кн.: *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ, 1993, с. 505-587.

Universitas Libera Ucrainensis: 1921-2011. Упор. U. Patske, M. Shafoval, R. Iarenko. Miunkhen, 2011. (In Ukrainian)

Universitas Libera Ucrainensis: 1921-2011. Упор. Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. Мюнхен, 2011.

Vidnians'kyi, S. Ukraïns'kyi Vil'nyi Universytet (UVU). In: *Entsyklopediia istorii Ukraïny: Ukraïna-Ukraïntsi*, кн. 2. Kyïv, 2019, s. 719-721. (In Ukrainian)

Віднянський С. Український Вільний Університет (УВУ). В кн.: *Енциклопедія історії України: Україна-Українці*, кн. 2. Київ, 2019, с. 719-721.

Vladyka Maksym Hermaniuk, <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-maksym-germanyuk-448/>. Accessed 28 May 2021. (In Ukrainian)

Владика Максим Германюк, <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-maksym-germanyuk-448/ю> Accessed 28 May 2021.

Vynar, L. Prof. D-r IUrii Paneiko, *Svoboda [Freedom]*, 21 May 1956, <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1956/Svoboda-1956-094.pdf>. Accessed 28 May 2021. (In Ukrainian)

Винар Л. Проф. Д-р Юрій Панейко, *Свобода*, 21 травня 1956, <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1956/Svoboda-1956-094.pdf>. Accessed 28 May 2021.

Vynar, L. Vidrozhennia Ukraïns'koho naukovoho zhyttia pislia Druhoï svitovoi viiny: 1945-1952. *Naukovi zapysky (Natsional'nyi universytet "Ostroz'ka Akademiia")*. *Istorychni nauky*, вип. 9, 2007, s. 60-71. (In Ukrainian)

Винар, Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945-1952. *Наукові записки (Національний університет «Острозька Академія»)*. *Історичні науки*, вип. 9, 2007, с. 60-71.

Z laboratorii tvorennia "Entsyklopedii Ukraïnoznavstva". Vidp. red. M. Zhelezniak. Kyïv, 2018. (In Ukrainian)

З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства». Відп. ред. М. Железняк. Київ, 2018.

Zhukovs'kyi, A. "Entsyklopediia Ukraïnoznavstva". V: *Entsyklopedychnyi visnyk Ukraïny*, no. 1. Kyïv, 2009, s. 14-22. (In Ukrainian)

Жуковський А. «Енциклопедія Українознавства». В: *Енциклопедичний вісник України*, вип. 1. Київ, 2009, с. 14-22.

Tetiana Hoshko

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History
Ukrainian Catholic University

Il. Svientsitskoho Str., 17, 79011, Lviv, Ukraine

Email: hoshko@ucu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1791-4346

IN SEARCH OF A NEW HOME: FROM ANDRII YAKOVLIV'S LETTERS TO LEV OKINSHEVYCH

*The Shevchenko Scientific Society Archives in New York houses the correspondence between Ukrainian jurist Lev Okinshevych and various figures of science, culture, and politics. Among them are letters from the famous lawyer and historian of law Andrii Yakovliv, whose life in the postwar years is mostly unknown. We can partially fill this gap using the eight letters from Yakovliv to Okinshevych, written in 1947-1949. After leaving his job at the Ukrainian Free University (UVU) in Prague, Andrii Yakovliv moved to the part of Germany occupied by the Western Allies, worked at the Ukrainian Technical and Economic Institute in Regensburg, and maintained ties with UVU, where he received the honorary doctorate in 1947. He later moved to his family in Belgium, gave lectures to Ukrainian students at the Catholic University of Louvain and was actively involved in research. Among other things, at this time, Yakovliv was engaged in arranging papers of Viacheslav Prokopovych and preparing for publication his unfinished book *The Seal of Little Russia: Sphragistic Etudes*, which was published in 1954 as a separate volume of *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*. In parallel, the scholar prepared for publication his monograph *Ukrainian Code of 1743 "Rights on which the Little Russian people are judged,"* its history, sources, and systematic presentation of content, took an active part in preparing the section "Law" for the *Encyclopedia of Ukrainian Studies*, worked on *Memories, or The Tale of the Bygone Years of My Life*. Besides sharing the academic interests, Yakovliv and Okinshevych had quite a friendly relationship. In his letters, Yakovlev*

discussed his scholarly plans, the publication of his research, the work of Ukrainian educational and research institutions in exile, as well as issues related to the work on the Encyclopedia of Ukrainian Studies, and the problems of his family's relocation to the United States. This correspondence sheds light on the last stage of Yakovlev's life in Europe, his activities and relations with colleagues during this period. From these letters, we learn many interesting details about the private and academic relations of the scholar with many members of the Ukrainian scholars' emigration group, about the circumstances of founding and activity of Ukrainian scientific institutions in Western Europe, about the fate of the Ukrainian Museum in Prague. This epistolary heritage is of exceptional value not only for the study of the intellectual biography of Andrii Yakovliv but also for the prosopographical study of the Ukrainian scientific emigration of the 1940s and 1950s.

Key words: *letters, Lev Okinshevych, Andrii Yakovliv, Ukrainian Free University, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Technical and Economic Institute, Encyclopedia of Ukrainian Studies, emigration period.*

Стаття надійшла до редакції 01.06.2021.

Стаття затверджена до друку 29.06.2021.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930(47+57)»192/193»(049.32)

Юлія Кісельова

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2571-8436

ВРАЖЕННЯ ВІД КНИГИ

Рецензія на книгу: Волошина, В. Ю., Груздинская, В. С.,
Колеватов, Д. М., Корзун, В. П. *Из двух углов: отечественный
историографический процесс в оценке эмигрантских и советских
историков (1920–1930-е гг.)*. Волошина, В. Ю., Корзун, В. П. (отв. ред.).
Омск, 2020. 336 с.

Коллективна монографія омських історіографів (В. Ю. Волошиної, В. С. Груздинської, Д. М. Колеватова, В. П. Корзун) присвячена дослідженню комунікативного потенціалу історіографічної рефлексії на основі аналізу наративів радянських та емігрантських істориків, створених протягом 1920–1930-х рр. Фактично вперше в російській історіографії дослідники спробували подолати відокремленість досліджень історії історичної науки 1920–1930-х рр. у межах окремих тематичних напрямів вивчення радянської та емігрантської науки, маючи на меті амбітне завдання виявити існування між ними «комунікативного поля».

©Кісельова Ю., 2021

Як цитувати: Кісельова, Ю. Враження від книги (Рецензія на книгу: Волошина, В. Ю., Груздинская, В. С., Колеватов, Д. М., Корзун, В. П. Из двух углов: отечественный историографический процесс в оценке эмигрантских и советских историков (1920–1930-е гг.). Волошина, В. Ю., Корзун, В. П. (отв. ред.). Омск, 2020. 336 с.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 169-174.

In cities: Kiselyova, Yu. Impressions of the Book (Book review: Voloshina, V. Yu., Gruzdinskaia, V. S., Kolevatov, D. M., Korzun, V. P. Iz dvukh uglov: otechestvennyi istoriograficheskii protsess v otsenke emigrantskikh i sovetskikh istorikov (1920–1930-e gg.). Voloshina, V. Yu., Korzun, V. P. (otv. red.). Omsk, 2020. 336 s.). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 169-174. (In Ukrainian)

Зазначимо, що дослідження наукової комунікації вважається складною темою, про що свідчить відносно невелика кількість спеціальних робіт, присвячених цій проблематиці, а розгляд комунікації між «замкненими» науковими світами ставить перед дослідниками серйозні виклики, передусім методологічного плану. На нашу думку, авторський колектив упорався з цими викликами: дослідження цікаве саме з погляду того, «як воно зроблено». Авторам вдалося, поєднавши методологію соціальної та інтелектуальної історії, представити комунікацію як складний процес, що розгортається в певних інституційних умовах, але водночас залежить від особистісних чинників, пов'язаних з проблемами професійної самоідентифікації науковців та пошуком науковими співтовариствами своєї місії в нових соціально-політичних обставинах. При цьому дослідники звернули увагу на когнітивний вимір комунікації, що втілюється в історіографічних текстах та відповідає за трансфер науково-культурних здобутків.

У першому розділі книги «Наукове співтовариство істориків в інституційному просторі в 1920–1930-ті рр.» розглядаються умови життя, особливості організації професійної діяльності та відносини з владою істориків у Радянському Союзі та за кордоном (переважно в Празі, де була зосереджена завдяки сприянню чехословацького уряду значна за кількістю група істориків-емігрантів). Розділ, за словами самих авторів, має описовий характер. Утім, до переваг авторського нарративу можна віднести використання широкої інформаційної бази, яка знайомить читачів з історіографічними здобутками останніх років. Навіть більше, текст цікавий завдяки антропологічному ракурсу дослідження, який зумовлює інтерес авторів до складних питань міжгенераційних та міжособистих відносин істориків, а також їхніх кар'єрних стратегій в інституційних умовах розвитку історичної науки 1920–1930-х рр.

Другий розділ колективної монографії — «Розірване» наукове співтовариство: у пошуках комунікації» — присвячений дослідженню каналів комунікації між радянськими істориками та істориками-емігрантами. Привертає увагу те, що разом з традиційними комунікативними практиками (листуванням, обміном книжками та особистими контактами в межах закордонних відряджень та міжнародних конференцій) автори запропонували як канали комунікації розглядати бібліографічні посібники, а також інформаційні публікації про радянську історичну науку на шпальтах емігрантської періодичної преси. У такий спосіб бібліографічні тексти, що відображали інтенції «визнати» чи «не визнати» наукові дослідження іншої сторони, дозволили побачити, як досвід сприйняття політичних змін впливав

на стратегії конструювання історіографічного процесу, зумовленого розумінням науковцями місії та цінностей власних наукових співтовариств. Розгляд же емігрантської ліберальної газети «Последние новости» як комунікативного майданчика дозволив не тільки виявити ступінь інформаційної обізнаності читачів видання з розвитком радянської науки та працями радянських вчених, але і зрозуміти, як відбувався відбір та наділення значенням подій певних епізодів розвитку науки в метрополії та за допомогою риторичних стратегій публікацій зрозуміти, який образ радянської науки формувався в еміграції.

Не менш цікаві й інші підрозділи другого розділу, в яких автори реконструювали умови епістолярного діалогу, книгообміну, а також міжнародних відряджень радянських науковців. Отже, автори намагалися представити розвиток науки в різних (якнайширших) контекстах. Спеціальну увагу було приділено дослідженню особливостей організації міжнародних конгресів, що відображали стан світової науки, яка перебувала під впливом світової зовнішньополітичної ситуації. Водночас в авторів вийшло на основі різноманітних джерел (зокрема архівних документів особового походження) переконливо відтворити перед читачами, з одного боку, неперервну традицію епістолярного та особистісного діалогу, а, з другого боку, «драматизм взаємин» особистих зустрічей представників різних поколінь істориків в умовах згортання комунікації та політичної інструменталізації історичних досліджень.

Нарешті, третій розділ монографії присвячений безпосередньо дослідженню головного об'єкта роботи — історіографічним наративам емігрантських та радянських істориків для аналізу того, як формувалося розуміння ними історіографічного процесу та від чого залежали оцінки його авторів. При цьому у фокус уваги дослідників потрапили історіографічні твори різних жанрів — як класиків та організаційних лідерів наукових співтовариств (О. О. Кізеветтера, П. М. Мілюкова, М. В. Нечкіної, М. М. Покровського, А. В. Флоровського), так і істориків «другого плану» (Є. Ф. Максимовича, С. А. Піонтковського). Історіографічну творчість цих істориків омські дослідники розглядали, як правило, у контекстах життя та загального творчого спадку науковців, що дозволило з'ясувати вплив їхнього екзистенційного досвіду та умов наукової праці на історіографічну рефлексію. При цьому увага приділялася як аналізу змістовних аспектів концепцій історіографічного процесу істориків, так і відповідних емоційних та методологічних складових.

Однак спроба виявити «комунікативне поле» на рівні історіографічних текстів радянських та емігрантських істориків зіткнулася з певними перешкодами: бачення історіографічного процесу «з двох позицій» не надало необхідного матеріалу для зіставлень. У висновках автори були змушені визнати, що «повноцінного діалогу» між представниками двох наукових співтовариств так і не відбулося.

Отже, досліджувані історіографічні тексти радше відображали процеси самоідентифікації їх творців, ніж комунікативні інтенції. Омським дослідникам вдалося використати цей потенціал, звернувшись до питань про мотивацію та цілепокладання історіографічної творчості науковців. Це дозволило зробити цікаві висновки про функції історіографічної рефлексії для професійного самовизначення досліджуваних істориків та завдання консолідації наукових співтовариств по обидва боки кордону. Також зазначені історіографічні наративи свідчать більше про прагнення налагодити комунікацію зі світовою наукою на основі утвердження своїх візій історіографічного процесу. Зокрема, емігрантські автори у своїх творах презентували тяглість та ідеалізовану єдність російської історичної науки, зображуючи себе зберігачами спадку дореволюційної науки, її цінностей та професійних стандартів. Радянські ж історіографи постулювали початок принципово «нової пролетарської» науки, що виникла замість «старої буржуазної».

Більше того, завдання авторів монографії дослідити історіографічні наративи як комунікативні майданчики спричинило низку цікавих спостережень. Передусім ідеться про вплив цілепокладання та умов створення історіографічних наративів на історіографічний інструментарій. Зокрема, у межах радянської історіографії відбулося знеособлення історіографічного наративу та абсолютизація процедури класифікації за критеріями соціального походження істориків. У межах емігрантської науки здійснилося повернення до реєстраційного рівня історіографічного аналізу («архаїзація конструкції») та відмови від гострокритичних аксіологічних суджень при зверненні до спадщини класиків, що набували значення «символів». Ці висновки, з одного боку, важливі з погляду методології історіографічного аналізу та свідчать про обмеженість вивчення тільки внутрішньонаукових аспектів розвитку наукового знання без звернення до контекстів. З другого боку, вони важливі й з огляду осмислення сучасного стану історіографічних студій, особливо зважаючи на висновки авторів монографії, що «не дивлячись на декларовану автономність науки як соціокультурного інституту, можна говорити про суттєву залежність

комунікативного простору від зовнішньополітичних факторів, що характерно і для сучасного етапу розвитку наукових комунікацій» (пер. з рос.).

Ракурс дослідження історіографічних нарративів як частини «комунікативного поля» також надав можливість поставити проблему про критерії «визнання» чи «не визнання» досягнень протилежної сторони. Зокрема, «чужа» для О. О. Кізоветтера за ідеологічними критеріями М. В. Нечкіна все ж сприймається «своєю» на основі її уваги до методології історіографії. Поступове прийняття «іншого» відбувалося і в радянській історичній науці, що дозволило їй зберегти свій науковий статус (на що й звертають увагу автори монографії). Хоча ці процеси виходять за межі дослідження, що розглядається, але авторський підхід, на нашу думку, надає можливість побачити історіографічну рефлексію в динаміці як зміну уявлень про «своїх», «чужих», «інших».

Серед перспективних завдань для подальшого розвитку теми вважаємо також дослідження залежності оцінки емігрантськими істориками радянської науки не тільки від досвіду пережитих ними потрясінь та кар'єрних ускладнень, але і від можливості особистих та опосередкованих контактів з представниками радянського наукового співтовариства. Автори зупинилися на цих питаннях, аналізуючи історіографічну творчість істориків, що опинилися за кордоном. Проте розв'язання цього питання на рівні з'ясування певних закономірностей вимагає опрацювання більш широкого історіографічного та біографічного матеріалу.

Отже, монографічне дослідження омських історіографів цінне з погляду постановки новаторської проблеми і запропонованих способів її розв'язання, що збагачують науку не тільки новими знаннями про історіографічні явища, але й цікавим підходами.

Наостанок зазначимо, що книга читається з цікавістю, вона написана жвавою мовою. Автори, не будучи у змозі реконструювати у всій повноті практики епістолярного спілкування та особистих контактів науковців з огляду на фрагментарність джерельної бази, намагалися компенсувати це викладенням показових казусів та наведенням розлогіх цитат з документів, які дозволяють відчувати настрої науковців та «дух часу». Інтерес представляють і додатки до книги, де вперше вводяться до наукового обігу маловідомі історіографічні твори істориків, написані протягом 1920–1930-х рр., що надають можливість відчувати характер їхніх історіографічних роздумів.

Yuliya Kiselyova

Candidate of Historical Science, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2571-8436

IMPRESSIONS OF THE BOOK

Book review: Voloshina, V. Yu., Gruzdinskaia, V. S.,
Kolevator, D. M., Korzun, V. P. *Iz dvukh uglov: otechestvennyi istoriograficheskii
protsess v otsenke emigrantskikh i sovetskikh istorikov (1920–1930-e gg.)*.

Voloshina, V. Yu., Korzun, V. P. (otv. red.). Omsk, 2020. 336 s.

Рецензія надійшла до редакції 01.06.2021.

Рецензія затверджена до друку 29.06.2021.

УДК 930-051:929Бердута(093.3)(049.32)

Сергій Куделко

кандидат історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: kudelko_sm@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1630-8774

РОЗДУМИ ПРО ЖИТТЯ

Рецензія на книгу: Бердута М. З. *Сторінки мого життя: спогади і роздуми*. Посохов, С. І. (відп. ред.), Глибицька, С. Б., Давидова, А. О., Полякова, Ю. Ю., Федоренко, В. В. (уклад. бібліогр.). Харків, 2021. 112 с.

Спогади кандидата історичних наук, доцента, Заслуженого викладача Каразінського університету Михайла Захаровича Бердута становлять значний інтерес для кожного, хто був пов'язаний з історичним факультетом і університетом в цілому останні 60 років. З передмовою «До читача» виступив декан факультету, доц. С. Д. Литовченко. Серед іншого, Сергій Дмитрович відзначив, що: «За довгі роки роботи на історичному факультеті і перш за все в деканаті Михайло Захарович став фігурою майже легендарною» (с. 4).

Автор спогадів — активний учасник університетського життя, він багато років виконував обов'язки заступника декана історичного факультету з навчальної роботи, мав чимало інших доручень. Успішною була його викладацька діяльність, за цей час він підготував і прочитав низку загальних і спеціальних курсів різноманітної тематики. Зокрема,

©Куделко, С., 2021

Як цитувати: Куделко, С. Роздуми про життя (Рецензія на книгу: Бердута М. З. Сторінки мого життя: спогади і роздуми. Посохов, С. І. (відп. ред.), Глибицька, С. Б., Давидова, А. О., Полякова, Ю. Ю., Федоренко, В. В. (уклад. бібліогр.). Харків, 2021. 112 с.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 175-177.

In cities: Kudelko, S. Thoughts on Life (Book review: Berduta M. Z. Storinky moho zhyttia: spohady i rozdumy. Posokhov, S. I. (vidp. red.), Hlybyts'ka, S. B., Davydova, A. O., Poliakova, Yu. Yu., Fedorenko, V. V. (uklad. bibliogr.). Kharkiv, 2021. 112 s.). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 175-177. (In Ukrainian)

багатьом студентам запам'яталися його лекції з української етнографії. Діяльність М. З. Бердути на факультеті пов'язана з двома кафедрами: історіографії, джерелознавства та методики історії й історії України, де він починав свій трудовий шлях, та кафедрою історії України, членом якої він був з 1971 р. Працюючи на цих кафедрах, він спілкувався з видатними представниками нашої науки: В. І. Астаховим, І. Л. Шерманом (керівник його кандидатської дисертації), Ю. Й. Журавським, І. К. Рибалкою, Б. К. Мигалем та іншими непересічними особистостями. Науково-педагогічна діяльність Михайла Захаровича також була пов'язана з іншими навчальними закладами, у яких він працював на різних посадах, зокрема був завідувачем кафедри у Харківському інституті соціального прогресу (за сумісництвом).

Численні учні М. З. Бердути із вдячністю згадують свого наукового керівника та викладача й продовжують спілкування з ним через багато років від моменту закінчення університету. Спогади деяких з них також вміщено в книзі. Наскрізною для цих спогадів є думка, яку чіткіше за інших висловив проф. С. І. Посохов: «Якщо визначити головну рису його особистості, то вона в тому, що він любить людей» (с. 75).

Мемуарист тремтливо ставиться до своєї родини, предків і нащадків. Він згадує близьких йому людей, віддаючи належне кожному з них. Михайло Захарович вчить нас, як варто ставитись до тих людей, які поруч.

Активною була й науково-дослідна діяльність Михайла Захаровича. Він — автор і співавтор майже 250 наукових, науково-методичних і популярних праць. Бібліографія праць нашого учителя й старшого колеги також є структурним компонентом книги (див. с. 91-107).

Унікальною рисою спогадів є розповіді автора про художнє життя факультету та університету. Як правило, інші мемуаристи майже не торкалися цієї сторінки різнопланового і дуже насиченого минулого альма-матер, а з університетом пов'язані яскраві творчі колективи й окремі митці не лише загальноукраїнського, а й європейського і світового рівня. З деякими з таких осередків була пов'язана й біографія Михайла Захаровича. Він — дуже талановита та всебічно розвинена людина. Серед непересічних якостей його особистості є виняткова музичність і неабиякий артистизм. Ці якості допомагали в його житті, викладацькій роботі. Створені ним художні образи під час святкування Днів факультету та дружніх вечірок надовго запам'яталися глядачам.

У спогадах досить точно і правдиво відображено багато епізодів університетського життя, що я як свідок багатьох подій підтверджую.

На сторінках спогадів відтворена атмосфера різних років. Розповідається про багатьох співробітників і студентів, згадано чимало

яскравих особистостей. Характеристики людей, які надає Михайло Захарович, — щирі, майже завжди позитивні. Це одна з рис його світосприйняття — з повагою та любов'ю ставитись до людей. Він ніколи не пам'ятає зло, пробаचाє людські помилки. Спогади супроводжуються ілюстраціями, деякі опубліковані вперше. Читачу допомагають довідкові матеріали: розділ «Основні віхи життя і діяльності», література про М. З. Бердугу та іменний покажчик. Книга може стати прикладом для інших мемуаристів. Спогади М. З. Бердути нагадують усім нам: живіть так, щоби потім було, що згадати, зробіть так, щоби довше зберігалася пам'ять про добрі події та добрих людей.

Спогади М. З. Бердути вписують нову сторінку в історію факультету та університету.

Sergiy Kudelko

Candidate of Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: kudelko_sm@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1630-8774

THOUGHTS ON LIFE

Book review: Berduta M. Z. *Storinky moho zhyttia: spohady i rozdumy*. Posokhov, S. I. (vidp. red.), Hlybyts'ka, S. B., Davydova, A. O., Poliakova, Yu. Yu., Fedorenko, V. V. (uklad. bibliohr.). Kharkiv, 2021. 112 s.

*Рецензія надійшла до редакції 27.05.2021.
Рецензія затверджена до друку 29.06.2021.*

УДК 94(398.8)»652»+930-051:929Мартемьянов](049.32)

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com;

ORCID: 0000-0002-7602-9534

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ О. П. МАРТЕМ'ЯНОВА

Рецензія на книгу: *Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии — магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография; Алексей Павлович Мартемьянов: биобиблиография, интервью, воспоминания.*

Ред. С. Д. Литовченко. Харьков, 2021. 296 с.

Відразу після раптової смерті Олексія Павловича Мартем'янова 4 травня 2019 р. його друзі та колеги вирішили вшанувати пам'ять одного з найкращих викладачів історичного факультету виданням останньої монографії, яку Олексій Павлович майже підготував до друку навесні 2019 р. Попри те, що робота над текстом затягнулася на два роки, у травні 2021 р. в Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було презентовано книгу О. П. Мартем'янова «Ветерани римської армії — магистрати і жерці в Нижній Мезії».

©Литовченко С., 2021

Як цитувати: Литовченко, С. Вшанування пам'яті О. П. Мартем'янова (Рецензія на книгу: Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии — магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография; Алексей Павлович Мартемьянов: биобиблиография, интервью, воспоминания. Ред. С. Д. Литовченко. Харьков, 2021. 296 с.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 178-181.

In cities: Lytovchenko, S. Honoring the Memory of O. P. Martemianov (Book review: Martem'ianov A. P. Veterany rimskoi armii — magistraty i zhretsy v Nizhnei Mezii: monografiia; Aleksei Pavlovich Martem'ianov: biobibliografiia, interv'iu, vospominaniia. Red. S. D. Litovchenko. Khar'kov, 2021. 296 s.). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 178-181. (In Ukrainian)

Утім, насправді, зазначена книга складається з трьох умовних частин: власне самої монографії Олексія Павловича, яка супроводжується надзвичайно великим резюме англійською мовою, спогадами про Олексія Павловича його друзів, колег та учнів та двома великими інтерв'ю О. П. Мартем'янова. Найважливішою частиною книги є, безумовно, дослідження Олексія Павловича на тему «Ветерани римської армії — магістрати і жерці Нижньої Мезії», над яким він працював останні роки свого життя. І попри те, що редакційна колегія не мала в своєму розпорядженні повного фінального тексту рукопису, а тільки різні, не до кінця опрацьовані його версії, вдалося відновити не тільки всі розділи, вступ та висновки, але й майже повністю науково-довідковий апарат за деякими незначними винятками. Треба також зазначити, що зусиллями членів редакційної колегії вийшло представити у завершеному вигляді велике англійське резюме, яке має, як і основне дослідження, систему посилань у тексті та великий науково-довідковий апарат.

У монографії Олексій Павлович запропонував нову методику підрахунку кількості ветеранів римської армії в структурах самоврядування провінції Нижня Мезія. Це завдання було надзвичайно актуальне, оскільки автори досліджень, які використовували традиційну методику, констатували достатньо дивний факт, що серед римських ветеранів лише незначний відсоток становили магістрати та жерці. Отже, виявлялося, що, попри широкі можливості, римські ветерани майже уникали участі в структурах самоврядування на території провінції. Це, зрозуміло, суперечило поширеній думці про римську армію та її ветеранів як одну з вагомих сил, що об'єднували Імперію та утверджували її єдність. Новий підхід, який запропонував О. П. Мартем'янов, дозволив встановити, що кількість ветеранів, про яких ішлося в епіграфічних пам'ятках, дослідники перебільшили майже вдвічі, а відсоток ветеранів, про яких можна стверджувати, що вони справді були магістратами або жерцями, навпаки, зменшили. Нові підрахунки дозволили зробити висновок, що кількість ветеранів — магістратів та жерців в Нижній Мезії сягала 17 відсотків, що майже вдвічі більше, ніж вважали раніше. Тому, беручи до уваги, що зовсім не всі ветерани через об'єктивні обставини мали змогу взяти участь у суспільному житті, можна стверджувати, що колишні римські солдати посідали досить важливе місце в системі самоврядування провінції. Автор зазначив, що запропонована нова методика підрахунків може бути застосована й до інших прикордонних регіонів Римської імперії.

Друга частина книги містить біографію та біобібліографію праць Олексія Павловича, дванадцять спогадів про нього, які написані

російською, українською, польською та болгарською мовами. Авторами спогадів були друзі, колеги та учні, які представляють п'ять країн: Україну, Росію, Польщу, Болгарію та Фінляндію. Читача, напевне, вразить різноманітність мемуарів: деякі являють собою достатньо стримані тексти, які можна побачити в будь-якому збірнику спогадів, деякі більш емоційні та суто особисті, присвячені передусім дружнім взаєминам з Олексієм Павловичем. Завдяки цим текстам можна побачити різноманітні образи О. П. Мартем'янова — викладача, вченого, колеги й товариша. Саме з таких різних за стилем, обсягом та змістом текстів й складається образ університетської людини. Утім, головне (і це впадає в очі відразу після знайомства з мемуарами), можна зрозуміти, якою непересічною особистістю був Олексій Павлович, яке задоволення отримували автори від спілкування з ним.

Третя частина книги об'єднує два великі транскрибовані інтерв'ю, які Олексій Павлович дав у 2011 та 2017 роках. Перша бесіда відбулася в рамках засідання Клубу університетських історій, який був створений при Музеї історії університету. Друге інтерв'ю було взято в Олексія Павловича під час виконання студентського проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940–1980-х рр.». У цих інтерв'ю можна знайти й відверті відповіді на доволі провокаційні запитання, і віртуозне вміння натякнути на обставини, про які не можна відкрито говорити, і фірмовий гумор викладача. Бесіди з Олексієм Павловичем, безумовно, стануть невичерпним джерелом інформації для істориків університету та істориків науки. Не менш знаковою у третій частині книги можна вважати добірку реакцій випускників та студентів історичного факультету в соціальних мережах на звістку про смерть О. П. Мартем'янова та перші роковини цієї сумної події. Ці дописи з Фейсбуку навмисно були опубліковані без будь-якого редакторського втручання, щоб зберегти емоційний настрій авторів. Важливою частиною книги є, на нашу думку, блок фотографій, які відображають життєвий шлях Олексія Павловича від студентських часів до останніх років роботи в університеті.

Три такі різні частини цього видання доповнюють одна одну та створюють портрет непересічної людини, якої нам усім завжди не вистачатиме. Переконаний, що ця книга є гідним вшануванням пам'яті видатного викладача історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Serhii Lytovchenko

Candidate of Historical Science, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-2571-8436

HONORING THE MEMORY OF O. P. MARTEMIANOV

Book review: *Martem'ianov A. P. Veterany rimskoi armii — magistraty i zhretsy v Nizhnei Mezii: monografiia; Aleksei Pavlovich Martem'ianov: biobibliografiia, interv'iu, vospominaniia*. Red. S. D. Litovchenko.

Khar'kov, 2021. 296 s.

Рецензія надійшла до редакції 30.05.2021.

Рецензія затверджена до друку 29.06.2021.

УДК 911.375.1(049.32)

Євген Рачков

кандидат історичних наук, старший викладач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: yevhen.rachkov@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-8506-0162

«УРБАНІЗМ ДЛЯ ВСІХ»

Рецензія на книгу: Флорида, Р. *Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними*. Пер. з англ. Київ, 2019. 320 с.

Останнім часом з'явилося чимало українських перекладів книжок з урбаністики (*Urban Studies*), серед яких можна згадати хоча би «Бунтівні міста» Девіда Гарві (Harvey 2021), «Смерть і життя великих американських міст» Джейн Джейкобс (Jacobs 2021), «Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними» Річарда Флориди (Florida 2019) та ін. Остання праця, попри навіть доволі промовисту назву українського видання, за винятком кількох оглядів (Hrudka 2020; Shevchuk 2020), поки не отримала належної уваги з боку академічної спільноти. Спробуємо відшукати причини очевидного неоднозначного ставлення до цієї книги, а також визначити, яке саме розуміння сучасних урбанізаційних процесів пропонує її автор.

Автором книги «Криза урбанізму» є американський економіст і соціолог, теоретик урбаністики, який нині обіймає посаду професора Торонтського університету, Р. Флорида. Певну відомість авторові принесли теорія креативного класу (*creative class*) (Florida 2018).

©Рачков Є., 2021

Рачков, Є. «Урбанізм для всіх» (Рецензія на книгу: Флорида, Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними. Пер. з англ. Київ, 2019. 320 с.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 182-190.

Rachkov, Ye. "Urbanism for All" (Book review: Florida, R. Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat' nas neshchasnymy. Per. z anhI. Kyiv, 2019. 320 s.). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 182-190. (In Ukrainian)

Цим терміном дослідник позначив частину середнього класу, зайняту в постіндустріальному секторі економіки (наприклад, учені, інженери, письменники, артисти, художники та ін.). Світові мегаполіси, що мають високий потенціал креативності, притягують цей клас, який своєю чергою сприяє розвитку інновацій, високих технологій, людського капіталу тощо. Як зазначив дослідник, креативний клас, на відміну від робітничого (*working class*) та класу обслуговування (*service class*), особливо мотивований до професійної діяльності й на сьогодні є найбільш впливовий насамперед у розвинених країнах світу. Р. Флорида наголошує, що міста мають створювати сприятливі умови для представників креативного класу (зокрема, покращувати публічні простори, розвивати вуличну інфраструктуру, забезпечувати помірні ціни на житло тощо), зосередивши основну увагу на трьох «Т»: технології, талант і толерантність. Тільки наявність усіх трьох складових допоможе залучити до мегаполісів творчих людей, які будуть генерувати новаторство і стимулювати економічне зростання цих міст. Відзначимо, що наведена теорія та інші погляди Р. Флориди щодо розвитку міст в академічному середовищі та не лише мають як палких прихильників, так і послідовних критиків, — цілком нормальне явище для наукового поля урбаністичних студій. Водночас деякі критичні зауваження, починаючи з неточності самого терміна «креативний клас», виглядають досить обґрунтованими. Навіть більше, в книзі «Криза урбанізму» дослідник дещо переглядає власну теорію креативного класу, яка, зрештою, не змогла пояснити, чому деякі регіональні агломерації все ж опинилися в кризовому становищі або наближаються до нього.

Загалом у книзі «Криза урбанізму» Р. Флорида, частково спираючись на попередні напрацювання, досліджує економічну й соціальну географію великих агломерацій крізь призму концепту «нова урбаністична криза». Він вважає, що сучасність пропонує принципово новий порядок денний міської політики та орієнтує на нову стратегію управління містами. Автор наголошує, що стрімка урбанізація стала сьогодні глобальною тенденцією. Водночас вона навряд чи спричинить розвиток прогресу та зростання стандартів життя містян, а навіть навпаки — поглибить економічну нерівність, сприятиме подальшій деградації навколишнього середовища великих міст. Висновок дослідника невтішний: особливо в містах у країнах, що розвиваються (наприклад, Південно-Східної Азії, Африки, Латинської Америки та ін.), стрімка урбанізація матиме радше негативні наслідки, оскільки призведе до поглиблення нерівності та сегрегації. На думку автора, переваги урбанізації на сьогодні вже не є такими саме очевидними, як раніше.

Витоки нової урбаністичної кризи частково можна віднайти в популярному протягом тривалого часу підході до організації простору міста, що отримав назву «новий урбанізм» (New Urbanism). Цей підхід виник як відповідь на процеси субурбанізації, які відбувалися в США протягом 1970-х рр. та позначилися масовим переїздом людей (зокрема внаслідок економічного спаду) в передмістя, що призвело до занепаду історичних центрів міст, зменшення міської щільності та збільшення автомобільної залежності населення передмість. Певний час уважали, що «новий урбанізм» буде сприяти створенню більш комфортних міст, але, вочевидь, урбанізація в розвинених країнах світу стала жертвою власного успіху.

Книга «Криза урбанізму» складається з 10 розділів і тематично є доволі цілісною. Часте повторення основоположних ідей дослідження спонукає до думки, що автор намагався адаптувати текст до різних читачьких інтересів, зокрема, до читання не розділ за розділом, а вибірково, враховуючи тему, яка видається читачеві більш актуальною. Розмірковування автора щодо нової урбаністичної кризи втілюються в цілком конкретні поради в останньому розділі: автор пропонує нову стратегію міського розвитку, що повинна забезпечити стале процвітання міст.

Привертає увагу відмінність назви книги в перекладі та оригіналі. Початкову назву «The New Urban Crisis: How Our Cities Are Increasing Inequality, Deepening Segregation, and Failing the Middle Class — and What We Can Do About It» буквально можна перекласти як «Нова міська криза: як наші міста збільшують нерівність, поглиблюють сегрегацію та виснажують середній клас, і що ми можемо з цим зробити». Вочевидь, на думку видавця, оригінальна назва могла здатися україномовному читачеві надто розлогою, а тому потребувала певного корегування. Водночас редакторська група українського видання доволі точно вхопила одну з основних ідей роботи — криза стосується не лише міст, але насамперед поширених сьогодні практик урбанізму.

Загалом рецензована праця пов'язує різні питання світової урбанізації, пояснює основні суперечності та можливі негативні наслідки нової кризи урбанізму. У книзі автор демонструє, як креативна міська політика впливає на багатьох міських мешканців, зокрема й тих, які є поза креативним класом. Автор виступає критично щодо «міського тріумфалізму», окреслюючи низку нагальних для розв'язання питань, пропонує не ігнорувати міську кризу та розпочати зміни наявної парадигми міського розвитку.

Р. Флорида виокремлює такі п'ять аспектів нової урбаністичної кризи. Насамперед зростання економічної нерівності між регіональними агломераціями (автор називає їх «суперзірковими

містами») та іншими містами в усьому світі. Наступний аспект — криза успішності суперзіркових міст, що відбивається в зростанні цін на житло та поглибленні економічної нерівності між містянами. Найбільш проблемним аспектом нової урбаністичної кризи автор називає збільшення нерівності, сегрегації та розмежування практично в усіх містах. Четвертий аспект пов'язаний з поширенням міської бідності, беззаконня, злочинності, поглибленням економічної та расової сегрегації в передмістях. Нарешті п'ятий вимір стосується небезпечного феномену «урбанізації без економічного зростання», який особливо виразний у країнах, що розвиваються.

Все ж основну увагу Р. Флорида приділяє суперзірковим містам — найбільш успішним агломераціям у світі, економіка яких базується на інноваційних і високовартісних індустріях (фінанси, медіа, розваги й технології). Це міста, починаючи від Нью-Йорка, Лондона, Токію, Гонконга, Парижа і закінчуючи Женевою, Вашингтоном, Сан-Франциско та Москвою. Важливим бачиться порівняння деяких цих агломерацій із меншими та біднішими містами. Становище, коли відбувається поглиблення нерівності між суперзірковими та іншими містами, автор називає «урбанізмом, де переможець отримує все» («*winner-take-all urbanism*») (Florida 2017). Дослідник констатує, що саме суперзіркові міста притягують найбільш талановитих людей з усіх куточків планети, незалежно від їхньої раси, етнічної належності та сексуальної орієнтації. Частково автор продовжує свої роздуми щодо креативного класу: саме різноманітність міста дозволяє приваблювати різні категорії креативних людей із різними навичками та ідеями. Отже, що більшою є різноманітність серед креативного населення, то більше можливостей для економічного зростання отримує місто. Проте, як зазначає дослідник, є істотні причини для занепокоєння, оскільки міста й агломерації можуть бути одночасно і більш різноманітними, і більш відокремленими.

Однією з ключових проблем глобальної урбаністичної кризи Р. Флорида визначає те, що під час теперішньої (мабуть, найбільш масштабної в історії людства) міграції людей у міста «урбанізація припинила бути прийнятним двигуном прогресу» (с. 200). Традиційний зв'язок між урбанізацією, з одного боку, та економічним розвитком і соціальним прогресом, з другого, особливо відчутний протягом ХХ ст., втратив своє колишнє значення. Звичайно, не варто перебільшувати негативні впливи тренду «урбанізація без розвитку», про який згадує автор. Однак цілком слушними виглядають його зауваження, що зв'язок між урбанізацією та зростанням став сьогодні «відчутно тоншим»,

або, інакше кажучи, більш залежним від контексту (наприклад, від країни або соціально-економічних показників), у межах якого відбувається урбанізація.

Серед основних проявів нової урбаністичної кризи автор називає соціальну сегментацію в містах, джентрифікацію, поглиблення економічної сегрегації та просторової нерівності. На основі особистих спостережень щодо сегрегації населення в США дослідник робить висновок, що стиль життя залежить сьогодні не так від місця проживання (у центрі міста або в передмісті), як від належності людини (та переважної частини спільноти, що мешкає поруч) до певного соціально-економічного класу. Автор наголошує, що замість старого розподілу на бідні міста та багаті передмістя з'являється новий феномен «клаптикового міста». Дослідник виділяє кілька типів міст, де клаптикова географія репрезентує особливий міський ландшафт: поділ на невеликі райони концентрованого багатства та більші райони концентрованої бідності, які перемешують центральні частини міста й передмістя. Успішні райони формуються відповідно до вимог креативного класу, представники якого скупчуються в міських центрах або передмістях залежно від певних чинників (наприклад, близькість до міського ядра, громадського транспорту, університетів та інтелектуальних центрів, природних об'єктів тощо).

За цих умов усі переваги сучасного урбанізму здобувають насамперед елітарні райони суперзіркових міст. Натомість основні економічні проблеми пересуваються від міських центрів до передмість, які дедалі частіше стають місцями концентрації бідності, нерівності та інших соціальних проблем. Власне, на думку дослідника, передмістя США сьогодні перестали бути місцями «процвітання, надії та натхнення», ставши при цьому місцями «економічного занепаду та стресу» (с. 178).

У найбідніших і найменш розвинутих частинах світу супутником стрімкої урбанізації стала поява меганетрів, мешканці яких ведуть злидений спосіб життя та позбавлені економічних можливостей (автор зазначає, що найбільша концентрація нетрів спостерігається в Південній та Східній Азії, Африці на південь від Сахари, у Латинській Америці та Карибському басейні). На думку Р. Флориди, враховуючи, що сьогодні найшвидшу урбанізацію переживають саме небагаті країни, проблеми меганетрів навряд чи можна уникнути. Тим паче, що частково урбанізацію провокують різноманітні катаклізми (війни, природні катастрофи тощо), що спонукає мільйони людей переїздити до більш безпечних і стабільних міст. Утім, як зазначає дослідник, кількість нових мігрантів доволі скоро виявиться такою великою, що міста будуть нездатні їх утримувати.

Попри послідовний розгляд глобальної урбаністичної кризи, Р. Флориду навряд чи можна назвати противником сучасного урбанізму. На його думку, незважаючи на всі негативні наслідки урбанізації (зокрема, в країнах, що розвиваються), міста все одно мають істотні економічні переваги перед сільськими віддаленими територіями, насамперед через наявність у містах базової інфраструктури, яка надає «можливості людям та громадам використовувати та розширювати власний потенціал та зусилля» (с. 206). Навіть більше, автор стверджує, що саме «міста залишаються головними двигунами інновацій, економічного зростання, людського розмаїття, толерантності й соціального прогресу», а також «вони продовжують формувати переможну ходу цивілізації» (с. 243).

Вочевидь, книга Р. Флориди присвячена вельми актуальним проблемам і містить чимало цікавих тверджень. Утім, інколи здається, що розмірковуванням автора не вистачає певної переконливості, насамперед тому що вони не завжди є достатньо аргументовані. Зокрема, відсилання до «власного аналізу», що часто трапляється в тексті, не дозволяє повною мірою досягнути рівень релевантності зазначених автором припущень. У роботі багато порівнянь на основі зібраних та опрацьованих індексів (зокрема, індекс кореляції для венчурних інвестицій, індекс кореляції з джентрифікацією, індекс кореляції з економічною сегрегацією, індекс нової урбаністичної кризи, індекс сегрегації / нерівності та загальний індекс економічної сегрегації), хоча в основному підрахунки здійснювалися для агломерацій США. Взагалі у праці замало порівнянь особливостей розвитку агломерацій різних країн. Наявні порівняння часом вибіркові, тому не завжди зрозуміло, наскільки ситуація в США та Канаді (у містах, яким присвячено найбільше уваги) є унікальною або типовою, порівняно з іншими великими агломераціями, зокрема країн, що розвиваються (з іншою структурою економіки, міграційною поведінкою та мотивацією населення тощо). Висновки, що містяться у книзі, складно узагальнити в глобальному контексті або поза межами географічного регіону Північної Америки та Західної Європи.

У додатках міститься коротке пояснення щодо ключових індексів та показників і власне результати розрахунків. Останні здаються, на перший погляд, вагомими та переконливими, водночас не вистачає пояснень щодо методології дослідження. Вочевидь, саме невизначеність методології вивчення міст стає одним серед найбільш вагомих недоліків рецензованої книги.

Певні думки автора повторюються багато разів протягом усієї книги та зрештою набувають характеру своєрідних «міфів». Наприклад, це стосується тези про паразитизм передмість над містами, з яких «висмоктували всі соки» (с. 146) або про завершення «епохи втечі з міст

до передмість», яка тривала в США щонайменше з 1920-х рр. (с. 181).

Не можна не помітити певного спрощення автором досліджуваних питань (наприклад, практично поза увагою залишаються проблеми клімату), частих узагальнень, які неначе навмисно заплутані у великій кількості таблиць, графіків і мап, а також недостатньої уваги автора до контекстів (від історичних до соціально-економічних тощо) розвитку агломерацій. Натомість деякі роздуми автора (наприклад, «Наскільки по-іншому все влаштоване сьогодні! Заможні, освічені, молоді, бездітні та білошкірі американці повертаються в міста, а іммігранти, меншини та біднота прямують у передмістя. Водночас занепад, бідність, злочинність, наркозалежність, расові сутички, жорстокість, постійне безробіття та безхатченки — усе, що люди з покоління моїх батьків уважали проблемами міст, оселилося також і в передмістях» (с. 177–178), вочевидь сповнені певною ностальгією за «втраченою країною».

В останньому розділі книги Р. Флорида пропонує цілком конкретні кроки, які можуть сприяти розвитку більш інклюзивного урбанізму (автор називає це «урбанізмом для всіх»). Відповідальність за нову урбаністичну кризу автор покладає виключно на державу та міську владу, тому його основні пропозиції (стратегія з семи правил) в основному пов'язані з політикою районування, оподаткуванням, інвестиціями в інфраструктуру, житлом, доходами, розширенням прав і можливостей громад, передачею повноважень та глобальною співпрацею. Серед цих пропозицій: змусити кластеризацію приносити вигоду; інвестувати в інфраструктуру; будувати більше доступного житла (насамперед для здачі в оренду); перетворити малооплачувану роботу в галузі обслуговування на роботу середнього класу; розв'язати проблему бідності, інвестуючи в людей та місця; глобальний підхід до будівництва заможних міст; розширення повноважень міст і громад. Нова програма міського розвитку має забезпечити нову еру сталого та інклюзивного процвітання, але водночас виглядає трохи утопічною, практично не враховує контекст і регіональну специфіку розвитку міст. Можна припустити, що стратегія адресована насамперед політикуму США, тому наведені правила більшою мірою відбивають ситуацію з кризою урбанізації саме в цій країні.

Безперечно, книга «Криза урбанізму» має бути цікавою як для академічної спільноти (праця містить розлогу бібліографію та значну кількість графічного матеріалу), так і для широкого читачького загалу.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Florida, R. *Homo creativus. Іак новуї клас завойовуїє свїт*. Пер. з англ. Київ, 2018. (In Ukrainian)

Флоріда, Р. *Homo creativus. Як новий клас завойовує свїт*. Пер. з англ. Київ, 2018.

Florida, R. *Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat' nas neshchasnymu*. Пер. з англ. Київ, 2019. (In Ukrainian)

Флоріда, Р. *Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними*. Пер. з англ. Київ, 2019.

Florida, R. *The New Urban Crisis: How Our Cities Are Increasing Inequality, Deepening Segregation, and Failing the Middle Class — and What We Can Do About It*. New York, 2017.

Jacobs, Dzh. *Smert' i zhyttia velykykh amerykans'kykh mist*. Пер. з англ. Київ, 2021. (In Ukrainian)

Джейкобс, Дж. *Смерть і життя великих американських міст*. Пер. з англ. Київ, 2021.

Harvey, D. *Buntivni mista. Vid prava na misto do mis'koi revoliutsii*. Пер. з англ. Київ, 2021. (In Ukrainian)

Гарві, Д. *Бунтівні міста. Від права на місто до міської революції*. Пер. з англ. Київ, 2021.

Hrudka, O. Vid vil'noho kreatyvu do mis'koho rehuliuвання: retsenziia na «Kryzu urbanizmu». *Zhurnal sotsial'noi krytyky «Spil'ne»* [The 'Commons' Journal of Social Criticism], 25 liutoho, 2020, <https://commons.com.ua/uk/vid-vilnogo-kreatyvu-do-miskogo-regulyuvannya/>. Accessed: 28 May 2021. (In Ukrainian)

Грудка, О. Від вільного креативу до міського регулювання: рецензія на «Кризу урбанізму». *Журнал соціальної критики «Спільне»*, 25 лютого, 2020, <https://commons.com.ua/uk/vid-vilnogo-kreatyvu-do-miskogo-regulyuvannya/>. Accessed: 28 May 2021.

Shevchuk, D. Richard Floryda Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat' nas neshchasnymu. *Krytyka* [Criticism], kviten', 2020, <https://krytyka.com/ua/reviews/kryza-urbanizmu-chomu-mista-roblyat-nas-neshchasnymu>. Accessed: 28 May 2021. (In Ukrainian)

Шевчук, Д. Річард Флорида Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними. *Критика*, квітень, 2020, <https://krytyka.com/ua/reviews/kryza-urbanizmu-chomu-mista-roblyat-nas-neshchasnyu>. Accessed: 28 May 2021.

Yevhen Rachkov

Candidate of Historical Science, Senior Lecturer

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-8506-0162

“URBANISM FOR ALL”

Book review: Florida, R. *Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat' nas neshchasnyu*. Per. z anhl. Kyiv, 2019.

Рецензія надійшла до редакції 03.06.2021.

Рецензія затверджена до друку 29.06.2021.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 59
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 2021р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 13,52. Обл.-вид. арк.10,81.
Тираж 50 пр. Зам № 9/2021.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09